เสด็จประพาสต้น
ในรัชกาลที่ ๕

หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ มหาราชสมา

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พงษ์พอง ชีพคงชู
ณ เสรุวัดแก้วไพฑูรย์ แขวงบางขุนเทียน
เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร
วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๒๐

915.93
ส162พ

เสด็จประพาสต้น
ในรัชกาลที่ 5

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

ด้วยความปรารถนาดี
จาก นาย ดาชาวดี ด่านแก้ว

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสมโภชศพ
พ่องพ่อง ชื่นคงชู
ณ เมรุวัดแก้วไพฑูรย์ แขวงบางขุนเทียน
เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร
วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๒๐

เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕

เลขหมู่หนังสือ ๙๑๕.๙๓
พิมพ์ครั้งแรก (พิมพ์เฉพาะเสด็จประพาสครั้งที่ ๑) พ.ศ. ๒๔๖๖
ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาสุรพันธพิสุทธิ์
พิมพ์ครั้งที่ยี่สิบสาม ๑๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๒๐
ในงานฌาปนกิจศพ นางผ่อง ชื่นคงชุ

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

เลขหมู่ ๒๘ ๑๐๔
เลขหมู่ 915.93
ส162 ส
เลขทะเบียน ๔.๑๓๔ ๓๑๓

คำนำ

ในงานฌาปนกิจศพ **นางผ่อง ชื่นคงชู** ณ เมรุวัดแก้วไพฑูรย์ แขวงบางขุนเทียน เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร กำหนดวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๒๐ พันเอกเทอด ชื่นคงชู ผู้เป็นบุตร ได้มาแจ้งแก่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ว่ามีความประสงค์จะขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง **เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕** เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

เรื่อง เสด็จประพาสต้นทั้งสองคราวนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายไว้เมื่อพิมพ์ครั้งก่อน มีความว่า

"พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชอัธยาศัย โปรด ฯ ในการเสด็จประพาสตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา เสด็จประพาสแทบทุกปี เสด็จไปตามหัวเมืองน้อยใหญ่ในพระราชอาณาเขตบ้าง เสด็จไปถึงต่างประเทศบ้าง ได้เคยเสด็จตามมณฑลหัวเมืองในพระราชอาณาเขตทั่วทุกมณฑล เว้นแต่มณฑลภาคพายัพ มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลอุดร และมณฑลอีสานเท่านั้น ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ทางคมนาคมถึงมณฑลเหล่านั้นจะไปมายังกันดารนัก เปลืองเวลาและลำบากแก่ผู้อื่น จึงรออยู่มิได้เสด็จจนตลอดรัชกาล

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขตนั้น บางคราวก็เสด็จไปเพื่อทรงตรวจจัดการปกครอง จัดการรับเสด็จเป็นทางราชการ บางคราวก็เสด็จไปเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ ไม่โปรด ฯ ให้จัดการรับเสด็จเป็นทางราชการที่เรียกว่า *เสด็จประพาสต้น* อยู่ในการเสด็จเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ แต่โปรด ฯ ให้จัดการที่เสด็จไปให้ง่ายยิ่งกว่าเสด็จไปประพาสเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถอย่างสามัญ คือไม่ให้มีท้องตราสั่งหัวเมืองให้จัดทำที่ประทับแรม ณ ที่ใด ๆ สุดแต่พอพระราชหฤทัยที่จะประทับที่ไหนก็ประทับที่นั่น บางทีก็ทรงเรือเล็กหรือเสด็จโดยสารรถไฟไป มิให้ใครรู้จักพระองค์ การเสด็จประพาสต้นเริ่มมีครั้งแรกเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) รายการเสด็จประพาสต้นครั้งนี้ นายทรงอานุภาพได้เขียนจดหมายเล่าเรื่องประพาสต้นไว้โดยพิสดาร ดังที่พิมพ์ไว้ในตอนต้นสมุดเล่มนี้

เหตุที่จะเรียกว่าประพาสต้นนั้นเกิดแต่เมื่อเสด็จในคราวนี้ เวลาจะประพาสมิให้ใครรู้ว่าเสด็จไป ทรงเรือมาดเก๋ง ๔ แจวลำ ๑ เรือนั้นลำเดียวไม่พอบรรทุกเครื่องครัว จึงทรงซื้อเรือมาดประทุน ๔ แจว ที่แม่น้ำอ้อม แขวงจังหวัดราชบุรีลำ ๑ โปรดให้เจ้าหมื่นเสมอใจราช เป็นผู้คุมเครื่องครัวไปในเรือนั้น เจ้าหมื่นเสมอใจราช ชื่ออ้น จึงทรงดำรัสเรียกเรือลำนั้นว่า *เรืออ้าอ้น* เรียกเร็ว ๆ เสียงเป็น *เรือต้น* เหมือนในบทเห่ซึ่งว่า

พระเสด็จโดยแดนชล ทรงเรือต้นงามเฉิดฉาย พังดูก็เพราะดี แต่เรือมาดประทุนลำนั้นใช้อยู่ได้หน่อยหนึ่ง เปลี่ยนเป็นเรือมาดเก๋ง ๔ แจว อีกลำ ๑ จึงโปรดให้เอาชื่อเรือต้นมาใช้เรียกเรือมาดเก๋ง ๔ แจวที่เป็นเรือพระที่นั่งทรง อาศัยเหตุนี้ ถ้าเสด็จประพาสโดยกระบวนเรือพระที่นั่งมาดเก๋ง ๔ แจว โดยพระราชประสงค์จะมิให้ผู้ใดทราบว่าเสด็จไป จึงเรียกการเสด็จประพาสเช่นนั้นว่า *ประพาสต้น* คำว่า *ต้น* ยังมีที่ใช้อนุโลมต่อมาจนถึงเครื่องแต่งพระองค์ในเวลาทรงเครื่องอย่างคนสามัญ เสด็จไปประพาสมิให้ผู้ใดเห็นแปลกประหลาดผิดกับคนสามัญคำรัสเรียกว่า *ทรงเครื่องต้น* ต่อมาโปรดให้ปลูกเรือนฝากระดานอย่างไทย เช่น พลเรือนอยู่กันเป็นสามัญขึ้นที่พระราชวังดุสิต ก็พระราชทานนามเรือนนั้นว่า *เรือนต้น* ดังนี้

การเสด็จประพาสต้นเมื่อคราว ร.ศ. ๑๒๓ เป็นการสนุกยิ่งกว่าเคยเสด็จไปสำราญพระราชอิริยาบถแต่ก่อนมา ที่จริงอาจกล่าวว่าเป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองได้ด้วยอีกสถานหนึ่ง เพราะเสด็จประพาสปะปนไปกับหมู่ราษฎรเช่นนั้น ได้ทรงทราบคำราษฎรกราบทูลปรารภกิจสุขทุกข์ ซึ่งไม่สามารถจะทรงทราบได้โดยทางอื่นก็มาก ด้วยเหตุทั้งปวงนี้ ต่อมาอีก ๒ ปี ถึง ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) จึงเสด็จประพาสต้นอีกคราว ๑ เสด็จประพาสต้นคราวนี้ หาปรากฏมาแต่ก่อนว่ามีผู้หนึ่งผู้ใดได้เขียนจดหมายเหตุ ไว้เหมือนเมื่อคราวเสด็จประพาสต้นครั้งแรกไม่ จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๗ พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ทรงพระปรารภจะใคร่พิมพ์หนังสือประทานตอบแทนผู้ถวายรดน้ำสงกรานต์ ตรัสปรึกษาสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี[๑] สมเด็จหญิงน้อย – พระธิดา ทรงค้นหนังสือเก่าซึ่งได้ทรงเก็บรวบรวมไว้ พบสำเนาจดหมายเหตุเสด็จ

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี

ประพาสต้นครั้งที่ ๒ ซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์โดยดำรัสให้สมเด็จหญิงน้อยทรงเขียน ไว้ในเวลาสนองพระเดชพระคุณสมเด็จ พระบรมชนกนาถ เป็นตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายใน อยู่ในเวลาเมื่อเสด็จประพาสคราวนั้น จึงประทานสำเนามายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และมีรับสั่งมาว่า หนังสือเรื่องนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ถึง ๑๗ ปีแล้ว ผู้ซึ่งยังไม่ทราบเรื่องเสด็จครั้งนั้นมีมากด้วยกัน ถ้าแห่งใดควรจะทำคำอธิบายหมายเลขให้เข้าใจความยิ่งขึ้นได้ ก็ให้กรรมการช่วยทำคำอธิบายหมายเลขด้วย จึงได้จัดการทำถวายตามพระประสงค์ทุกประการ"

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ เจ้าภาพได้เรียบเรียงประวัติ **นางผ่อง ชื่นคงชู** ผู้วายชนม์ ให้พิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศแด่ **นางผ่อง ชื่นคงชู** เป็นมาตุบัฏฐานธรรม และได้ให้พิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นกุศลสาธารณประโยชน์ ขออำนาจกุศลทั้งปวงนี้ จงเป็นพลวปัจจัยดลบันดาลให้ **นางผ่อง ชื่นคงชู** ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐผลานุญผลตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพ สมดังมโนปณิธานของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

(นายเดโช สวนานนท์)
อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
๒๕ มีนาคม ๒๕๒๐

สารบาญ

หน้า

บอกพระนามและนามที่ใช้คำพรางไว้ในจดหมาย

จดหมายนายทรงอานุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๑ ๑

จดหมายฉบับที่ ๒ ๓

จดหมายฉบับที่ ๓ ๖

จดหมายฉบับที่ ๔ ๑๑

จดหมายฉบับที่ ๕ ๑๖

จดหมายฉบับที่ ๖ ๑๘

จดหมายฉบับที่ ๗ ๒๓

จดหมายฉบับที่ ๘ ๒๖

กรมศิลปากร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้น

		หน้า
วันที่ ๒๗	กรกฎาคม เสด็จเรือจากกรุงเทพ ฯ	๓๐
,, ๒๘	ทรงถ่ายรูปที่วัดเขมาแล้วเสด็จต่อไปประทับแรมบ้านดงตาล	๓๐
,, ๒๙	ทรงถ่ายรูปและเสด็จต่อไปประทับแรมที่เกาะลอย	๓๐
,, ๓๐	เสด็จประพาสทางวังจันทร์ และเสด็จต่อไปประทับแรมที่ศาลาลอย	๓๑
,, ๓๑	เสด็จประพาสท่าเจ้าสนุกแล้วไปประทับแรมบ้านเสาไห้	๓๑
,, ๑	สิงหาคม เสด็จประพาสเมืองสระบุรี แล้วเสด็จมาประทับแรมที่ท่าเรือ	๓๒
,, ๒	เสด็จพระพุทธบาทแล้วกลับประทับแรมท่าเรือ	๓๒
,, ๓	เสด็จลงมารับสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนลพบุรีราเมศวร์และประชุมเสนาบดี แล้วเสด็จกลับบางปะอิน	๓๓
,, ๔	เสด็จเรือจากบางปะอินประทับแรมสีกุก	๓๔
,, ๕	เสด็จเสวยที่บ้านหมื่นปฏิพัทธภูวนาถ	๓๔
	เรื่องพระนอนวัดบ่าโมกข์พูดได้	๓๖
	สำเนาลิขิตของพระครูวัดบ่าโมกข์เรื่องพระนอนพูดได้	๓๗
	ตำรายาที่พระนอนบอก	๔๐
วันที่ ๖	เสด็จประพาสเมืองอ่างทองแล้วเสด็จไปประทับแรมวัดไชโย	๔๑
วันที่ ๗	เสด็จต่อไปประพาสวัดชลอนเทพาวาสแล้วไปประทับแรมที่เมืองสิงห์	๔๑
,, ๘	เสด็จต่อไปประพาสอำเภออินทร์ แล้วไปประทับแรมอำเภอสรรพยา	๔๒
,, ๙	เสด็จถึงเมืองชัยนาท ประพาสวัดและโรงทหาร แล้วเสด็จไปประทับแรมที่ธรรมามูล	๔๓
,, ๑๐	เสด็จถึงเมืองมโนรมย์ ประพาสสะแกกรัง	๔๔
,, ๑๑	เสด็จไปประพาสวัดพระปรางค์เหลือง แล้วไปประทับแรมอำเภอพยุหะคีรี	๔๕
,, ๑๒	เสด็จไปประพาสวัดเกาะ แล้วไปประพาสแรมนครสวรรค์	๔๕
,, ๑๓	เสด็จประพาสตลาดปากน้ำโพและโรงทหาร	๔๖

หน้า

วันที่ ๑๔ เสด็จประพาสตลาดทางน้ำ ๔๗

,, ๑๕ เสด็จจากนครสวรรค์ ประพาสบ้านนายพัน แล้วไปประทับแรมตำบลยางเอน ๔๘

,, ๑๖ เสด็จต่อไปถึงบ้านเก้าเลี้ยวรับเชิญพวกจีน แล้วเสด็จไปประทับแรมบ้านหัวดง ๔๙

,, ๑๗ เสด็จต่อไปถึงบ้านตำบลหูกวางแวะประพาสบ้านกำนันใยแล้วไปประทับแรมบ้านแดน ๕๐

,, ๑๘ เสด็จประพาสเขานอแล้วเสด็จไปประทับแรมเมืองชาณุ ๕๒

,, ๑๙ เสด็จทอดพระเนตรคนผมแดงแล้วเสด็จไปประทับแรมตำบลบางแขม ๕๓

,, ๒๐ เสด็จต่อไปประทับแรมตำบลวังนางร้าง ๕๔

,, ๒๑ เสด็จต่อไปประทับแรมตำบลบ้านท่าขี้เหล็ก ๕๔

,, ๒๒ เสด็จแวะวัดวังพระธาตุแล้วไปประทับแรมกำแพงเพชร ๕๕

,, ๒๓ เสด็จประพาสในเมืองกำแพงเพชรเก่าและถ่ายรูปคนงาม ๕๗

,, ๒๔ เสด็จประพาสตอนเหนือเมืองกำแพงเพชรเก่า พระบรมราชาธิบายเรื่องเมืองกำแพงเพชรเก่า ๖๐

,, ๒๕ เสด็จประพาสคลองสวนหมากและวัดพระธาตุ ๖๔

หนังสือนายชิดมหาดเล็กทูลเกล้า ฯ ถวายเรื่องตำนานพระธาตุ ๖๖

สำเนาตำนานที่จารึกในลานเงิน ๖๗

,, ๒๖ ทรงถ่ายรูปคนตระกูลพระยากำแพงเพชรเก่า แล้วเสด็จประพาสวัดคูยางแล้วเสด็จล่องจากกำแพงเพชร ๖๙

,, ๒๗ ประทับแรมบ้านแดน ๗๒

,, ๒๘ เสด็จประพาสวัดเขาดินและประทับแรม ๗๒

,, ๒๙ ชาวบ้านเขาดินแล้วเสด็จมาถึงปากน้ำโพ ๗๔

พระราชทานบรมราชวินิจฉัยเรื่องพลทหารวิ่งม้านายสิบตาย ๗๔

บอกพระนามและชื่อที่ได้ใช้คำพรางไว้

ในจดหมายนายทรงอานุภาพ

นายอัษฎาวุธ	คือ	สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา
นายทรงอานุภาพ	คือ	สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
นายวงศ์ตะวัน	คือ	เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)
หลวงรัตนาวุธ	คือ	พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖
ท่านมหาสม	คือ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
เจ้านายที่ไปตาม	คือ	สมเด็จพระบิดุฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี
เสด็จ ๒ พระองค์		พระอัครราชเทวี กับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตน-โกสินทร
ขุนสวรรค์วินิต	คือ	สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
นายมานพ	คือ	พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
หมื่นสรรพกิจ	คือ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ มหาวิทยาลัยศิลปากร

อธิบายภาพ

ภาพ (๑) เสด็จประพาสถึงเขาวัง จังหวัดราชบุรี

ภาพ (๒) เสวยพระกระยาหารใต้ร่มไผ่คราวเสด็จประพาสถึงตำบล หนึ่งใน จังหวัดกำแพง-เพชร พร้อมด้วยสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม พระองค์เจ้าอุรุพงษ์รัชชสมโภช หม่อมเจ้าไสลทอง ทองใหญ่ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) พระยาพิพัฒนราชกิจ (อ้น นรพัลลภ เมื่อเป็นนายเสมอใจราช)

ภาพ (๓) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพ.. สมมตอมรพันธุ์ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสีหวิกรมเกรียงไกร สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระองค์เจ้าอุรุพงษ์รัชชสมโภช (ประทับบนคอพระยาโบราณราชธานินทร์) พระยาโบราณราชธานินทร์ เงาะคนัง (นั่งบนคอพระนิพัทธราชกิจ) พระยานิพัทธราชกิจ พระยาพิพิธ ฯ พระยาราชัยสวรรค์ (พ่อน อมาตยกุล เมื่อเป็นหลวงนายฤทธิ์)

เสด็จประพาสต้น
ในรัชกาลที่ ๕

หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

พงษ์พ่อง ชื่นคงชู

ณ เมรุวัดแก้วไพฑูรย์ แขวงบางขุนเทียน

เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร

วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๒๐

เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕

เลขหมู่หนังสือ ๙๑๕.๙๓
พิมพ์ครั้งแรก (พิมพ์เฉพาะเสด็จประพาสครั้งที่ ๑) พ.ศ. ๒๔๖๖
ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาสุรพันธพิสุทธิ์
พิมพ์ครั้งที่ยี่สิบสาม ๑๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๒๐
ในงานฌาปนกิจศพ นางผ่อง ชื่นคงชู

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ชาตะ กรกฎาคม ๒๔๓๒

มรณะ ๔ ธันวาคม ๒๕๑๙

ประวัติ

นางผ่อง ชื่นคงชู เป็นบุตรของนายประสิทธิ์ นางเพียร เพียรประสิทธิ์ เกิดที่บ้านเลขที่ ๖ หมู่ที่ ๑๐ ตำบลบางขุนเทียน อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี เมื่อเดือนแปด ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ มีพี่ชายร่วมบิดามารดาเดียวกันคนหนึ่งคือ นายเลี่ยม เพียรประสิทธิ์ (ถึงแก่กรรม) และมีน้องต่างบิดาอันเกิดกับนายเปลี่ยน ดวงแก้ว ๓ คน คือ

๑. น.ส. ทองดี ดวงแก้ว (ถึงแก่กรรม)

๒. นางแบ๋น นาคประไพ

๓. นายผาด ดวงแก้ว (ถึงแก่กรรม)

เมื่อเยาว์วัยได้ศึกษาเล่าเรียนหนังสือไทยอยู่กับบ้านเยี่ยงกุลสตรีในสมัยนั้น จนอ่านออกเขียนได้ ครั้นเจริญเติบโตขึ้นก็ช่วยบิดามารดาทำสวนและทำงานบ้าน

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้สมรสกับนายหน่าย ชื่นคงชู (ถึงแก่กรรม) ชาวจังหวัดนนทบุรี และมีบุตร ธิดา รวม ๕ คน คือ

๑. ศาสตราจารย์ พันเอก เทอด ชื่นคงชู

๒. นางผิว ทองนิ่ม

๓. นางจำลอง น่วมพิทักษ์

๔. นางชันทอง วิบูลเพ็ง

๕. นางระเบียบ หนูมาโนช

นางผ่องเป็นผู้ที่มีอุปนิสัยใจคอเยือกเย็น โอบอ้อมอารี จึงเป็นที่รักใคร่ของญาติพี่น้องและผู้ที่รู้จักมักคุ้น เป็นผู้ที่ยึดมั่นในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ฝักใฝ่ในการบุญกุศล เป็นภรรยาที่ดีของสามีและแม่ที่ดีของลูก

ตามปรกตินางผ่องเป็นผู้ที่มีร่างกายแข็งแรง มีสุขภาพดี ไม่เคยเจ็บไข้ได้ป่วยถึงขั้นล้มหมอนนอนเสื่อเลย โรคภัยที่เบียดเบียนในบั้นปลายแห่งชีวิตคือโรคเกี่ยวกับตา คือได้เกิดเป็นต้อขึ้นที่นัยน์ตาข้างขวาเมื่ออายุได้ ๕๐ ปีเศษ ถึงแม้จะได้พยายามเยียวยารักษา

เพียงใดอาการก็ไม่ดีขึ้น ในที่สุดตาข้างนี้ก็มองไม่เห็น ต่อมาโรคนี้ได้ลุกลามข้ามไปตาข้างซ้าย จักษุแพทย์ได้ทำการผ่าตัดลอกตาข้างซ้าย แต่เนื่องจากอายุมากแล้วประสาทตาเสื่อมไปตามอายุขัย ต่อมาตาข้างนี้ก็ฝ่อฟางลงไปจนมองไม่เห็นเมื่ออายุประมาณ ๗๐ ปีเศษ ถึงแม้จะสูญเสียตาทั้งสองข้างไปแล้วก็ตาม นางผ่องก็มิได้ท้อถอยหมดอาลัยในชีวิต ได้พยายามทำกิจวัตรประจำวันด้วยตนเองได้อย่างดีตลอดมา และได้ใช้เวลาให้เกิดประโยชน์โดยการฟังข่าวสาร พระธรรมเทศนา และรายการสนทนาธรรมทางวิทยุกระจายเสียงทุกวันเป็นประจำ

ใน พ.ศ. ๒๕๑๙ นางผ่องได้เริ่มมีอาการป่วยกระเสาะกระแสะบ้างโดยมากมักจะเกิดจากท้องผูก ไม่ถ่าย ทำให้เป็นลม และมีอาการกระตุก แต่ก็ได้เยียวยารักษาจนหายเป็นปรกติ จนถึงปลายเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๙ ได้ป่วยเป็นไข้หวัดใหญ่อยู่ประมาณหนึ่งสัปดาห์ เมื่อฟื้นไข้แล้วยังมีอาการอ่อนเพลียอยู่ ในระหว่างนั้นเองได้เกิดเป็นลมบ่อจุบันขึ้นเมื่อตอนค่ำของวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๙ สุดที่จะเยียวยารักษาได้ทันท่วงที จึงได้สิ้นลมปราณไปด้วยความสงบ เมื่อเวลา ๒๐.๐๘ น. ท่ามกลางความโศกเศร้าอาลัยของบุตรหลานซึ่งมาเฝ้าดูอาการ สิริรวมอายุได้ ๘๗ ปี ๕ เดือน

△ □ △

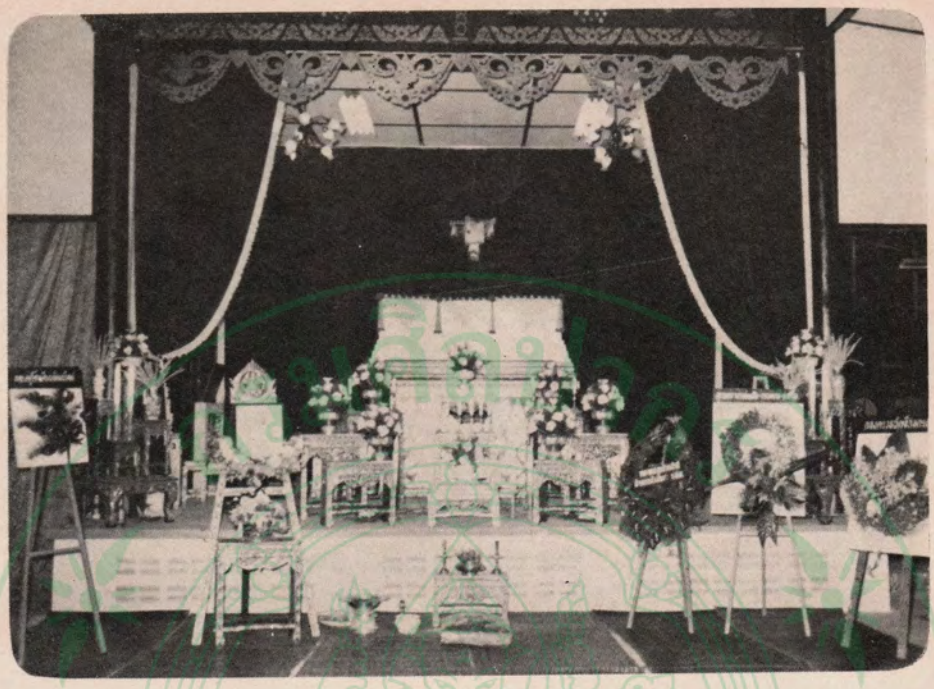

ตั้งศพสวดพระอภิธรรม วัดแก้วไพฑูรย์

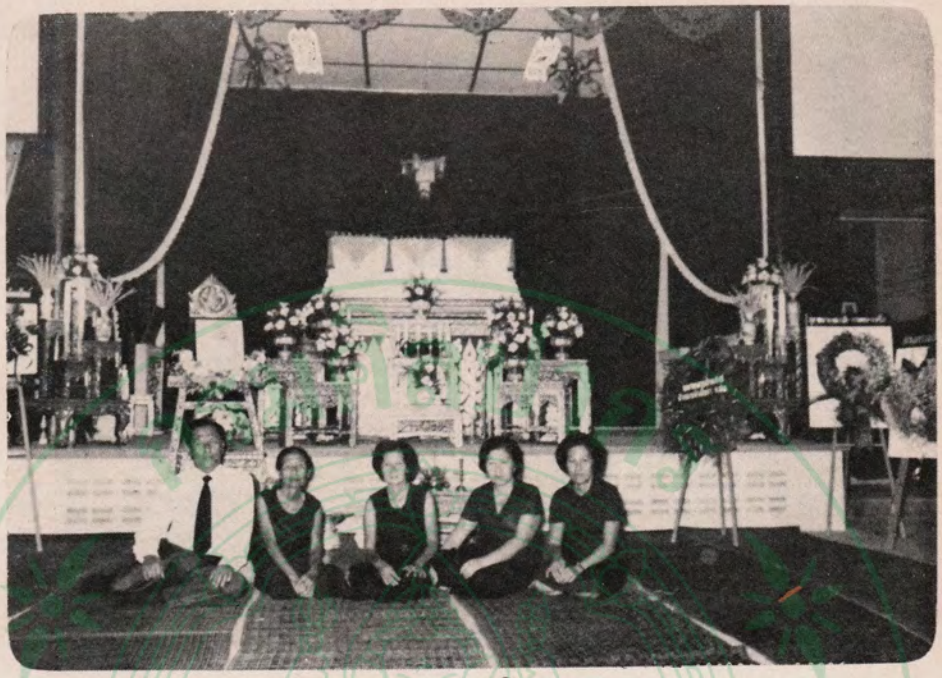

บุตร – ธิดา

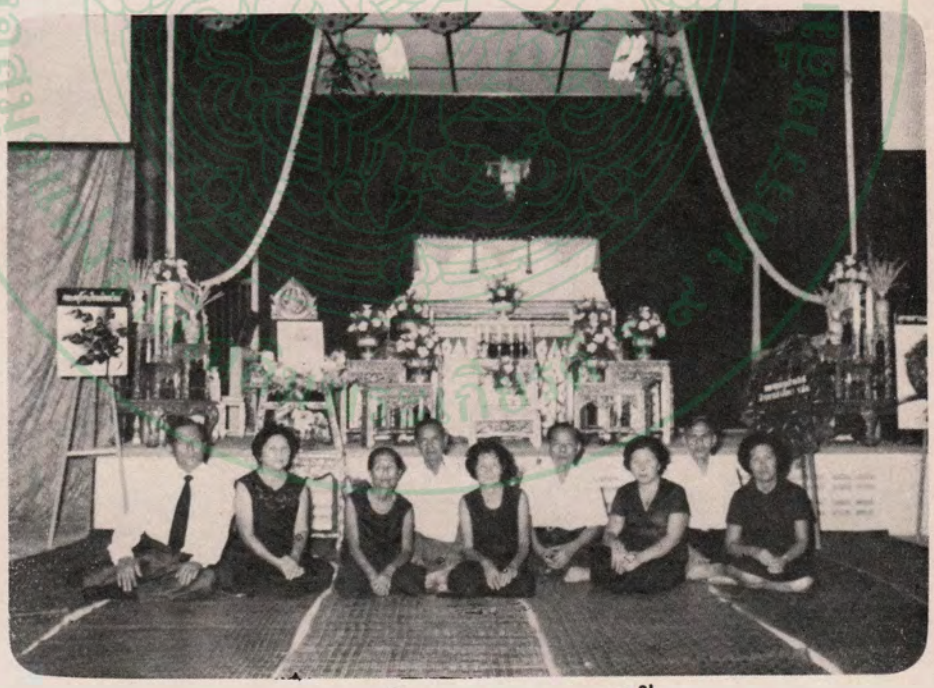

บุตร – ธิดา – เขย – สะใภ้

แม่

วันเสาร์ที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๙ เป็นวันที่ยังความเศร้าสลดอย่างสุดซึ้งมาสู่พวกเราลูก ๕ คนของแม่ เพราะแม่ได้จากไปอย่างไม่มีวันกลับ ถึงแม้พวกเราจะตระหนักดีว่าเหตุการณ์เช่นนี้จะต้องเกิดขึ้นไม่วันใดก็วันหนึ่ง เพราะแม่อายุมากแล้วก็ตาม แต่การจากไปของแม่ในวันนั้นช่างเป็นไปอย่างกระทันหันเหลือเกิน จนคาดคิดไม่ถึงว่าแม่จะจากเราไปในลักษณะเช่นนั้น เพราะก่อนหน้านี้ ๗–๘ วัน แม่เพียงแต่ป่วยเป็นไข้หวัด และก็ได้รับการรักษาพยาบาลจนหายเกือบเป็นปรกติแล้ว ยังคงมีอาการอ่อนเพลียอยู่เท่านั้น แต่แล้วพอตกตอนเย็นวันที่ ๔ ธันวาคม แม่ก็บ่นว่าลมขึ้นลูก ๆ และหลานได้ช่วยกันนวดเฟ้นและปฐมพยาบาล แต่อาการไม่ทุเลาลง และก่อนที่จะมีเวลาไปรับแพทย์มาเยียวยา แม่ก็จากไปอย่างสงบเมื่อเวลา ๒๐.๐๘ น. โดยมิได้สั่งเสียอะไรแก่ลูก ๆ เลย แต่พวกเราก็รู้ดีว่าแม่ไม่จำเป็นต้องสั่งเสียอะไรอีกแล้ว เพราะแม่ได้สั่งทุกสิ่งทุกอย่างไว้หมดแล้ว ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่แม่ได้พร่ำสอนให้ลูกทุกคนประพฤติดีประพฤติชอบ ซื่อสัตย์สุจริต และสามัคคีรักใคร่ปรองดองกันตลอดมา แม่เพียบพร้อมไปด้วยคุณธรรมของมารดารักลูกทุกคนเท่าเทียมกัน คนใดผิดแม่ก็เฆี่ยนตีหรือดุว่าโดยไม่เลือกที่รักมักที่ชัง เพราะฉะนั้นในครอบครัวของเราจึงไม่มี "ลูกคนโปรดของแม่" ทุกคนได้รับความรักความห่วงใยจากแม่เท่า ๆ กัน

แม่เป็นลูกชาวสวน และเมื่อแต่งงานแล้วแม่ก็ประกอบอาชีพทำสวนตลอดมา ในยามว่างจากงานสวนแม่ก็หารายได้เพิ่มเติมจากการสานโครงงอบขาย ตามปรกติแม่เป็นคนแข็งแรง ไม่ค่อยเจ็บไข้ได้ป่วย แต่แม่ก็ประสบเคราะห์กรรมในชีวิตอย่างหนึ่ง คือแม่ต้องสูญเสียสายตาทั้งสองข้างเนื่องจากเป็นต้อเมื่ออายุประมาณ ๗๐ ปีเศษ แต่ธรรมชาติก็ได้ชดเชยสิ่งที่สูญเสียไปโดยให้แม่มีประสาทหูดี และมีความทรงจำดี แม่จะเล่าเรื่องราวเก่า ๆ ให้ลูกหลานฟัง และเนื่องจากแม่ได้เจริญวัยขึ้นมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม่จึงมักจะเล่าให้พวกเราฟังถึงพระจริยาวัตรของพระองค์ท่านซึ่งแม่เรียกว่าพระ-พุทธเจ้าหลวง ในด้านที่เกี่ยวกับการปลอมพระองค์เสด็จไปสอดส่องความทุกข์สุขของราษฎร

ด้วยพระองค์เอง ซึ่งเรื่องนี้ก็เป็นมูลเหตุอย่างหนึ่งที่ลูกหลานของแม่ได้พร้อมใจกันจัดพิมพ์หนังสือเรื่องเสด็จประพาสต้นขึ้นเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพแม่ ทั้งนี้เพื่อเป็นการเผยแพร่พระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์เจ้าพระองค์นั้นประการหนึ่ง และเพื่ออุทิศส่วนกุศลอันเกิดจากการพิมพ์หนังสือนี้ให้แก่แม่อีกประการหนึ่ง

แม้จะได้สูญเสียสายตาไปและอยู่ในโลกแห่งความมืด แม่ก็ได้ใช้ชีวิตอย่างมีประโยชน์และมีความสุขท่ามกลางลูกหลาน แม่จะปฏิบัติกิจวัตรประจำวันด้วยตนเอง และไม่ชอบให้ใครช่วยเหลือ แม่จะฟังข่าวสารทางวิทยุกระจายเสียงเป็นประจำ ไม่ว่าจะเป็นข่าวทั่วไปหรือข่าวการบ้านการเมืองแม่ก็ฟังอย่างสนใจ และสามารถจะคุยกับลูกหลานเกี่ยวกับเรื่องนั้นได้ แม้แต่ข่าวพยากรณ์อากาศแม่ก็ติดตามฟังทุกวัน จนสามารถบอกลูกหลานที่ไม่ได้ฟังว่าวันนั้นวันนี้จะมีฝนตกหนัก หรืออากาศจะหนาวลงอีก รายการที่แม่ไม่เคยพลาดคือรายการสนทนาธรรม และพระธรรมเทศนา แม่ไม่เคยท้อแท้ในชะตาชีวิตหรือหงุดหงิดใจเพราะได้สูญเสียสายตาเลย แม่ยังคงร่าเริงอยู่อย่างเดิม

แม่เป็นผู้ที่มีนิสัยใจคอเยือกเย็น หนักแน่น โอบอ้อมอารี ยึดมั่นในพระบวรพุทธศาสนา ฝักใฝ่ในการบุญการกุศล ได้ร่วมบริจาคทรัพย์ในการกุศลต่าง ๆ ตามกำลังความสามารถตลอดมา แม่รักความเป็นอยู่ง่าย ๆ รักสันโดษ และรักที่อยู่อาศัย เมื่อลูกบางคนที่ออกเรือนไปและไปปลูกบ้านอยู่ต่างหากมาชวนแม่ไปอยู่ด้วย แม่ไม่เคยยินยอมไปอยู่ด้วยสักราย แม่รักที่จะอยู่บ้านที่แม่เกิดและเจริญเติบโตขึ้นมา

บัดนี้เรือนที่แม่เคยอยู่มาตลอดเวลา ๘๗ ปีเศษ เงียบเหงาเพราะแม่ได้จากไปแล้วอย่างไม่มีวันกลับ ยังคงเหลือแต่คุณความดีของแม่ที่ยังคงฝังอยู่ในใจของลูกและของผู้ที่รู้จักมักคุ้นกับแม่เท่านั้น ขอให้กุศลผลบุญที่แม่ได้สร้างสมมาตลอดชีวิตและกุศลทั้งหลายที่ลูก ๆ ได้บำเพ็ญให้แก่แม่ จงเป็นพลวปัจจัยให้วิญญาณของแม่ได้เสวยสุขอันควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพโน้นเทอญ

จาก ลูกของแม่

อาลัย "แม่แก่"

โคลงสองสุภาพ

๏ โศกสุดจะกล่าวถ้อย ใด*แม่*จึงรีบคล้อย
ด่วนร้างลับจาก หลานนา

๏ ฤากรรมพราก*แม่*นั้น บุญ*แม่*คงจะสั้น
จึ่งผ้ายหายจาก หลานนา

๏ พรากหลานจากร่มแก้ว มองบ่เห็นใครแล้ว
ที่คล้าย*แม่*ของ หลานนา

๏ บุญผองใดก่อเกื้อ จงช่วยจงอวยเอื้อ
*แม่*ให้เป็นสุข เถิดนา

๏ สุขคติภพแห่งนั้น ขอ*แม่*จงสถิตหั้น
อยู่ให้สบาย เถิดนา

๏ บุญหลายจะแต่งไว้ ผิว่าเกิดอีกไซร้
จุ่งให้เป็นหลาน เถิดนา

หลาน ๆ

จดหมายนายทรงอานุภาพ
เล่าเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งแรก

จดหมายฉบับที่ ๑

บางปะอิน

ณ วันที่ ๑๒ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันมาตามเสด็จคราวนี้ หมายว่าจะมาตั้งหน้ากินและนอนให้สบายจนเสด็จกลับ อย่างเคยมาตามเสด็จบางปะอินเที่ยวก่อน ๆ แต่เที่ยวนี้เห็นจะต้องพลัดที่นาลาที่อยู่ไปเที่ยวเตร็ดเตร่หลายวันทีเดียว ด้วยได้ทราบว่าจะเสด็จไปประพาสเมืองราชบุรี หรืออย่างไรยังรู้แน่ไม่ได้ เป็นแต่เห็นเขาตระเตรียมเรือแพชุลมุนกันอยู่

เหตุที่จะเสด็จประพาสต่อไปในคราวนี้ ได้ทราบว่าเมื่อก่อนจะเสด็จขึ้นมาบางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวไม่ใคร่จะทรงสบาย หมายจะเสด็จขึ้นมาพักรักษาพระองค์ตามเคย. ก็มีพระราชกังวลและพระราชกิจติดตามขึ้นมา หาเวลาพักไม่ใคร่ได้จึงไม่ทรงสบายมากไป เสวยไม่ได้และบรรทมไม่หลับทั้งสองอย่าง หมอเห็นว่าจะต้องเสด็จประพาสเที่ยวไปให้พ้นความรำคาญ อย่าให้ต้องทรงเป็นพระราชธุระในราชกิจอย่างใด ๆ เสียสักคราวหนึ่ง จึงจะรักษาพระองค์ให้ทรงสบายได้ดังเก่าโดยเร็ว เจ้านายผู้ใหญ่ที่มาตามเสด็จจึงพร้อมกันกราบบังคมทูล ขอให้ทรงระงับพระราชธุระเสด็จประพาสตามคำแนะนำของหมอ ทรงดำริเห็นชอบด้วย จึงจะเสด็จไปประพาสตามลำน้ำ ด้วยกระบวนเรือบีกนิกพ่วงเรือไฟไปจากบางปะอิน นี้จะเสด็จไปถึงไหน และจะเสด็จไปกี่วันฉันยังหาทราบไม่ เป็นแต่ทราบว่าการเสด็จครั้งนี้เจ้ากระทรวงท่านห้ามปรามไม่ให้จัดการรับเสด็จตามทางราชการ จะให้เป็นการเสด็จอย่างเงียบ ๆ แล้วแต่พอพระราชหฤทัยจะเสด็จที่ใด หรือประทับที่ใดได้ตามพระราชประสงค์ อย่าให้มีเครื่องขุ่นเคืองรำคาญพระราชหฤทัยได้เลยเป็นอันขาด

ส่วนตัวฉันเองนั้นท่านสั่งให้ไปตามเสด็จด้วยในคราวนี้ ต้องตระเตรียมหาผู้คนเสบียงอาหารลงเรือ ได้เรือ ๖ แจวลำหนึ่งจะไปด้วยกันกับนายอัษฎาวุธ หวังใจว่า นายอัษฎาวุธจะไม่ไปเจ็บไข้ลงกลางทาง อย่างเมื่อไปตามเสด็จเมืองชวาด้วยกันคราวนั้น

ขอจบจดหมายฉบับนี้เพียงนี้ที ด้วยกำลังจัดเรือแพวุ่นวาย แล้วจึงจะจดหมายบอกข่าวคราวมาให้ทราบต่อไป

นายทรงอานุภาพ หุ้มแพร

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

จดหมายฉบับที่ ๒

วัดโชติทายการาม คลองดำเนินสะดวก

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันได้บอกมาในจดหมายฉบับก่อนว่า จะจดหมายส่งข่าวการเสด็จประพาสมาให้ทราบเนือง ๆ วันนี้ประทับแรมอยู่ที่วัดโชติทายการาม คลองดำเนินสะดวก ฉันมีเวลาว่างอยู่บ้างจึงได้เขียนจดหมายฉบับนี้ฝากเขามาให้ หวังใจว่าจะไม่ไปหายสูญเสียกลางทาง

เสด็จออกจากบางปะอินเมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓ ล่องมาตามลำแม่น้ำ เรือฉันมาล่วงหน้า ทราบว่าเสด็จประทับวัดปรมัยยิกาวาสครู่หนึ่ง แล้วเลยประพาสสวนสะท้อนของนายบุตร ที่แม่น้ำอ้อมแขวงเมืองนนทบุรีว่ามีสะท้อนอย่างดี ๆ ที่สวนนั้นมาก กำลังสะท้อนออกผลเจ้าของสวนเชิญเสด็จเก็บสะท้อน ทราบว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัยและทรงพระกรุณาแก่เจ้าของสวนมาก เวลาเย็นเสด็จมาประทับแรมที่หน้าวัดเขมาจอดเรือพระที่นั่งเข้ากับสะพานหน้าวัดอย่างเราไปเที่ยวกัน ใช้ศาลาน้ำหน้าวัดเป็นท้องพระโรง ไม่มีพลับพลาฝาเลื่อนอย่างใด เจ้าพนักงานเจ้าของท้องที่ก็ดูเหมือนจะไม่รู้ตัวว่า จะเสด็จมาประทับแรมที่นั้น การล้อมวงกงกำจัดกันตามแต่จะทำได้ ดูก็สนุกดีจนเวลา ๒ ทุ่มเศษ กรมหลวงนเรศร์ เสนาบดีกระทรวงนครบาลจึงเสด็จไปถึง ได้ยินรับสั่งว่า "อาสน์แข็ง ๆ กันไม่รู้ พอรู้ก็รีบมาจะต้องนั่งอยู่ยันรุ่ง"

วันที่ ๑๕ เวลาเช้า ออกกระบวนล่องลงมาเข้าคลองบางกอกใหญ่ และคลองภาษีเจริญ ฉันมากระบวนหน้าตามเคย ประจวบเวลาหัวน้ำลงเมื่อพ้นหนองแขมเจอเรือไฟที่ไปก่อนติดขวางคลองอยู่ลำหนึ่ง ฉันจึงปล่อยเรือไฟที่จูงเรือให้คอยตามเรือไฟลำหน้า ส่วนตัวฉันเองให้คนแจวเรือล่องเลยไปจอดคอยเรือไฟที่น้ำลึกบ้านกระทุ่มแบน รอ ๆ อยู่เท่าใดๆ ก็ไม่เห็นเรือไฟตามออกมา น้ำก็แห้งงวดลงไปทุกที พอแน่ใจว่าเรือไฟคงติดเสียกลางคลองแล้ว ก็พอนึกขึ้นได้ว่าครัวมอเสบียงอาหารอยู่ในเรือไฟหมดทั้งนั้น และดูนายอัษฎาวุธดูท่า

จะออกหิว จึงชวนกันขึ้นบกเดินไปเที่ยวซื้อข้าวแกงกินที่ตลาดบ้านกระทุ่มแบน ไปเจอคนผัดหมี่ดี คุยว่ารู้จักคุ้นเคยกับเจ้าคุณแทศา ผ่านมาเป็นต้องแวะกินหมี่เสมอ ซื้อเสบียงอาหารได้พอกันแล้ว ได้ยินเสียงละครที่โรงบ่อน นายอัษฎาวุธเกิดอยากดูละคร พากันไปดู ไปเจอเจ้าของละครเจ้ากรรมรู้จักว่าฉันเป็นหุ้มแพร มหาดเล็ก ต้องรีบหนีพากันมาลงเรือ แต่กระนั้นก็ไม่พ้น พอประเดี๋ยวเจ้าหมี่เจ้าหม่าพากันมารุมมาตุ้ม พิธีแตกเพราะนายอัษฎาวุธทีเดียว ถ้านายอัษฎาวุธไม่พาไปดูละครก็คงจะได้นั่งกินข้าวแกงกันในตลาดให้สนุก นี่กลับต้องกินสำรับคับค้อนแล้วตอบแทนเขาแทบไม่ไหว

จอดรอกระบวนเสด็จอยู่จนค่ำ กลางคืนน้ำขึ้น เรือไฟพ่วงล่วงหน้าหลุดออกมาได้ทีละลำสองลำ ถามดูก็ไม่ได้ความว่ากระบวนเสด็จอยู่ที่ไหน จนยามกว่าจึงได้ความจากเรือลำหนึ่งว่า ประทับแรมอยู่ที่หน้าวัดหนองแขม ฉันก็เลยจอดนอนคอยเสด็จอยู่ที่กระทุ่มแบนนั่นเอง ครั้นรุ่งเช้าวันที่ ๑๖ ออกเรือล่วงหน้ามาคอยเสด็จอยู่ที่ปากคลองดำเนินสะดวก พอประมาณ ๔ โมงเช้ากระบวนเสด็จมาถึง เลยเข้าคลองต่อมา น้ำกำลังท่วมทุ่งท่วมคันคลองเจิ่งทั้งสองข้าง แล่นเรือได้สะดวก พอบ่ายสัก ๒ โมง ก็มาถึงหลักหก หยุดกระบวนประทับแรมที่วัดโชติทายการาม

เวลาบ่ายทรงเรือเล็กพายไปประพาสทุ่ง คือไร่ที่น้ำท่วม เจ้าของไร่กำลังเก็บเอาหอมกระเทียมขึ้นผึ่งตามนอกชานบ้านเรือนตลอดจนบนหลังคาเพราะไม่มีที่ดิน น้ำท่วมเป็นทะเลหมด ไปถึงบ้านแห่งหนึ่งเจ้าของเป็นหญิง กำลังตากหอมกระเทียม พอเห็นเรือก็ร้องเชื้อเชิญให้แวะที่บ้าน เห็นได้ว่าแกไม่รู้จักว่าใครเป็นใคร คงเข้าใจว่าพวกขุนนางที่ตามเสด็จ ครั้นเสด็จขึ้นเรือนแล้วเพียงต้อนรับยายผึ้งยังไม่พอใจ ยังเข้าไปยกหม้อข้าวกับกะบะไม้ใส่ชามกะลา มีผักกาดผัดหมู ปลาเค็ม น้ำพริก กับอะไรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งแกหาไว้สำหรับแกกินเองในเวลาเย็นมาตั้งจะเลี้ยงอีก

ใครเคยตามเสด็จประพาสไปรเวตมาแต่ก่อนย่อมเข้าใจดี ว่าถ้ามีช่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับราษฎรเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี พอยายผึ้งเชิญ พวกเราก็เข้าล้อมสำรับกับพระเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ว่ากันคนละคำสองคำ เจ้าเจ็ก

ฮวดลูกยายผึ้งอายุราวสัก ๒๐ ปี มาช่วยยกสำรับคับค้อนขณะเมื่อพวกเรากินเลี้ยง เจ๊กฮวดมันนั่งดู ๆ พระเจ้าอยู่หัว ประเดี๋ยวเอ่ยขึ้นว่า "คล้ายนักคล้ายนักขอรับ" ถามว่าคล้ายอะไร มันบอกว่าคล้ายรูปที่เขาตั้งไว้ตามเครื่องบูชา พอประเดี๋ยวก็ลุกขึ้นนั่งยอง ๆ เอาผ้าปูกราบพระเจ้าอยู่หัวบอกว่า "แน่ละขอรับไม่ผิดละเหมือนนัก" ยายผึ้งยายแพ่งเลยรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แต่ก็ได้พระราชทานมากอยู่ เห็นจะหลายสิบเท่าราคาสำรับกับข้าวที่ยายผึ้งเลี้ยง

เสด็จเที่ยวนี้ตั้งต้นชอบกลดีที่จะสนุกมาก ตั้งแต่เสด็จออกจากบางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวทรงสบายขึ้นมาก

นายทรงอานุภาพ

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ มหาราชสิมา

จดหมายฉบับที่ ๓

เมืองราชบุรี

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

วันนี้ฉันเหนื่อยเหลือทน ไม่ได้คิดว่าจะเขียนจดหมายฉบับนี้ ตั้งใจว่าจะนอน แต่เหตุใดไม่ทราบนอนไม่หลับ มาคิดขึ้นได้ว่าพรุ่งนี้จะตามเสด็จลงไปเมืองสมุทรสงคราม อยู่ห่างทางรถไฟ จะส่งจดหมายมาถึงพ่อประดิษฐ์ยาก จึงลุกขึ้นมานั่งเขียนจดหมายฉบับนี้ในเวลาเห็นจะสักสองยาม ถ้าเขียนวิปลาสคลาดเคลื่อนอย่างใดบ้าง ขออภัยโทษเถิดอย่าถือเลย

ในจดหมายฉบับก่อนได้บอกข่าวตามเสด็จมาถึงวัดโชติทายการาม ครั้น ณ วันที่ ๑๗ เวลาเช้า กระบวนเสด็จออกจากที่ประทับแรมมาถึงเมืองราชบุรีราวเวลาเที่ยง จอดเรือพระที่นั่งประทับที่หน้าบ้านเทศา พอจอดเรือแพกันเรียบร้อย ฉันไปฟังราชการที่พลับพลาได้ข่าวว่ารับสั่งให้เตรียมรถไฟพิเศษ จะเสด็จไหนในบ่ายวันนั้นไม่ทราบ เป็นแต่ได้รับคำสั่งว่าให้ฉันไปตามเสด็จด้วย จนกระทั่งออกรถไฟแล่นลงไปข้างใต้ จึงเข้าใจว่าเห็นจะเสด็จเมืองเพชรบุรี นั่งไปสักครู่หนึ่งก็ได้ทราบความสมจริงดังคาดว่าจะเสด็จเมืองเพชรบุรี นัยว่าจะจู่ไปไม่ให้ผู้ใดทราบ ด้วยมีพระราชประสงค์จะใคร่ทอดพระเนตรบ้านเมืองในเวลาเป็นปรกติ ไม่ได้จัดการตระเตรียมอย่างหนึ่งอย่างใดไว้รับเสด็จแต่อย่างไร เมื่อรถไฟไปถึงสะเตชั่นบ้านปากท่อหยุดรถหลีกรถเมืองเพชร พบเจ้าพระยาสุรพันธ์ยืนยิ้มคอยรับเสด็จอยู่ที่สะเตชั่นดูเป็นที่ประหลาดใจกันมาก ด้วยการที่เสด็จก็สั่งกันเป็นปัจจุบันทันด่วนและได้บังคับเจ้าพนักงานรถไฟมิให้บอกไปเมืองเพชรว่าจะเสด็จ เหตุใดความนี้จึงรู้ไปถึงเจ้าพระยาสุรพันธ์ถึงล่วงหน้ามารับเสด็จอยู่ได้เป็นครึ่งทาง ใคร ๆ ซักไซ้ไต่ถามเจ้าพระยาสุรพันธ์ ว่าทำไมจึงได้รู้ว่าจะเสด็จ ท่านก็ยิ้มเยาะบอกแต่ว่าคอยสืบอยู่จึงได้ทราบ ทำให้เกิดสนเท่ห์แปลกันไปต่าง ๆ จนท่านผู้ที่เป็นต้นรับสั่งเรื่องเสด็จวันนี้จะออกตกใจ เกรงความผิดว่าไม่บิดข่าวเสด็จให้มิดชิดตามพระราชประสงค์ ต่อมีรับสั่งซักไซ้จึงได้ความจากเจ้าพระยา

สุรพันธ์กราบทูลว่า บ่าวมาอยู่ที่สะเตชั่นรถไฟ ได้ทราบจากนายสะเตชั่นว่าได้รับโทรเลขสั่งไปจากเมืองราชบุรี ว่าจะมีรถไฟพิเศษไปเมืองเพชรบุรีในบ่ายวันนั้น บ่าววิ่งไปบอกเจ้าพระยาสุรพันธ์ ๆ นึกว่ารถไฟพิเศษนี้บางทีจะเกี่ยวด้วยการเสด็จสักอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงรีบขึ้นรถบ่ายมาจากเมืองเพชร คาดว่าถ้าไม่พบเสด็จในรถไฟพิเศษก็จะเลยมาเฝ้าฟังราชการที่เมืองราชบุรี มิได้สั่งให้ตระเตรียมการรับเสด็จไว้อย่างหนึ่งอย่างใดในเมืองเพชร ได้ความดังนี้ ดูสมกับกิริยาเจ้าพระยาสุรพันธ์ เมื่อได้ทราบว่าจะเสด็จเมืองเพชรจริง ๆ ดูท่านตกใจวุ่นวาย จะไปโทรเลขสั่งโน่นสั่งนี่ จนต้องคุมตัวและต้องสั่งเจ้าพนักงานมิให้รับโทรเลขของเจ้าพระยาสุรพันธ์ไปส่ง และมิให้บอกข่าวเสด็จล่วงหน้าไปเมืองเพชรบุรีเป็นอันขาด เมื่อไปถึงเมืองเพชรบุรีสังเกตดูก็เห็นได้ว่าไม่มีใครรู้ว่าจะเสด็จจริง ผู้คนเป็นปรกติตามธรรมเนียมเมือง ต่อทรงพระดำเนินไปตามถนนเป็นนาน เจ้าเมืองกรมการจึงวิ่งกระหืดกระหอบมาทีละคนสองคน ใส่เสื้อมากลางทางบ้าง สวมถุงเท้าทันบ้าง มาแต่ด้วยสลิบเปอร์บ้าง วิ่งกันไขว่ไปทั้งเมือง ดูก็สนุกดี ประทับเสวยที่เมืองเพชรแล้วเสด็จรถไฟพิเศษกลับมาแรมราชบุรี

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม วันนี้ประจวบเป็นวันกำหนดบวชนาคบุตรพระแสนท้องฟ้า เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาดแล้วเลยเสด็จไปทอดพระเนตรบวชนาคที่วัดสัตนาถ การแห่นี้ก็แห่อย่างนาคราษฎร มีกลองยาวเถิดเทิงตามแบบที่เคยเห็นกัน ถ้าจะว่าก็ไม่น่าสนุก แต่บังเอิญในเวลาเถิดเทิงตีอยู่ในลานวัด มีอ้ายบ้าคน ๑ ซึ่งพระเลี้ยงไว้ในใต้ถุนกุฏิออกสนุกขึ้นมาอย่างไร กรากออกมาช่วยรำใครจะห้ามก็ไม่ฟัง เจ้าพนักงานจะไปห้าม ก็มีรับสั่งว่าช่างมันเถิด อ้ายบ้ารำไปรำมาประเดี๋ยวแลบลิ้นหลอกแล้วก็เดินออกไปเสียจากวัด ใครจะไปเรียกให้มารำอีกก็ไม่รำ

เวลาบ่ายวันนี้ทรงเรือมาด ๔ แจว เรือไฟเล็กลากล่องน้ำไปประพาสในแม่น้ำอ้อม เรือลำเดียวอยู่ข้างจะยักเยิด จึงมีพระราชประสงค์จะหาซื้อเรือ ๔ แจว สำหรับตามเรือมาดพระที่นั่งสักลำหนึ่ง ช่วยกันเสาะหาไปตามทางไปเห็นที่บ้านแห่ง ๑ จึงแวะเข้าไปถามซื้อได้ความว่าเป็นเรือของกำนันเหม็น ที่จริงแกจะขื่อไรก็ไม่ทราบ แต่บ้านเรือนของ

แกเหม็นเต็มทีจึงสมมติกันว่าแกควรจะชื่อเหม็น ข้อนี้ฉันเห็นเป็นคติควรระวังอย่าให้บ้านเรือนสกปรก ถ้าเสด็จประพาสไปแวะพบ จะได้รับสมมติชื่อว่าหลวงเหม็นพระเหม็นอะไรก็จะเป็นได้ ไปจนถึงวัดเพลงจึงซื้อเรือมาดประทุน ๔ แจวได้ลำ ๑ พระราชทานชื่อว่าเรือต้น ได้ยินรับสั่งถามให้แปลกันว่าเรือต้นแปลว่าอะไร บางท่านแปลว่าเรือเครื่องต้น บางท่านแปลว่าเรือทรงอย่างในเห่เรือว่า "ทรงเรือต้นงามเฉิดฉาย" ดังนี้ แต่บางท่านก็แปลเอาต้น ๆ ว่า หลวงนายศักดิ์ เป็นคนคุมเครื่องมหาดเล็กตามเสด็จ หลวงนายศักดิ์ชออ้นรับสั่งเรียกว่า ตาอ้น ตาอ้น เสมอ คำว่าเรือต้นนี้ก็จะแปลว่าเรือตาอ้นนั้นเอง แปลชื่อเรือต้นกันเป็นหลายอย่างดังนี้ อย่างไรจะถูกฉันก็ไม่ทราบแน่ แต่วันนี้กว่าจะเสด็จกลับมาถึงเมืองราชบุรีเกือบยาม ๑ ด้วยต้องทวนน้ำเชี่ยวมาก เหนื่อยบอบมาตามกัน เรียมเรียกการประพาสวันนี้ว่าประพาสต้น เลยเป็นมูลเหตุที่เรียกการประพาสไปรเวตในวันหลัง ๆ ว่าประพาสต้นต่อมา

วันที่ ๑๙ เสด็จเรือมาดแจวประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันออก ฉันไปตามเสด็จไม่ทันต่อเวลาค่ำจึงไปที่พลับพลา ได้ยินโจษกันเป็นปัญหาขึ้นอย่าง ๑ ว่า ในเมืองไทยทุกวันนี้ก็มีรถไฟไปมาได้รวดเร็ว ถ้าจะไปเที่ยวกันในทางรถไฟสักวันหนึ่งสองวันไม่มีอะไรไปเลย มีแต่เงินติดกระเป๋าไปอย่างผู้ดี ๆ เช่นนี้ จะไปเที่ยวได้หรือไม่บางคนว่าไปได้ บางคนมีนายวงศ์ตะวันเป็นต้น ซึ่งเคยไปอยู่เมืองนอกเมืองนาเห็นว่าจะไปไม่ได้ ขัดข้องด้วยไม่มีโฮเต็ลที่พักเป็นต้น ความทั้งนี้ทราบถึงพระกรรณ จึงตกลงว่าควรจะทดลองดูให้เห็นจริงในเที่ยวนี้ พรุ่งนี้จะเสด็จที่แห่งใดแห่งหนึ่งด้วยรถไฟแล้วและกลับทางเรือจนถึงพลับพลาแรม ไม่มีอันใดนอกจากเงิน ลองดูสักทีจะมีติดขัดอย่างใดบ้าง ฉันได้รับคำสั่งให้ไปตามเสด็จด้วย มานึกดูก็ชอบกล ถ้าเป็นคนเลวจะขัดข้องอันใดมี เที่ยวซื้อข้าวแกงตามตลาดหรือเที่ยวขอเขากินก็จะได้ ส่วนที่อยู่ที่พักจะไปเที่ยวอาศัยบ้านเรือนเขา หรือแม้ที่สุดจะไปอาศัยนอนตามวัดก็ไม่เห็นจะขัดข้อง เขาเที่ยวกันเช่นนั้นถมไป แต่นี่ท่านเป็นเจ้าเป็นนายเป็นผู้ลากมากดี ซึ่งรังเกียจกับข้าวของกินที่เขาวางแรขายไว้ตามตลาด และรังเกียจความโสโครก จะไปหาที่พักอาศัยให้สมควรดูก็เป็นการยากที่จะหาได้ แต่อย่างไรคงจะได้เห็นกันในพรุ่งนี้

รูปที่ ๑

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม เสด็จอาศัยรถไฟบ่ายที่จะไปกรุงเทพ ฯ ที่ใช้คำว่าเสด็จอาศัยในที่นี้ เพราะเสด็จรถไฟชั้นที่ ๓ ประทับปะปนไปกับราษฎร ไม่ให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร เพื่อจะใคร่ทรงทราบว่าราษฎรอาศัยไปมากันอย่างไร เจ้าพนักงานรถไฟก็เหลือดี มีอัธยาศัยรู้พระราชประสงค์ ที่จริงแกรู้แต่แกล้งทำเฉย มาเรียกตั๋วตรวจพวกเราเหมือนกับราษฎรทั้งปวง ทำไม่ให้ผิดกันอย่างไร ต่อผู้ใดสังเกตจริง ๆ จึงจะพอเห็นได้ว่าหน้าแกออกจะซีด ๆ และเมื่อไปเรียกตั๋วพระเจ้าอยู่หัว มือไม้แกสั่นผิดปรกติ

เรื่องทดลองเดินทางด้วยไม่มีอะไร นอกจากเงินตามที่ได้ปรึกษากันเมื่อคืนนั้นนั้น เป็นตกลงว่าจะเสด็จรถไฟไปลงที่โพธาราม หาเสวยเย็นที่นั้นแล้วจะหาเรือล่องกลับลงมาเมืองราชบุรี ได้แบ่งหน้าที่ผู้ที่ไปเป็นพนักงานพาหนะพวก ๑ พนักงานครัวพวก ๑ ต่างมีหน้าที่ที่จะต้องจัดทำการที่เกี่ยวด้วยแผนกนั้น ๆ ให้ตลอดไป

รถไฟไปวันนี้ไม่สะดวก ด้วยน้ำพัดสะพานที่บ้านกล้วยเซไป รถไฟข้ามไม่ได้ ต้องไปหยุดรถให้คนโดยสารลงเดินไต่ทางไปขึ้นรถพ่วงใหม่ฟากสะพานข้างโน้น ฝนก็ตกออกจะลำบากบ้างเล็กน้อย แต่ก็มีประโยชน์อยู่บ้างที่เป็นเหตุให้เจ้าพนักงานกองเสบียงได้เห็นปลาทูสดเจ๊กเอามาแต่เมืองเพชรบุรีกระจาดหนึ่ง จะเอาไปขายที่ไหนไม่ทราบ ว่าซื้อตกลงได้ปลาทูสดนั้นมาเป็นเสบียงสำหรับเวลาเย็น เป็นที่อุ่นใจว่าอาหารเย็นวันนี้จะไม่ผิดเครื่องครั้นไปถึงโพธารามต่างกองต่างแยกกันเที่ยวทำการตามหน้าที่ที่กะไว้ พวกกองพาหนะก็เที่ยวหาเช่าเรือและหาที่อาศัยชุมนุมเลี้ยงกันเวลาเย็น พวกกองครัวก็เที่ยวซื้อหาอาหารเครื่องภาชนะใช้สอยต่าง ๆ คือหม้อข้าวและถ้วยชามรามไหมเป็นต้น ได้พร้อมแล้วก็หุงข้าวต้มแกงตามลำพังผีมือพวกที่ไปตามเสด็จ สำเร็จได้เลี้ยงกันพอเวลาพลบค่ำ ที่คาดหมายไปว่าจะได้กินสนุกยิ่งกว่าอร่อยเป็นการคาดผิดทั้งสิ้น อาหารวันนี้อร่อยเหลือเกิน ดูเหมือนจะกินอิ่มจนเกือบเดินไม่ไหวแทบทุกคน

เวลาสัก ๒ ทุ่ม ออกเรือที่เช่าเขา ๓ ลำ ล่องลงมาจากโพธาราม เรือเหล่านี้เป็นเรือประทุน ๒ แจวที่เขาบรรทุกของสวนขึ้นไปขาย เสร็จแล้วจ้างเจ้าของเขาแจวลงมาส่ง

ได้บอกมาข้างต้นว่าการเสด็จวันนี้ ไม่ได้ตั้งใจจะให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร แต่มาเกิดกลแตกขึ้นเมื่อชาล่องเรือลงมา ในประทุนเรือลำพระที่นั่ง เจ้าของเขามีพระบรมรูปเข้ากรอบติดไว้ที่เครื่องบูชา ไปรับสั่งถามยายเมียเจ้าของเรือว่ารูปใคร ยายนั่นกราบทูลว่าพระรูปเจ้าชีวิต รับสั่งถามต่อไปว่า แกได้เคยเห็นเจ้าชีวิตหรือไม่ แกกราบทูลว่าได้เคยเห็น ๓ หน รับสั่งถามว่าได้เห็นที่ไหนบ้าง แกกราบทูลว่า "ได้เห็นในบางกอก ๒ หน กับมาเห็นวันนี้อีกหน ๑" ล่องมาถึงเมืองราชบุรีเวลา ๔ ทุ่ม เขียนมาถึงนี่ออกหาวนอนเต็มทีขอยุติเรื่องราวตอนนี้แต่เพียงนี้

นายทรงอานุภาพ

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

จดหมายฉบับที่ ๔

เมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ในจดหมายฉบับที่ฉันส่งไปจากเมืองราชบุรี ได้เล่าถึงเรื่องที่ไปทำครัวบิ๋จุบันเลี้ยงกันที่โพธาราม บรรดาผู้ที่ได้ไปในวันนั้น ตั้งแต่พระเจ้าอยู่หัวเป็นต้นลงมา พากันเห็นคุณในการที่ทำครัวเลี้ยงกันในเวลาเที่ยวหาความสบายเช่นนี้ ว่าเป็นเหตุให้เจริญอาหารดีกว่าบริโภคอาหารซึ่งกุ๊กทำเป็นอันมาก จึงตกลงกะการให้มีเครื่องครัวบิ๋จุบันติดไปในเสด็จประพาสต้น คือมีหม้อข้าวเตาไฟ ถ้วยชามและเครื่องครัวบรรทุกไปในเรือมหาดเล็ก กำหนดว่าไปถึงตลาดจะมีที่ซื้อหาเสบียงอาหารได้แห่งใดจะแวะซื้อเสบียงอาหาร และไปหาที่ทำครัวเลี้ยงกันในระยะทางทุกโอกาสที่จะมีจะทำได้ ส่วนพวกที่ตามเสด็จนั้นก็แบ่งหน้าที่กันตามถนัด ที่เป็นหน้าเตาสำหรับทำกับข้าวของกิน ที่หุงข้าวดีก็เป็นพนักงานหุงข้าว ส่วนตัวฉันนั้นอยู่ในพวกที่ทำอะไรไม่เป็น แต่ท่านไม่ยอมให้กินเปล่า จึงต้องรับหน้าที่เป็นกองล้างชาม กับคุณหลวงรัตนาวุธนายอัษฎาวุธและท่านมหาสม รวมสี่คนด้วยกัน ที่จริงนายวงศ์ตะวันก็ทำอะไรไม่เป็น ควรจะมาเข้ากองล้างชามด้วยกัน แต่เขาอาย ดูเหมือนจะเห็นว่าการล้างถ้วยชามนั้นเป็นหน้าที่เลวทรามนัก สู้ไปอาสาพวกหน้าเตาให้เขาใช้สอยขอดเกล็ดปลาและสับหั่นไปตามเพลง ที่จริงหน้าที่กองล้างชามนั้นเป็นการประณีตมาก เมื่อฉันเล่าให้ฟังพ่อประดิษฐ์ก็จะเห็นได้ว่าไม่ใช่การเลวเลย คือในกองนี้มีสบู่แปรงผ้าสำหรับเช็ดและสำหรับฟอก จัดลงไว้ในหีบซึ่งเที่ยวซื้อเอาตามตลาดเหมือนกับหีบบิ๋กนิคเป็นเครื่องมือสำหรับตัว เมื่อเสด็จไปถึงที่ใด ซึ่งกะว่าจะเป็นที่ทำครัวและเลี้ยงอาหาร หน้าที่ของพนักงานกองล้างชามในเบื้องต้นจะต้องเที่ยวตรวจหาว่า สถานที่ใดควรจะเป็นที่เลี้ยงและเป็นที่ทำครัวได้ ยกตัวอย่างดังว่าจะทำครัวเลี้ยงกันที่วัดแห่งใดแห่งหนึ่ง พอจอดเรือเข้าไปพนักงานกองล้างชามก็ต้องขึ้นก่อน ไปเที่ยวหาที่ว่าจะควรใช้การเปรียญหรือศาลาน้ำจะเหมาะดี เมื่อตกลง

สมมติที่แล้ว กองล้างชามจะต้องเที่ยวหาโอ่งอ่างและน้ำสำหรับใช้ให้พอการ กระบวนเที่ยวค้นคว้าเหล่านี้เกือบจะถูกหมากัดก็หลายครั้ง บางทีก็ไปตกร่อง บางทีหัวโดนชายคา มีอันตรายต้องการความกล้าหาญอยู่บ้าง ครั้นได้ที่แล้วต้องลงมือล้างถ้วยชามฟอกด้วยสบู่ให้สะอาดหมดคาว และเรียบเรียงไว้จ่ายแก่พวกหน้าเตาให้ทันต้องการใส่กับข้าว ล้างชามเสร็จแล้วคราวนี้ต้องปูเสื่อบู่พรมตั้งกระโถนคนที และยกกับข้าวไปเรียบเรียงเสร็จแล้วพนักงานล้างชามยังมีหน้าที่ที่จะต้องเชื้อเชิญบริษัทให้พร้อมกันมาบริโภคอาหารจึงเป็นเสร็จธุระ ที่ฉันพรรณนามาถึงหน้าที่กองล้างชามนี้อยู่ข้างจะยืดยาว แต่ถ้าไม่พรรณนาให้เข้าใจ พ่อประดิษฐ์ก็จะเห็นว่าหน้าที่ของฉันเลวทราม เพราะที่จริงชื่อกองล้างชามไม่สู้เพราะ มันไปเข้าสุภาษิตโบราณที่เขาว่า "อีมก่อนดูโขนดูหนัง อีมทีหลังล้างถ้วยล้างชาม" เรื่องล้างชามออกจะเสียชื่ออยู่ จึงอธิบายให้เข้าใจไว้

เมื่อว่าถึงระยะทางที่เสด็จต่อมา วันที่ ๒๑ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาดไปพบยายเจ้าของเรือที่แกเคยเห็นเจ้าชีวิต ๓ หน แกพาลูกมาเฝ้า ทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่องแต่งตัวแก่เด็กนั้นหลายอย่าง ประพาสตลาดแล้วออกเรือพระที่นั่งจากเมืองราชบุรี กระบวนเรือพลับพลาให้ล่องไปตามลำแม่น้ำใหญ่ไปคอยที่เมืองสมุทรสงคราม เสด็จเรือมาด ๔ แจว มีเรือต้นที่ซื้อใหม่เป็นเรือที่นั่งรองพ่วงเรือไฟเล็กเข้าทางแม่น้ำอ้อมไปแวะซื้อเสบียงอาหารที่ตลาดปากคลองวัดประดู่ พวกเราเดินชุลมุนขวักไขว่กันไปตามเพลงไม่มีใครจะรู้จัก เขากำลังเล่นลิเกกันหน้าโรงบ่อน ฉันเดินไถลไปดู ไปพบทหารเรือซึ่งเคยเป็นบ่อยพระยาชลยุทธ รู้จักกันมาแต่ก่อน เห็นมันรู้จักจึงกระซิบบอกอ้ายหมอนั้นว่าเอ็งอย่าอึกทึกให้ใครรู้ว่าเสด็จ ดูมันก็ทำนิ่งเฉยดีอยู่ ไม่เห็นผู้ใครรู้เห็นวี่แวว จนกระทั่งเสด็จกลับลงเรือ พอเรือออกจากท่า เจ้าพิณพาทย์ลิเกก็ตีเพลงสรรเสริญพระบารมีส่งเสด็จ นี่แลจะเป็นด้วยเหตุบ่อยพระยาชลยุทธไปโจษขึ้นหรืออย่างไรก็หาทราบไม่ ออกจากตลาดแจวเข้าคลองเล็กไปจนถึงวัดประดู่ หยุดพักทำครัวเสวยเช้าที่วัดนั้น กองล้างชามเที่ยวตรวจไปได้ความแปลกประหลาดที่วัดนี้ว่าเป็นหมอน้ำมนต์ มีผู้คนที่เจ็บไข้ไปคอยรดน้ำมนต์รักษาตัวอยู่หลายคน ได้ความว่าเป็นโรคผีเข้าบ้าง ถูกกระทำยำเยียบ้าง และโรคอย่างอื่น ๆ บ้าง

เมื่อเลี้ยงกันเสร็จแล้วจึงพร้อมกันไปดูรดน้ำมนตร์ รดน้ำมนตร์อย่างนี้ฉันก็เพิ่งเคยเห็น คนพูดจากันอยู่ดี ๆ พอเข้าไปนั่งให้พระรดน้ำก็มีกิริยาอาการวิปลาสไปต่าง ๆ บางคนก็เผ้าแต่ขาก เสลดพ่นน้ำลายดังขากปู ๆ ไปจนพระหยุดรดน้ำมนตร์จึงหยุดขาก กลับหันมาบอกเราว่าสบายเบาในอกโล่งทีเดียว ยายแก่คน ๑ ตาบอด ลูกสาวพามาให้พระรดน้ำมนตร์ พอรดเข้าก็ร้องครวญครางและวิงวอนว่ากลัวแล้วจะไปแล้วเท่านั้นเถิด อย่างนั้นจนพระหยุด ถามคนไข้ได้ความว่า ยายคนนี้เดิมมีผู้มาขอลูกสาวแกไม่ให้ เขาโกรธกระทำให้ผีสิงจนไม่เป็นสติอารมณ์ ต้องมารักษาตัวที่วัดประดู่ พอได้สติค่อยยังชั่วขึ้นสักหน่อย นี่และจะจริงเท็จเพียงใดก็ไม่ทราบเล่าเท่าที่ตาเห็น แต่พวกเราที่ไปตามเสด็จไม่มีใครรับอาสาเข้าไปให้พระรดน้ำมนตร์ถวายตัว จึงไม่มีพยานที่จะยืนยัน ถ้าหากว่าพวกเราเข้าไปขากปูลงสักคนก็เห็นจะน่าเชื่อขึ้นมาก ออกจากวัดประดู่ล่องกลับออกมาได้ยินเสียงกลองละครชาตรีมีอยู่ในสวน รับสั่งให้แวะเรือพระที่นั่งเข้าไปจะใคร่ทรงทราบว่าเขามีงานการอะไรกัน ไปพบละครชาตรีมีอยู่ที่บ้านตาหมอสี เป็นพลเรือนอย่างโบราณลงมาต้อนรับ เห็นตานี่จะนอนดูละครจนหลับ หน้าตายู่ยี่ตัวยังเป็นรอยเสื่อ แต่แกต้อนรับแข็งแรงพูดจาอย่างเก่า ว่าอย่างนั้นซีพะยังงี้ซีพะ ไม่ใช่ขอรับหรือจ๊ะจ๋า นาน ๆ ได้พบอย่างนี้น่าฟังดี ได้ความว่าลูกแกเจ็บได้บนบานไว้ ครั้นรักษาหายจึงได้มีละครแก้สินบน ออกจากคลองวัดประดู่เย็นมากแล้ว เรือไฟลากล่องมาถึงแม่น้ำใหญ่จวนจะค่ำ หาที่ทำครัวเย็นก็ไม่ได้เหมาะ ล่องเรือลงมาเห็นบ้านแห่งหนึ่งสะอาดสะอ้านดี มีเรือแพอยู่ริมน้ำ รับสั่งว่าที่นี่เห็นพอจะอาศัยเขาทำครัวสักครั้งหนึ่งได้ ให้กรมหลวงดำรงรับหน้าที่ขึ้นไปขออนุญาตต่อเจ้าของบ้าน กรมหลวงดำรงเสด็จขึ้นไปไต่ถาม ได้ความว่าเป็นบ้านนายอำเภอ ๆ ไปจัดพื้นเรือไฟที่ตรงบ้านข้าม อยู่แต่ภรรยา หารู้จักกรมหลวงดำรงไม่ ขออนุญาตทำครัวที่เรือนแพได้ดังปรารถนา พอขนของครัวขึ้นแพแล้ว กรมหลวงดำรงยังไม่ทันเสด็จลงมาจากบนเรือนใหญ่ นายอำเภอก็กลับมาถึง ไม่ทันเหลียวแลเห็นพระเจ้าอยู่หัวที่เรือนแพ มุ่งหน้าตรงขึ้นไปถวายคำนับเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่เรือใหญ่ นายอำเภอเพิ่งทูลกรมหลวงดำรงอยู่ไม่ทันได้กี่คำ นายอัษฎาวุธก็คลานศอกนำหนังสือรับสั่งไปถวายกรมหลวงดำรงว่า ขอให้เขารู้จักแต่กรมหลวงดำรงพระองค์เดียว ฉันนั่งดูนายอัษฎาวุธคลานเข้าเผ้ากรมหลวงดำรงทำท่า

ทางสนิทราวกับเป็นข้าไท แต่กรมหลวงดำรงนั้นพออ่านหนังสือรับสั่งแล้ว ดูพระพักตร์สลดเห็นประทับนิ่งไม่รับสั่งว่ากระไร เป็นแต่พยักพระพักตร์ให้นายอัษฎาวุธกลับลงมา อีกสักครู่หนึ่งจึงได้ยินเสียงรับสั่งกับนายอำเภอและกำนันผู้ใหญ่บ้านถึงราชการงานเมืองอะไรต่ออะไร อึงอยู่บนเรือน พวกกองครัวก็ทำครัวกันอยู่ที่เรือนแพ ทำเสร็จแล้วแต่งเครื่องให้คุณหลวงนายศักดิ์เชิญขึ้นไปตั้งถวายกรมหลวงดำรงเสวยพร้อมกับเครื่องเคราที่เจ้าของบ้านเขาหาถวาย ครั้นเสร็จแล้วเมื่อจะลาลงเรือ กรมหลวงดำรงเสด็จกลับมาจะลงเรือ นายอำเภอกำนันผู้ใหญ่ตามลงมาส่งเสด็จรุมมาตุ้ม พวกที่ไปตามเสด็จรับกระแสรับสั่งไว้ให้หมอบกรานรับเสด็จกรมหลวงดำรงเป็นอย่างข้าในกรม ส่วนพระเจ้าอยู่หัวเสด็จหลบออกไปบังอยู่เสียหลังเก๋งท้ายเรือ พระราชทานพระราชอาสน์ไว้สำหรับกรมหลวงดำรงประทับ กรมหลวงดำรงเลยทรงไถลว่าเดือนหงายสบายดีจะยืนอยู่หน้าเก๋ง รีบให้ออกเรือ แต่พอพ้นหน้าบ้านก็รับสั่งบ่นใหญ่ว่าเล่นอย่างนี้เต็มทีไม่สนุก แต่คนอื่นพากันหัวเราะกรมหลวงดำรงทั่วทั้งลำ เวลาสักยามหนึ่งจึงมาถึงที่ประทับเมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จไปทอดพระเนตรวัดพวงมาลัยแล้วเสด็จขึ้นไปประพาสตลาด คลองอัมพวา เสด็จเป็นอย่างประพาสต้นเหมือนเมื่อเสด็จวัดประดู่ แต่วันนี้เกิดเหตุขัดข้องประพาสไม่ได้สะดวกด้วยในเมืองสมุทรสงครามนี้เขามีข้อบังคับกวดขัน ถ้าเรือหรือผู้คนแปลกประหลาดมาในท้องที่ราษฎร บอกกำนันผู้ใหญ่บ้าน ๆ ต้องรีบลงเรือไปทักถามเป็นธรรมเนียมบ้านเมืองอยู่ดังนี้ วันนี้ไม่ได้บอกให้ใครทราบว่าจะเสด็จอัมพวา เขาคงจะทราบแต่ว่ามีเรือและคนแปลกประหลาดมาก็ทำตามหน้าที่ จนเรารำคาญแจวกระดิกไปข้างไหน ก็พบแต่เรือกำนันผู้ใหญ่บ้านออกมาถามว่าเรือใครไปไหน หลบลำนี้ไปเจอลำโน้นเหมือนกับจะถูกล้อมจับ ใช่แต่เท่านั้นเจ้านายที่ไปตามเสด็จ ๒ พระองค์กับขุนสวรรค์วินิตมีญาติวงศ์พงศาและพวกพ้องอยู่ในแถวอัมพวานี้มาก ท่านพวกเหล่านี้พอเหลือบแลเห็นก็พากันชื่นชมยินดีเรียกร้องกันติดตามมารุมมาตุ้ม ยิ่งหนียิ่งตาม ลงทีสุดพระเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จลงเรือต้นแยกไปประพาสแต่ลำเดียวปล่อยเรือพระที่นั่งมาดไว้ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านและชาวอัมพวาติดตามให้พอใจ ฉันถูกอยู่กับเรือมาด นั่งนึกขันในใจที่พวกชาวบางช้างพากันยิ้มแย้ม

แจ่มใสติดตามมาเฝ้าเจ้านายที่เป็นญาติและหมายจะพบปะขุนสวรรค์วินิต ไม่มีใครในพวกนั้นจะคิดเห็นเลยว่ามาทำความรำคาญแก่ท่านทั้ง ๒ นั้นเพียงใด เขามาดี ๆ จะโกรธขึ้งก็ยาก ขุนสวรรค์จึงออกปัญญาว่ายายหนูแก่แล้วแดดร้อนเอากลับไปบ้านเสียเถิด ยายหนูกลับไปประเดี๋ยวเรือลำนั้นกลับมาอีก ยายหมับแกไม่แก่เหมือนยายหนู และแกไม่กลัวแดดจะทำอย่างไรช่วยกันคิดอ่านไล่พวกอัมพวาอยู่จนกระทั่งเสด็จกลับจากประพาสคลองอัมพวา แล้วจึงได้ออกเรือเลยไปพักเสวยเช้าที่วัดดาวดึงส์ เสร็จแล้วแจวต่อไปบางน้อยประพาสที่บ้านกำนันจันแล้วกลับทางคลองแม่กลองมาถึงที่ประทับเวลา ๒ ทุ่ม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมืองแล้วเสด็จวัดอัมพวันกลับมาถึงที่ประทับเวลาค่ำ พรุ่งนี้กำหนดจะเสด็จเมืองเพชรในกระบวนใหญ่ เพราะจะต้องข้ามอ่าวทะเลจากปากน้ำแม่กลองไปเข้าบางตะบูน แต่น้ำมากเรือกระบวนจะออกอ่าวได้ต่อเวลาเที่ยง ได้ทราบว่าตอนเช้าจะเสด็จไปทอดพระเนตรจับปลาที่ละมุก่อนแล้วจึงจะเสด็จมาขึ้นเรือพระที่นั่งที่เมืองสมุทรสงคราม

แต่เดิม ฉันตั้งใจว่า จะไปเขียนจดหมายต่อเมื่อเสด็จไปถึงเมืองเพชรบุรี แต่เมื่อมาถึงเมืองสมุทรสงคราม ได้ข่าวว่ามีเรือเมล์เดินถึงกรุงเทพ ฯ ประจวบเรือเมล์จะออกพรุ่งนี้เช้า จึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมา

นายทรงอานุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๕

เมืองเพชรบุรี

ณ วันที่ ๒๙ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

จดหมายฉบับก่อนฉันส่งไปแต่เมืองสมุทรสงคราม บัดนี้ตามเสด็จมาประพาสเมืองเพชรบุรีได้ ๖ วัน จะเสด็จจากเมืองเพชรบุรีพรุ่งนี้ มีเวลาว่างอยู่บ้างฉันจึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมาบอกข่าวคราว

วันที่ ๒๔ เวลาเช้า เสด็จทรงเรือฉลอมแล่นใบออกไปประพาสละมุ ที่เขาจับปลาตามปากอ่าวแม่กลอง มีเรือฉลอมเล่นไปในกระบวนเสด็จ ๓ ลำด้วยกันเที่ยวซื้อกุ้งปลาที่เขาจับได้ตามละมุ แล้วต้มข้าวต้ม ๓ กษัตริย์ขึ้นในเรือฉลอม ที่เรียกว่าข้าวต้ม ๓ กษัตริย์นั้น คือ ต้มอย่างข้าวต้มหมู แต่ใช้ปลาทูกุ้งกับปลาหมึกสดแซกแทนหมู เป็นของทรงประดิษฐ์ขึ้นเช้าวันนั้นเอง ตั้งแต่ฉันเกิดมาไม่เคยกินข้าวต้มอร่อยเหมือนวันนั้นเลย เฉพาะเหมาะถูกคราวคลื่นราบลมดี เรือฉลอมแล่นใบลมฉิวราวกับเรือไฟ เสด็จพระองค์อาภาเป็นกัปตันถือท้ายเรือพระที่นั่ง แล่นลิวออกไปจากปากน้ำแม่กลอง แต่อย่างไรแล่นไกลออกไปทุกที ๆ นานเข้าพวกเจ้าของเรือเห็นจะออกประหลาดใจแลดูตากันไปมา ท่านก็ทอดพระเนตรเห็นแต่เห็นท่านยิ้ม ๆ กัน ฉันออกเข้าใจว่าเห็นจะแล่นใบเลยไปเมืองเพชรแน่แล้ว ดูใกล้ปากน้ำบ้านแหลมเข้าทุกที พอแล่นเข้าในปากน้ำก็พบกรมหมื่นมรุพงศ์ทรงเรือไฟศรีอยุธยามาคอยรับเสด็จอยู่ที่ปากน้ำ เป็นอันเข้าใจได้ว่ามีอะไรที่จะเล่นกันสักอย่างหนึ่ง ซึ่งท่านได้ทรงนัดแนะกันกันไว้แล้วเป็นแน่ ได้ยินแต่กรมหมื่นมรุพงศ์กราบทูลว่าสำเร็จสนิทดีทีเดียว เสด็จลงเรือศรีอยุธยาแล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำเมืองเพชรบุรี พอจวนจะถึงเมืองรับสั่งเรียกพวกที่ไปตามเสด็จให้เข้าซ่อนตัวอยู่ในเก๋ง มีแต่กรมหมื่นมรุพงศ์ประทับอยู่หน้าเรือพระองค์เดียว ฉันแอบมองตามช่องม่าน เมื่อแล่นผ่านพลับพลาเห็นเจ้าพระยาสุรพันธ์นั่งอยู่ที่นั้น ได้ยินเสียงกรมหมื่นมรุพงศ์ร้องรับสั่งขึ้นไปแก่เจ้าพระยาสุรพันธ์ว่า “เห็นจะเสด็จถึงค่ำละเจ้าคุณ ให้

เตรียมคบไฟไว้เถิดฉันจะขึ้นไปหาเสบียงที่ตลาดสักประเดี๋ยวจะกลับลงมา" แล้วเรือศรีอยุธยาก็แล่นลอดสะพานช้างขึ้นไปจอดหน้าบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ เสด็จขึ้นประทับในบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์แล้วรับสั่งให้กรมหมื่นมหิศรไปตามเจ้าพระยาสุรพันธ์มาเฝ้า ประเดี๋ยวใจเจ้าพระยาสุรพันธ์วิ่งตุบตับมาหน้านิ่วถวายคำนับแล้วยืนถอนใจใหญ่ มีรับสั่งว่ามาตอบแทนที่เจ้าพระยาสุรพันธ์ล่วงหน้าไปรับถึงบ้านปากท่อเมื่อเสด็จคราวก่อน เจ้าพระยาสุรพันธ์ก็ไม่เพ็ดทูลว่ากระไร พวกเราก็สิ้นเกรงใจ ลงนั่งหัวเราะเจ้าพระยาสุรพันธ์งอ ๆ ไปตามกัน พอลับหลังพระที่นั่ง เจ้าพระยาสุรพันธ์ไพล่มาโกรธเอาพวกเราไม่เลือกหน้าว่าใคร กรมหมื่นมรุพงศ์เป็นผู้ถูกตัดพ้อต่อว่ามากกว่าผู้อื่น แต่ท่านยิ่งโกรธเท่าใดก็ยิ่งทำให้พวกเราหัวเราะยิ่งขึ้นจนหายโกรธไปเอง

เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเพชรบุรีนี้ ไม่ใคร่มีโอกาสได้ประพาสต้นเพราะไม่มีทางที่จะเล็ดลอดหลีกไปได้เหมือนแถวแม่น้ำราชบุรีและสมุทรสงคราม ความสนุกสนานแปลกประหลาดไม่ใคร่จะมี จะเล่าระยะทางที่เสด็จให้พ่อประดิษฐ์ทราบแต่พอเป็นเลา ๆ คือ วันที่ ๒๕ เสด็จประพาสทางเรือข้างเหนือน้ำ วันที่ ๒๖ เสด็จทางเรือไปประพาสบางทะลุ ประทับแรมที่บางทะลุคืนหนึ่ง ยุงชุมพอใช้ วันที่ ๒๗ เสด็จเรือฉลอมแล่นใบจากบางทะลุมาทางทะเลเข้าบ้านแหลม น้ำงวดเรือติดที่ปากอ่าว พายุฝนก็ตั้งมืดมา จะรออยู่ช้ากลัวจะถูกพายุ ผู้ที่ไปตามเสด็จจึงพร้อมใจกันอาสาลงลุยเลนเข็นเรือกับพวกเจ้าของเรือ สงสารแต่นายอัษฎาวุธเขายอมยกให้แล้ว ว่าไม่ต้องลงก็ไม่ฟัง อุตส่าห์ลงลุยเลนเข็นเรือโคลนเปื้อนมอมไปทั้งตัว พอเรือพ้นตื้นเข้าปากน้ำได้ก็ถูกฝนใหญ่เบียกกันมอมแมม กลับมาถึงเมืองเพชรบุรีสักทุ่ม ๑ วันที่ ๒๘ เสด็จประพาสพระนครคีรี ถวายพุ่มพระสงฆ์เข้าพรรษาด้วย วันที่ ๒๙ เช้าเสด็จประพาสวัดต่าง ๆ ในเมืองเพชรบุรี บ่ายวันนี้จะออกกระบวนเรือใหญ่ล่องลงไปประทับแรมที่บ้านแหลม พรุ่งนี้จะออกจากบ้านแหลมเสด็จไปประทับแรมเมืองสมุทรสาคร

นายทรงอานุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๖

บ้านปากไห่

วันที่ ๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

พรุ่งนี้ฉันจะกลับถึงบ้านแล้ว วันนี้เขียนจดหมายเล่าเรื่องที่ตามเสด็จให้พ่อประดิษฐ์ฟังเสียอีกฉบับ ถ้ามีเรื่องราวอะไรต่อนี้ไป จะเล่าให้ฟังเมื่อไปพบกับพ่อประดิษฐ์ในกรุงเทพ ฯ ทีเดียว

ตั้งแต่ฉันจดหมายไปถึงพ่อประดิษฐ์ จากเมืองเพชรบุรี เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม บ่ายวันนั้นออกกระบวนใหญ่ล่องลงมาประทับแรมที่บ้านแหลม ทอดพระเนตรเห็นเรือเบ็ดทะเลทอดอยู่ที่นั่นหลายลำ รับสั่งว่าเรือเบ็ดทะเลมีประทุนน่าจะสบายดีกว่าเรือฉลอม ใครกราบทูลไม่ทราบว่าเรือเบ็ดแล่นใบทะเลเสียดีกว่าเรือฉลอมด้วย จึงตกลงว่าจะลองเสด็จเรือเบ็ดทะเลแล่นใบจากบ้านแหลมตรงมาเข้าปากน้ำท่าจีน เพราะเมื่องสมุทรสงครามและคลองสุนขหอนก็ได้เคยเสด็จประพาสแล้ว ตระเตรียมเรือเบ็ดทะเลกัน ๓ ลำ พอเวลาเช้าก็แล่นใบออกจากปากน้ำบ้านแหลม ฉันตามเสด็จมาในเรือลำพระที่นั่ง ตอนเช้าคลื่นราบได้ลมดี ได้เห็นเรือเบ็ดทะเลแล่นเสียดรวดเร็วดีกว่าเรือฉลอมจริงดังเขาว่า มาได้สัก ๒ ชั่วโมง พอพ้นปากน้ำแม่กลองมาตรงบ้านโรงกุ้งออก ๆ จะมีคลื่น เรือโยนแรงขึ้นทุกที ๆ มีคนที่ไปตามเสด็จด้วยกันเมาคลื่นลงหลายคน แต่ฉันมั่นใจว่าตัวเองคงไม่เมา เคยไปตามเสด็จทะเลมา ถ้าจะนับเที่ยวก็แทบจะไม่ถ้วนไม่เคยเมาคลื่นกับใครง่าย ๆ แต่อย่างไรวันนี้ดูออกจะสวิงสวายใจคอไม่สู้ปรกติ แต่แข็งใจทำหน้าชื่นมาได้สักชั่วโมงหนึ่งคลื่นเจ้ากรรมก็หนักขึ้น ลงปลายฉันเองก็ลงล้มขอนกับเขาอีกคนหนึ่ง ข้าวต้มสี่กษัตริย์ ห้ากษัตริย์อะไรที่ทรงทำในวันนี้รับพระราชทานไม่ไหว ลงนอนแหมะอยู่หน้าเสาตอนศีรษะเรือ นึกน้อยใจนายมานพ เห็นเพื่อนกันเมาคลื่นชอบแต่ว่าจะหาน้ำหาข้าวมาช่วยหยอด นึกลับเอากล้องมาถ่ายรูปกันเล่นเห็นเป็นสนุก แต่จะตอบแทนอย่างไรเราก็เมาคลื่นเต็มทน ต้องนึ่งนอนเฉยจนเรือแล่นใบเข้า

ปากน้ำท่าจีนจึงลุกโงเงขึ้นได้ หิวเหมือนไส้จะขาด เที่ยวค้นคว้าหาอะไรกิน ได้แต่ข้าวต้มซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้เก็บรักษาไว้พระราชทานชามหนึ่ง นอกจากนั้นจะเป็นลูกหมากรากไม้อะไรไม่มีเหลือ เพราะพวกที่เขาไม่เมาคลื่นว่ากันเสียชั้นหนึ่งแล้ว เหลืออยู่เท่าใดพวกที่หายเมาคลื่นก่อนฉันยังช่วยกันซ้ำเสียหมด เพราะฉันออกมานอนแซ่วอยู่ทางหัวเรือลุกไปไม่ทัน ที่ได้กินข้าวต้มชามหนึ่งก็เพราะรับสั่งให้รักษาไว้พระราชทานฉันโดยเฉพาะ ถ้าหาไม่ข้าวต้มชามนั้นก็คงจะพลอยสูญไปด้วย แต่อย่างไรก็ตามเถิด พอเข้าแม่น้ำได้ก็นึกสาปส่งว่า ขึ้นชื่อว่าเรือเบ็ดทะเลถึงจะแล่นใบเสียดีกว่านี้อีกสักเท่าใด ๆ ก็เห็นจะไม่ยอมไปเรือเบ็ดทะเลอีกแล้ว

เสด็จมาถึงท่าจีน พอเวลาบ่ายแวะขึ้นซื้อเสบียงที่ตลาดบ้านท่าฉลอมแล้ว เรือกระบวนใหญ่ยังมาไม่ถึง จึงไปพักทำครัวเย็นที่วัดโกรกกราก ตัวฉันเองยังรู้สึกบอบช้ำเรื่องเมาคลื่นไม่หาย นึกว่าถ้าได้อาบน้ำเสียสักทีเห็นจะสบาย จึงขึ้นไปขอน้ำอาบบนกุฏิพระ ไปเห็นตุ่มน้ำตั้งเรียงกันอยู่บนนอกชานเป็นแถว เหมือนที่วัดประดู่ เข้าใจว่าท่านเจ้าของกุฏิคงเป็นพระหมอน้ำมนต์ การก็จริงดังคาด พอฉันไปขออาบน้ำ ท่านก็เข้าใจว่าฉันจะไปขอรดน้ำมนต์ ชี้มือให้ไปนั่งข้างตุ่ม ฉันได้เคยเห็นเยี่ยงอย่างที่วัดประดู่มาแล้ว จึงผลัดผ้าเข้าไปนั่งที่ข้างตุ่มทำท่าทางเอาอย่างตาขากปูที่ได้เคยเห็นมาแล้ว ท่านพระก็เอาขันมาตักน้ำเสกเป่ารดน้ำมนต์ให้ ฉันนึก ๆ ในใจว่า น่าจะลองขากปูหรือดื้นบัด ๆ ถวายพระสักที แต่ก็มายั้งใจเห็นไม่ได้การ บาปกรรม และถ้าคนแถวนี้มีคนรู้จักว่าฉันเป็นใครก็จะเกิดเสียชื่อขึ้นจะเลยเห็นกรรมทันตา แต่น้ำมนต์ของท่านองค์นี้ดีจริง ตั้งแต่รดแล้วรู้สึกว่าโล่งใจ หายเมาคลื่นสนิทที่เดียว

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จกระบวนต้นออกจากเมืองสมุทรสาครขึ้นไปตามลำน้ำ ไปพักทำครัวเช้าที่วัดบางปลา ส่วนกระบวนเรือใหญ่ให้ตรงขึ้นไปจอดที่บ้านงิ้วรายแขวงเมืองนครไชยศรี ระยะทางวันนี้ไกลด้วยไม่มีอะไรสนุกด้วย ที่สุดเมื่อเสด็จไปแวะทำครัวเย็นที่วัดตีนท่าก็เป็นวัดศาลารวนเร จวนจะหักพัง ซ้ำถูกฝนถูกพายุ จนกลางคืนจึง

ได้ออกเรือแจวคลำขึ้นมามืด ๆ รอดตัวที่ได้น้ำขึ้น แจวตามน้ำขึ้นมาจนใกล้บ้านท่านา พบเรือไฟได้พ่วงต่อขึ้นมาถึงพลับพลาแรมเกือบ ๕ ทุ่ม

วันที่ ๑ สิงหาคม เสด็จรถไฟไปประพาสพระปฐมเจดีย์ ทำครัวเช้าที่ลานพระเจ้าคุณสุนทรเทศา แกงไก่ดีพอใช้ เพราะไก่พระปฐมเป็นที่เลื่องลืออยู่ด้วย แล้วลงเรือล่องมาประพาสที่พระปะโทน มาพบมิวเซียมใหญ่ซึ่งโจษกันว่ามีอยู่นั้น คือท่านสมภารวัดพระปะโทนเป็นผู้เก็บรวบรวมสะสมของโบราณ ที่ขุด ได้ใน แถวพระปฐม พระปะโทนไว้มาก แต่ข่าวว่าเก็บซุกซ่อนมิได้ยอมให้ผู้หนึ่งผู้ใดดูเป็นอันขาด ครั้นเสด็จไปถึงไปถามถึงเรื่องของเก่า ท่านสมภารก็ยินดีเชิญเสด็จเข้าไปในกุฏิ แล้วยกหีบห่อของโบราณที่ได้สะสมไว้มาถวายให้ทอดพระเนตร และยอมให้ทรงเลือกแล้วแต่จะพอพระราชประสงค์ ทรงเลือกได้เครื่องสัมฤทธิ์ของโบราณ คือพระพุทธรูปเป็นต้น ซึ่งเป็นของแปลกดีหลายอย่าง ออกจากพระ-ปะโทนมาประทับทำครัวเย็นที่บ้านซึ่งพระยาเวียงไนยออกไปตั้งผสม ม้าอยู่ที่ธรรมศาลาแล้วเสด็จกลับมาทางเรือถึงบ้านง้ววรายเวลาสัก ๒ ทุ่ม

วันที่ ๒ สิงหาคม ฉันล่วงหน้าขึ้นมาก่อน ทราบว่าเสด็จแวะประพาสที่คลองภาษี แล้วเสด็จต่อมาถึงสองพี่น้องเวลาค่ำ

ตามกำหนดเดิม กะว่าจะเสด็จถึงสองพี่น้องราวเวลาบ่ายสัก ๒ โมง จะประพาสบ้านสองพี่น้องและบ้านบางลี่ในเย็นวันนั้น รุ่งขึ้นจะออกกระบวนจากสองพี่น้องแต่เช้าไปประทับแรมที่เมืองสุพรรณทีเดียว แต่เสด็จมาถึงเย็นเวลาไม่พอประพาส จึงต้องกะระยะทางแก้ใหม่ คือ วันที่ ๓ เช้าจะประพาสบ้านสองพี่น้องต่อเวลากลางวัน จะไปถึงเมืองสุพรรณไม่ได้ จะต้องจัดที่ประทับแรมกลางทางระหว่างสองพี่น้องกับเมืองสุพรรณอีกแห่งหนึ่ง รับสั่งให้กรมหลวงดำรงเสด็จไปเลือก และจัดที่สำหรับประทับแรม ฉันถูกมีหน้าที่ไปตามเสด็จกรมหลวงดำรงจึงได้ออกเรือล่วงหน้ามาแต่เช้ามืด กรมหลวงดำรงทรงเลือกเห็นที่วัดบางบัวทองเป็นที่สมควรดี ตกลงจะให้จัดที่ประทับแรมที่หน้าวัดนั้น ฉันออกนึกหนักใจว่าเวลามีเพียงราว ๘ ชั่วโมง ไม้ไหล้ผู้คนและเครื่องมือก็ไม่มี จะทำอย่างไรกันจึงจะมีที่ประทับทันเสด็จ ฉันทูลถามกรมหลวงดำรง ฯ ท่านรับสั่งว่ามีมากันเท่านี้ก็ลองดูว่าจะทำได้อย่างไร

มีรับสั่งให้เรียกประชุมอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมกัน แล้วรับสั่งว่าวันนี้เจ้านายของเราจะเสด็จมาประทับแรมที่ตรงนี้ เราจะต้องช่วยกันแผ้วถางและทำสะพานที่จะจอดเรือพระที่นั่งให้ทันเสด็จ พวกแกและชาวบ้านแถวนี้ยังไม่ได้เคยรับเสด็จเลย และที่ยังไม่ได้เคยเห็นเจ้านายของแกเองก็จะมีเป็นอันมาก ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านไปเที่ยวบ่าวร้องราษฎรในแถวนี้มาช่วยกันรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัว มีมีดพร้าเครื่องมือให้เอามาด้วย ช่วยกันทำรับเสด็จสักทีจะได้หรือไม่ พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านพากันรับอาสาแข็งแรง ต่างคนต่างติดตามเรียกลูกบ้าน และหาไม้ไหล้มาทำการตามรับสั่ง ใน ๒ ชั่วโมงมีคนมาช่วยทำงานสักสามสี่ร้อย ดูเต็มใจแข็งข้อที่จะทำการรับเสด็จด้วยกันทุกคน แม้แต่พวกผู้หญิงที่ไม่ได้ถูกขอแรงทำงาน ก็พากันมารับอาสาตั้งเตาหุงข้าวทำครัวเลี้ยงคนทำงาน ประเดี๋ยวมีคนเอาข้าวมาให้ ประเดี๋ยวมีใครเอาปลามาเติม ตลอดลงไปจนผักหญ้า หมากบุหรี่ก็มีผู้เอามาช่วย กรมหลวงดำรงจะขอใช้เงินค่าเสบียงอาหารให้ก็ไม่มีใครยอมรับ ว่าอยากจะช่วยกันรับเสด็จ พอบ่าย ๔ โมงการแล้วเสร็จ เลี้ยงกันเอิกเกริกสนุกสนาน ราวกับงานไหว้พระอย่างใหญ่ ใครได้เห็นแล้วจะต้องยินดีด้วยเห็นได้ว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีความสามิภักดิ์ต่อพระเจ้าอยู่หัวเพียงไร

ส่วนข้างทางที่เสด็จนั้น ได้ยินว่าเสด็จไปประพาสข้างปลายคลองสองพี่น้อง จะประพาสที่ใดบ้างหาทราบไม่ ได้ความแต่ว่านายวงศ์ตะวันไปถูกหมากัด ประพาสคลองสองพี่น้องแล้วเสด็จมาพักทำครัวเย็นที่วัดบางสาม เมื่อทำครัวอยู่นั้นพวกเราใครตกเบ็ดได้ปลาเทโพตัว ๑ ทราบว่าแกงเทโพวันนั้นอร่อยนัก แต่นายอัษฎาวุธเคราะห์ร้ายไปตกร่องที่วัดบางสามฟกช้ำไปหน่อยหนึ่ง เสด็จมาถึงที่ประทับวัดบางบัวทองเวลาประมาณสัก ๒ ทุ่ม

วันที่ ๔ เวลาเช้าออกกระบวนเรือไฟจูงขึ้นได้เพียงบางปลาม้าถึงที่น้ำตื้น ต่อนั้นต้องแจวขึ้นไปจนถึงเมืองสุพรรณบุรี จอดเรือพระที่นั่งประทับที่สุขุมาราม ชื่อสุขุมารามที่เรียกกัน เรียกตามได้ยินรับสั่งเห็นจะเป็นชื่อพระราชทาน ไม่ได้ยินพวกชาวสุพรรณเขาเรียก ความจริงนั้น ที่ตรงนั้นเป็นบ้านเดิมของเจ้าคุณสุขุม ญาติวงศ์ของท่านยังอยู่หลายคน ได้พากันมารับเสด็จเผ้าแทน ดูทรงพระกรุณามาก แต่คำว่าอาราม ๆ เคยได้ยินเป็นชื่อวัด นี่ทำไมจึงเอามาพระราชทานต่อท้ายชื่อบ้านเจ้าคุณสุขุม ข้อนี้ฉันตรองไม่เห็น

เสด็จเมืองสุพรรณคราวนี้เป็นที่น่าเสียดายอยู่อย่างหนึ่งด้วยไม่ถูกฤดูเหมาะ ในเวลานี้น้ำแม่น้ำยังน้อยจะเที่ยวทางเรือก็ขัดข้อง ส่วนทางบกฝนก็ตกพอแผ่นดินเป็นหล่มเป็นโคลน จะไปไหนก็ยาก เพราะฉะนั้นจึงเสด็จประพาสได้ที่ใกล้ ๆ ในบริเวณเมือง ในวันที่ ๔ นั้นเสด็จไปประพาสเหนือน้ำประทับเสวยที่วัดแค วันที่ ๕ เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง วัดมหาธาตุ หลักเมืองและวัดพระบ่าเลไลยก์ เวลาบ่ายออกกระบวนล่องลงมาประทับแรมที่บางปลาม้า ถึงยังวันอยู่ จึงทรงเรือพระที่นั่งเล็กล่องลงมาประพาสข้างใต้ ประทับเสวยเย็นที่วัดบางยี่หน

วันที่ ๖ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือเสด็จในกระบวนใหญ่ เรือไฟจูงเข้าคลองบางปลาม้ามาทางคลองจระเข้ใหญ่ เวลากลางวันถึงบ้านผักไห่จอดเรือประทับแรมที่หน้าบ้านหลวงวารี เวลาบ่ายทรงเรือเมล์ของหลวงวารีขึ้นไปประพาสข้างเหนือน้ำ เสด็จกลับมาถึงพลับพลาแรมสัก ๒ ทุ่ม

การเสด็จคราวนี้ เป็นที่เรียบร้อยมีความสุขสบายทั่วกัน คือพระเจ้าอยู่หัวโดยเฉพาะ เวลานี้นับว่าทรงสบายหายประชวรเป็นปรกติแล้วได้

นายทรงอานุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๗

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันตามเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม ต่อมาอีกสองวันฉันก็จะไปที่บ้านพ่อประดิษฐ์ หมายว่าจะไปเยี่ยมเยียนถามข่าวคราว คนที่บ้านบอกว่า พ่อประดิษฐ์ออกไปเมืองขลาเสียแต่เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม และไม่ทราบกำหนดว่าจะกลับเมื่อใดแน่ ฉันเสียดายที่มาแคล้วคลาดกับพ่อประดิษฐ์เสียดังนี้ เมื่อกำลังไปตามเสด็จ ฉันได้มีจดหมายมาถึงพ่อประดิษฐ์หลายฉบับ พ่อประดิษฐ์จะได้รับทั้งหมดหรือพลัดพรายหายสูญไปเสียบ้างก็ไม่ทราบ ฉันได้บอกมาในจดหมายฉบับหลังที่ส่งมาจากบ้านผักไห่ ว่าถ้ามีข่าวคราวในการเสด็จต่อมาอย่างใด จะไว้มาเล่าให้ฟังเมื่อถึงบ้าน มาไม่พบกันเสียเช่นนี้ยังมีข่าวคราวอีกเล็กน้อยจึงบอกมาให้ทราบในจดหมายฉบับนี้

วันที่ ๗ สิงหาคม กำหนดระยะทางเสด็จตามที่กะไว้ในวันนั้นกระบวนเรือใหญ่จะล่องลงมาทางบ้านเจ้าเจ็ดและบางไทร ไปรอเสด็จที่บางปะอิน แต่พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จกระบวนต้นแยกขึ้นทางบางโผงเผงเข้าคลองบ้านกุ่มมาออกภูเขาทอง ล่องมาบรรจบกระบวนใหญ่ที่บางปะอิน แต่ไปเกิดเข้าใจผิดกันด้วยเหตุใดไม่ทราบ พวกหัวเมืองเข้าใจว่ากระบวนเรือใหญ่จะแยกขึ้นทางบางโผงเผง แล้วไปล่องลงทางลำน้ำสีกุก พวกนำร่องนำเรือกระบวนใหญ่ไปทางบางโผงเผง เรือกระบวนต้นตามมาภายหลังติดกระบวนใหญ่ ถูกทั้งคลื่นและเครื่องบูชาชยันโตรับเสด็จทั้งสองฟาก เป็นเหตุให้ลำบากและข้องแก่การประพาสเป็นอันมาก จะรีบไปก็จะเข้าไปถูกคลื่นอยู่ระหว่างกลางกระบวนใหญ่ จึงจำเป็นต้องรอเรือลากตุบ ๆ ตามมา จะหาที่แวะทำครัวเช้าที่วัดวาแห่งไร พระก็ลงมานั่งชยันโตตั้งเครื่องบูชาเสียทุกวัด แต่เสาะแสวงหาที่ทำครัวมาจนหิวอ่อน จึงมาพบบ้านแห่งหนึ่งที่บางหลวงอ้ายเอียง ดูท่าทางชอบกล มีสะพานและโรงยาวอยู่ริมน้ำหน้าเรือนฝากระดานเจ้าของบ้าน

เห็นจะอาศัยทำครัวเลี้ยงกันที่นั้นได้ จึงแวะเรือเข้าไปไต่ถามได้ความว่าเป็นบ้านกำนัน แต่ตัวกำนันไปค้าข้าว อยู่แต่นายช้างอำแดงพลับพ่อตาแม่ยายออกมาต้อนรับแข็งแรง ตัวนางพลับเองมาช่วยทำครัวด้วย

ดูท่าทางนายช้างเห็นจะรู้จักผู้ลากมากดีกว้างขวาง พอเห็นพวกเราก็ไม่ต้องไต่ถามว่าใครเป็นใคร เข้าใจเอาทีเดียวเราเป็นพวกขุนนางที่ตามเสด็จมาข้างหลัง บอกว่าเสด็จไปเมื่อสักครู่นี้เอง เชิญให้พวกเราเข้าไปนั่งบนแคร่ในโรงยาว หาน้ำร้อนน้ำชามาตั้ง แล้วเข้าไปนั่งเคี้ยงไหล่สนทนากับพระเจ้าอยู่หัวมิได้มีความรู้สึกและสงสัย ที่เราคาดว่าแกกว้างขวางทางรู้จักผู้ลากมากดี ก็สมดังถ้อยคำที่แกเล่า ว่าแกได้เคยลงมาบางกอกบ่อย ๆ และบุตรชายของแกก็บวชเป็นเณรอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร แกรู้จักขุนน้ำขุนนางมาก ถึงพระเจ้าอยู่หัวแกก็เคยเฝ้า มีใครสอดเข้าไปตรงนี้ว่า แกจำพระเจ้าอยู่หัวได้หรือไม่ แกกลับขู่เอาว่าทำไมจะจำไม่ได้เคยเฝ้าแล้ว และพระรูปก็ยังมีติดอยู่บนเรือน เลยชวนพวกเราขึ้นไปบนเรือนไปนั่งคุยที่หอนั่งอีกพักหนึ่ง ประเดี๋ยวได้ยินเสียงยายพลับเอะอะขึ้นที่ในครัว ได้ความว่าแกเอ็ดหมื่นสรรพกิจเรื่องชิมแกง แกว่าเป็นผู้ลากมากดีทำไมถึงชิมแกงด้วยจวัก เขาถือกันไม่รู้หรือ เลยฮากันใหญ่ การทำครัวที่บ้านนายช้างวันนี้สนุกยิ่งกว่าที่ได้เคยทำมาในที่อื่น ๆ ด้วยเจ้าของบ้านทั้งผัวทั้งเมียรับแรงแข็งขอบ และมิได้มีความสงสัยว่าผู้ใดเป็นใครเลย เมื่อเลี้ยงดูกันเสร็จแล้ว นายช้างได้ปรารภว่าอยากจะได้ปืนเมาเซอร์สักกระบอกหนึ่ง เขาว่าจะสั่งเสียซื้อหาต้องขออนุญาต แกไม่รู้ว่าจะไปขออนุญาตที่ไหน ขอให้คุณ (คือพระเจ้าอยู่หัว) ช่วยเป็นธุระซื้อหาให้แกสักที ส่วนเงินทองราคาปืนจะสิ้นยังเท่าใดไม่เป็นไรแกจะคิดให้ ๆ เต็มราคาอย่าวิตกเลย "คุณ" ก็ยินดีรับเป็นพระธุระที่จะให้นายช้างได้ปืนเมาเซอร์ดังประสงค์ เมื่อก่อนจะออกเรือจากบ้านนายช้าง พระราชทานกระดาษธนบัตรซองหนึ่ง ดูเหมือนเป็นเงินสักสามสี่ร้อยบาทตอบแทนที่นายช้างรับเสด็จ บางทีนายช้างจะรู้ได้ว่าใครเมื่อตรวจธนบัตรดูรู้ว่าจำนวนเงินมากผิดปรกติที่ผู้อื่นจะให้ในการเช่นนั้น

เมื่อเสด็จประพาสบ้านนายช้างใคร ๆ สนุกหมด เว้นแต่พระยาโบราณผู้แทนเทศากรุงเก่า ซึ่งไปในท้ายเรือพระที่นั่ง ถูกบังคับให้ซ่อนอยู่ในประทุน เพราะคนแถวนั้น

รู้จัก ต้องส่งข้าวส่งน้ำพระยาโบราณเหมือนกับคนโทษ ต่อออกเรือแล้วจึงพ้นทุกข์ เสด็จมาถึงบางปะอิน เวลาบ่าย ๕ โมง ทรงรถไฟพิเศษกลับกรุงเทพ ฯ ในวันนั้น เป็นจบเรื่องระยะทางเสด็จประพาสต้นแต่เท่านี้

นายทรงอานุภาพ

ป.ล. เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว รุ่งขึ้นนายช้างกับยายพลับพาลูกหลานลงมาเกือบหมดครัว แกเที่ยวสืบถาม เมื่อได้ความว่าใครได้ไปตามเสด็จที่บ้านแกบ้าง ก็เที่ยวไปกราบไหว้ขอขมาไม่เลือกหน้า ดูน่าสงสาร ฉันถามแกว่าทำไมจึงได้รู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แกบอกว่าพอเสด็จแล้วพวกเพื่อนเขาพากันมาถามข่าว มีผู้ที่จำพระเจ้าอยู่หัวได้มาบอกยืนยันว่าพระเจ้าอยู่หัวแน่ แกเห็นสมด้วยเงินที่ได้พระราชทานถึง ๔๐๐ บาท เกินกว่าผู้ใดนอกจากพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทาน ก็ยิ่งตกใจจึ่งรีบจัดเรือพาลูกหลานล่องลงมากรุงเทพ ฯ ในวันรุ่งขึ้น แกยังจะไปกราบทูลวิงวอนเจ้านายที่ตามเสด็จ ขอให้พาเข้าเฝ้า จะไปกราบทูลขอขมาพระเจ้าอยู่หัวด้วย แต่จะได้เฝ้าแล้วหรือยังฉันยังไม่ทราบ

ท.อ.

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สถาบันแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ มหาราชสิริ

จดหมายฉบับที่ ๔

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑

ถึง พ่อประดิษฐ์

ด้วยเมื่อ ศก ๑๒๓ ฉันไปตามเสด็จประพาสต้น ได้มีจดหมายเล่าเรื่องประพาสต้นครั้งนั้นไปยังพ่อประดิษฐ์เป็นจดหมาย ๗ ฉบับ จดหมายเรื่องนี้ได้ลงพิมพ์ในหนังสือทวีปัญญารายเดือน ตั้งแต่เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๕ เดือนละฉบับจนจบเรื่อง บัดนี้คิดจะรวมจดหมายเรื่องประพาสต้นเข้าพิมพ์เป็นเล่มเดียวกัน ฉันเที่ยวหาต้นฉบับทั้งที่ลงพิมพ์ในหนังสือทวีปัญญา และที่มีต้นร่างอยู่รวบรวมได้จดหมายแต่ ๖ ฉบับ ขาดจดหมายฉบับที่๓ ตอนเสด็จประพาสเมืองราชบุรี หาต้นฉบับไม่ได้จึงต้องมีจดหมายฉบับนี้มายังพ่อประดิษฐ์ ขอให้ช่วยค้นต้นจดหมายเหล่านั้น ถ้ายังมีอยู่ที่พ่อประดิษฐ์ ขอจงสงเคราะห์คัดสำเนาจดหมายฉบับที่ ๓ ทั้งไปรษณีย์ส่งมาให้ด้วย ถ้าได้สำเนามาดังประสงค์ ฉันจะขอบคุณพ่อประดิษฐ์เป็นอันมาก

บางทีพ่อประดิษฐ์ได้เห็นจดหมายฉบับนี้ จะนึกฉงนว่าจดหมายเรื่องประพาสต้นก็ได้ลงพิมพ์เป็น ๕–๖ ปีมาแล้ว เหตุใดจึงพึ่งจะมาคิดรวมพิมพ์เป็นเล่มต่อเมื่อสมเด็จพระ-พุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้ว คำอธิบายในข้อนี้ขอชี้แจงว่าเมื่อพิมพ์เรื่องประพาสต้นลงในหนังสือทวีปัญญารายเดือน ผู้ที่อ่าน โดยเฉพาะผู้ที่ได้ตามเสด็จไปด้วยในคราวนั้น พากันชอบว่าเป็นหนังสืออ่านสนุกดี มีผู้อยากจะให้พิมพ์รวมเป็นเล่มแต่ครั้งนั้นแล้ว เพราะเรื่องเสด็จประพาสต้น เป็นเรื่องที่สำหรับเล่ากันเล่นอยู่เรื่องหนึ่ง แต่ฉันไม่เห็นสาระพอถึงแก่ควรที่จะพิมพ์ขึ้นใหม่ จึงได้เพิกเฉยเลยมา ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตแล้ว เรื่องราวต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๕ กลายเป็นเรื่องเก่า "เมื่อกระนั้น" สำหรับชอบเล่าชอบคุยกัน เรื่องประพาสต้นนี้เป็นเรื่องหนึ่งซึ่งกลับเป็นเรื่องชอบเล่ากันขึ้น มีเพื่อนฝูงมาชักชวนให้พิมพ์รวมเป็นเรื่องขึ้นใหม่มากกว่าแต่ก่อน ฉันใคร่ครวญดู มาคิดเห็น

ว่า เรื่องประพาสต้นแม้จดหมายเดิมแต่งเป็นเรื่องสำหรับอ่านกันเล่นสนุก ๆ ก็จริงอยู่ แต่ถ้ามาอ่านในเวลานี้โดยตั้งใจใคร่ครวญก็อาจจะแลเห็นความกว้างขวางออกไป เป็นต้นว่า เหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง จึงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประชาราษฎรทั่วหน้า สมกับที่ได้ถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า "บิยมหาราชาธิราช" ที่จริงพระองค์ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนกับบิดารักบุตร พอพระราชหฤทัยที่จะคุ้นเคยคบหาและถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎร โดยมิได้ถือพระองค์ ยกตัวอย่างดังจะเห็นได้ในเรื่องประพาสต้นนี้เป็นพยาน การที่พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือสนทนาปราศรัยให้คุ้นเคยกันเท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชธุระไต่ถามถึงความทุกข์สุขและความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครองอย่างใด ๆ บ้างทุกโอกาส ผู้ที่เคยตามเสด็จย่อมเคยได้ยินและทราบความอันนี้ ฉันได้เคยเห็นบางทีราษฎรกราบทูลร้องทุกข์ เป็นข้อความซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นความทุกข์ร้อนจริง ทรงรับธุระมาต่อว่า ทำเอาเจ้าหน้าที่ตั้งแต่เสนาบดีลงมาได้ความรำคาญใจหลายคราว บางทีถึงต้องผลัดเปลี่ยนพนักงานปกครองก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาสเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ความสุขสำราญของราษฎรได้อีกเป็นอันมาก ใช่แต่เท่านั้น บรรดาราษฎรที่ได้เสด็จไปทรงคุ้นเคยในเวลาเสด็จประพาส พระองค์มิได้ทรงละลืม ในเวลาต่อมาเมื่อคนเหล่านั้นเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ จะเข้าไปเฝ้าแหนก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโอกาสให้เข้าเฝ้าได้ตามความปรารถนา บางทีถึงรับสั่งให้เข้าไปรับพระราชทานเลี้ยงในพระราชวัง รับสั่งเรียกพวกที่คุ้นเคยเหล่านี้ว่า "เพื่อนต้น" มีอยู่ทั้งชายหญิงแทบทุกหัวเมืองที่ได้เสด็จประพาส เมื่อครั้งเสด็จยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ ได้ทรงหาของฝากมีไม้เท้าเป็นต้น เข้ามาฝากพวกเพื่อนต้น เมื่อพวกเหล่านั้นทราบว่าเสด็จกลับ เข้ามาเฝ้าเยี่ยม ก็ได้พระราชทานของฝากไม้เท้าพระราชทาน เลยเป็นเครื่องยศสำหรับพวกเพื่อนต้นถือเข้าเฝ้า ทั้งเวลาเข้ามาเฝ้าในกรุงเทพ ฯ และเฝ้าตามหัวเมืองเวลาเสด็จประพาสไม่ว่าที่ใด ๆ เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้[๑] ทรงเคารพต่อพระราชนิยมของสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พวกเพื่อนต้นเข้ามาทำบุญให้ทานในงานพระบรมศพ และถวายพระ-

(๑) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

เพลิงเหมือนกับเป็นข้าราชการ และยังพระราชทานเครื่องประดับไม้เท้าสลักอักษรพระนาม จ.ป.ร. ให้ติดไว้เป็นที่ระลึก ทั้งพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เผ้าแหนเพ็ดทูลพระองค์ได้ต่อไปเหมือนกับเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทุกประการ ส่วนราษฎรซึ่งพระองค์ได้ทรงคุ้นเคยมาในเวลาเสด็จประพาส แต่ยังเสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ก็ได้รับพระราชทานไม้เท้า และพระบรมราชานุญาตเหมือนกับพวกเพื่อนต้นในรัชกาลนี้อีกหลายคน ฉันเข้าใจว่าธรรมเนียมประพาสต้นและเพื่อนต้นจะยังมีต่อไปในรัชกาลนี้เหมือนกับรัชกาลที่ล่วงแล้ว

ตั้งแต่เสด็จประพาสต้นคราวศก ๑๒๓ แล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงยังเสด็จประพาสทำนองเดียวกันอีกหลายคราว บางทีเสด็จประพาสในจังหวัดกรุงเทพ ฯ นี้เองบ้าง ประพาสตามมณฑลหัวเมืองบ้าง ครั้งหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๕ เสด็จขึ้นไป ประพาสเมืองสระบุรีแล้วขึ้นมาทางลำแม่น้ำใหญ่ไปจนถึงเมืองกำแพงเพชร คราวนี้ก็สนุกพอใช้ แต่พ่อประดิษฐ์ออกไปอยู่เสียหัวเมือง ฉันจึงไม่ได้จดหมายรายการบอกไปให้ทราบ อีกคราวหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๗ เสด็จประพาสเมืองนครสวรรค์ ขากลับล่องลงทางคลองมะขามเฒ่า มาเมืองสุพรรณบุรี บ้านผักไห่ อ่างทอง แล้วเสด็จกลับทางบางแก้วเข้ากรุงเก่า อีกคราวหนึ่งในศกเดียวกันนั้น เสด็จทางคลองรังสิตไปประพาสถึงเมืองปราจีน แล้วกลับออกทะเลมาเข้าปากน้ำเจ้าพระยา แต่ประพาสคราวหลัง ๆ นี้ ความขบขันน้อยไปกว่าคราวแรก ๆ ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือราษฎรรู้เสียมากว่าพระเจ้าอยู่หัวโปรดเสด็จอย่างคนสามัญ ถ้าเห็นใครแปลกหน้าเป็นผู้ดีชาวบางกอก ก็ชวนจะเข้าใจไปเสียว่าพระเจ้าอยู่หัว บางทีมหาดเล็กเด็กชาพากันไปเที่ยว ไปถูกราษฎรรับเสด็จเป็นพระเจ้าอยู่หัวก็มี เพราะฉะนั้นในตอนหลังจะหาใครไม่รู้จักพระองค์สนิทอย่างนายช้าง ยายพลับ ไม่มีอีก อีกประการหนึ่งตั้งแต่เสด็จกลับจากยุโรปคราวหลัง มีเรือยนต์เข้ามาใช้ในกระบวนเสด็จ ๆ ประพาสด้วยเรือยนต์เสียมาก เมื่อเสด็จประพาสด้วยเรือยนต์แล้ว ก็ต้องเป็นอันรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัวอยู่เอง จึงไม่ใคร่มีเรื่องขบขันอย่างคราวแรก

วันนี้เป็นวันทำบุญถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ในวันตรงกับวันเสด็จสวรรคตครบ ๒ ขวบปี ดูคนในกรุงเทพ ๆ ตั้งแต่เจ้านายตลอดลงจนราษฎร ทำบุญให้ทานกันมาก

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

หอสมุดแห่งชาติ

ที่สำคัญนั้นฉันเห็นว่าที่พากันไปถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้าที่หน้าพระลานไม่ว่าใครต่อใครดูผู้คนล้นหลามตั้งแต่เช้าจนกลางคืน เห็นจะเป็นธรรมเนียมบีดังนี้เสมอไป ที่จริงพระบรมรูปทรงม้าองค์นี้ควรนับว่าเป็นของวิเศษได้ ไม่เฉพาะแต่ที่เป็นของงดงามสง่าพระนคร หรือเป็นพระบรมรูปสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเท่านั้น ถ้าผู้ใดรู้เรื่องราวของพระบรมรูปนี้ว่า เป็นของชาวสยามทุกชั้นบรรดาศักดิ์ทั่วทุกหนแห่ง ได้เข้าเรี่ยรายตามกำลังและใจสมัครอย่างต่ำตั้งแต่คนละ ๑๐ สตางค์ก็มี สร้างขึ้นด้วยความรักใคร่เป็นใจเดียวกันถวายสมโภชสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง รวมเงินได้กว่า ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท เกินราคาพระบรมรูปนี้สัก ๕ เท่า ใช่แต่เท่านั้น พระบรมรูปนี้ได้แล้วสำเร็จทันถวายพระองค์ ได้ทรงอนุโมทนาและประจักษ์แก่พระราชหฤทัยว่า ความรักใคร่สวามิภักดิ์ของคนทั้งหลายมีมากมายกว้างขวางทั่วไปเพียงไร ผู้ใดรู้เรื่องที่กล่าวมานี้ก็จะเข้าใจได้ว่า พระบรมรูปทรงม้านี้ผิดกับอนุสาวรีย์ หรือวัดวาที่จะสร้างถวายเฉลิมพระเกียรติยศ เมื่อพระองค์ล่วงลับไปเสียแล้ว อันจะเป็นที่ระลึกและปรากฏแก่ผู้อื่น แต่พระองค์เองมิได้ทันทอดพระเนตรเห็น ฉันได้ไปถวายบังคมพระบรมรูปแล้วกลับมาก็เขียนจดหมายฉบับนี้ มาเกิดนึกขึ้นว่า บางทีการพิมพ์หนังสือเรื่องประพาสต้นครั้งนี้จะมีส่วนกุศลบ้างกระมัง เพราะเหตุที่จะให้ผู้อ่านเจริญความระลึกถึงในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ถ้ามีส่วนกุศลเพียงไรในการพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ ฉันตั้งใจอุทิศส่วนกุศลนั้นถวายสนองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตามสติกำลัง ขอให้พ่อประดิษฐ์จงอนุโมทนาด้วยเทอญ ฯ

นายทรงอานุภาพ

พระราชนิพนธ์

เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๑๒๔ ออกจากสวนดุสิต ๒ ทุ่ม ไปในวังแล้ว ไปบ้านบุรฉัตร[๑] พอสวดมนต์จบเลี้ยงแล้ว ตัดสินโต๊ะเฉพาะชั้นบักกิ่ง ๔ ทุ่มครึ่ง รดน้ำแล้วกลับเข้ามาในวัง ทูลลาแล้วลงเรือ ถึงตำหนักแพวัง ๕ ทุ่ม ถึงวัดเขมา ๕ ทุ่มครึ่ง

วันที่ ๒๘ เช้าโมงครึ่ง ถ่ายรูป[๒] รับพวกกรรมการผู้ใหญ่บ้านและพระวินัยรักขิต[๓] ถวายเงินชั่ง ๑ แล้วลงเรือไปตลาดบางเขน ถ่ายรูปที่ด่านภาษี กลับขึ้นเรือชื่นใจ[๔] ผ่านหน้าวัดเขมาเวลา ๓ โมง ๑๕ มินิต แต่หน้าวัดปากอ่าว ๗๐ มินิต จากวัดปากอ่าวถึงวัดเทียนถวาย ๔๐ มินิต ขึ้นวัดถ่ายรูป ถวายเงินสมภาร ๒๐ บาท ออกจากวัดเทียนถวายถึงบางหลวงเชียงรากเที่ยง ๑๕ ถึงดงตาลเที่ยง ๒๐ มีคนมาก ถ่ายรูปแล้วทำกับข้าวกินข้าวแล้วมีสะบ้ามอญ ฝนตกประปรายบ่าย ๓ โมง ๑๕ มินิตมาด้วยเรือมาด มีฝนตลอดทางถึงวัดท้ายเกาะใหญ่ที่จอดเรือเวลาบ่าย ๕ โมง จัดที่พักที่ศาลา ๒ หลังต่อกัน มีพิณพาทย์มอญ

วันที่ ๒๙ เช้า ขึ้นไปบนวัดถ่ายรูป วัดนี้เรียกตามตำบลชื่อเวียงจาม เป็นพระรามัญ เป็นวัดที่สุดเขตประทุม พระรามัญมุนี เจ้าคณะเมือง กับพระครู เจ้าคณะรอง เจ้าคณะแขวง เจ้าอธิการ และอันดับวัดอื่นในแขวงประทุมมารับ ถวายวัตถุบัจจัยทั่วกันแล้วกลับมาลงเรือออกจากท้ายเกาะ ๓ โมงครึ่ง มาแวะคลองตะเคียนซื้อผ้า เวลาล่าไปฝนก็ตกลืมดูนาฬิกาจนหิวจึงรู้สึก จึงจอดทำกับข้าวที่แพซุงใกล้คลองตะเคียน เป็นกับข้าวบัจจุบันมีปลาแห้งผัด ไข่เจียว แกงกะทิ สำเร็จอาหารกิจอย่างอร่อย เพราะมอยอมอแกอยู่บ้าง แล้วออกเรือหมายว่าจะแวะวัดพนัญเชิง แต่ฝนไม่หยุดเลยขึ้นมาเกาะลอย พอถึงที่ฝนก็หาย อาบ

---

(๑) เสด็จไปในการ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ขึ้นวังใหม่

(๒) ในสมัยนั้นโปรดทรงถ่ายรูป

(๓) พระวินัยรักขิต (คง) เจ้าอาวาสวัดเขมา ฯ

(๔) เรือพระที่นั่งยนตร์ ซึ่งบริษัทบอเนียวถวาย ต่อมาเปลี่ยนชื่อ "เรือลบแหล่งรัตน"

น้ำแล้วลงเรือเล็ก ขึ้นไปทางคลองเพนียด ซื้อของตามร้านตามแพแล้วกลับมาเข้าในคลองเมือง ไปจนแพช่างทองนอกตำหนักแพ แล้วจึงได้กลับ ค่ำไม่ได้ขึ้นอยู่บนเรือน เขาถอยแพมาจอดให้อยู่ที่หน้าเรือนกรมมรุพงศ์(๑)

วันที่ ๓๐ เช้า ขึ้นไปถ่ายรูปบนสะพานและบ้านกรมมรุพงศ์ แล้วลงเรือไปขึ้นสะพานวังจันทร์ ดูตลาดเล็กบ่อนเสียอยู่ข้างจะซัวไปสักหน่อย ลงเรือจากตลาดแวะซื้อของที่สี่แยกแล้วขึ้นมาตามแควบ่าสัก แวะกินข้าวกลางวันที่พระนครหลวง ถ่ายรูปและทำกับข้าว กำลังกินฝนตกวันนี้มากมีพ่ำร้อง ตามพื้นที่รก แต่ที่สร้างขึ้นใหม่สำหรับพระจันทร์ลอยแล้วสำเร็จถ้ามีสมภารที่ขยันจริงๆ จะรักษาไปได้หลายปี แม้ว่าเช่นนี้น่าจะไม่อยู่ได้นาน ลงเรือกำลังฝนออก ๒ โมงครึ่งฝนมาหายเกือบถึงศาลาลอย ถึงเวลา ๔ โมงเศษ ศาลาลอยนั้นไม่มีพื้นถ่ายรูปแล้วจึงได้อาบน้ำ

วันที่ ๓๑ เช้า ๓ โมงออกเรือ แวะที่ท่าเจ้าสนุก(๒) เขาถางเห็นรากกำแพงและพระที่นั่ง คงจะเป็นหลังยาวตามแบบ มีบ่ออยู่แห่งหนึ่งลึกมาก ก่ออิฐถือปูนลงไปจนตลอด แต่มีรอยชักอิฐอยู่ในระหว่างกลาง กุกันว่าเป็นกำแพงข้ามบ่อ บ่อนั้นใช้ได้ทั้งข้างหน้าข้างในดูยังไม่เห็นจริง เพราะพึ่งจะค้นพบขึ้น ยังไม่ได้ตรวจให้ละเอียด ตรงท่าเจ้าสนุกข้าม เรียกว่าท่าเกย คือเป็นที่เกยประทับช้าง เวลาจะเสด็จพระบาทต้องลงเรือข้ามไปท่าเกย แวะถ่ายรูปบางแห่ง มีสะพานจักรีเป็นต้น กรมนรามาคอยอยู่ที่ ท.จ.ก. แล้ว(๓) แวะพูดกันหน่อยหนึ่ง ขึ้นมาปลดเรือไฟที่วัดสดาง มีคนมาคอยเข็นเรือตามเคย แต่ไม่ต้องเข็นเพราะฝน ๓ วันนี้พอที่จะให้น้ำขึ้นได้ กินข้าวกลางวันที่วัดท่างาม ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกกันว่าท่าหลวง ซึ่งเรียกว่าท่าหลวงนั้นเกิดขึ้นใหม่ เพราะพระจุลจอมเกล้า ฯ เสด็จพระบาท ๒ ครั้งขึ้นที่

---

(๑) คือตำหนักสะพานเกลือ ซึ่งกรมขุนมรุพงศ์เคยประทับเมื่อเป็นสมุหเทศาภิบาล แต่เวลานั้นย้ายไปสำเร็จราชการมณฑลปราจีน ฯ แล้ว

(๒) ตำหนักท่าเจ้าสนุกสร้างแต่ครั้งกรุงเก่า พระยาโบราณ ฯ พึ่งค้นพบก่อนเสด็จไม่ช้านัก

(๓) ท.จ.ก. หมายความว่าทุนจำกัด มาแต่ท้ายชื่อบริษัทรถรางพระพุทธบาท ท.จ.ก.

ท่างามทั้ง ๒ ครั้ง เดิมจะแรมที่นี่แต่ตกลงข้ามเสีย เพราะใกล้จะให้ได้วันมาก ขึ้นมาจวนจะถึงเสาไห้ฝนตกมืดมาข้างหลัง ยังเชื่อว่าจะหนีทัน แต่เพราะที่จอดเรืออยู่ถึงวัดสมุห-ประดิษฐ์จึงหนีไม่ทัน ฝนตกหนัก ตั้งแต่ก่อนย่ำค่ำ ๑๕ มินิต ตกหนักจนเวลา ๔ ทุ่ม จึงได้เลยพร้าต่อไป อยู่ข้างจะกันดารที่

วันที่ ๑ สิงหาคม เมื่อคืนนี้ที่ว่าฝนหยุด ๔ ทุ่มนั้นเป็นคำเท็จ กลับตกใหม่หนักอย่างเดียวกันไปจน ๒ ยามจึงพร้าไปจน ๗ ทุ่ม น้ำท่วมสะพานหาดค่อย ๆ หายไปจนลบ น้ำขึ้นศอกเศษ ตวงน้ำฝนที่ ๆ ว่าการเมืองสระบุรีได้ ๘ เซนต์ เช้ายังพร้าอีกจนสายจึงได้หายสนิท ลงเรือมาด เรือโมเตอร์อมรโอสถ ลากขึ้นไปตามลำน้ำ แวะถ่ายรูปเป็นตอน ๆ จนถึงแก่งม่วงถ่ายเรือลงแก่งขึ้นแก่ง ขึ้นถ่ายบนบกที่แก่งเพรียว แต่แก่งน้ำขึ้นลบศิลาเสียมาก ล่องกลับลงมาขึ้นบกที่บ้านพระยาสระบุรี[๑] ตั้งแต่เสาไห้ไปจนถึงแก่งเพรียวหย่อน ๓ ชั่วโมง ขึ้นดูที่ว่าการและดูตลาดที่จะพอเป็นเมืองขึ้นในภายหน้า มีถนนลงมาเสาไห้ทาง ๒๐๐ เส้น กินข้าวที่บ้านพระยาสระบุรีแล้วลงเรือล่องมาเสาไห้ชั่วโมงเศษ อาบน้ำแล้วออกเรือกระบวนใหญ่ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ล่องลงมาถึงท่าเรือทุ่มครึ่ง อยู่ใน ๔ ชั่วโมงเต็ม กรมนราแต่งโคมญี่ปุ่นหรู แต่พอถึงก็ฝนตกต้องสั่งให้เก็บ แต่เห็นจะไม่ตกมาก

วันที่ ๒ สามโมงเช้าขึ้นรถไฟกรมนราไปพระบาท ทางเรียบร้อยดีกว่าแต่ก่อนถมบาลัศเต็มไป จวนถึงฝนตกเรื่อยไปจนกระทั่งเดินขึ้นพระบาททั้งฝน มีเหตุสำหรับเป็นสวัสดิ-มงคลในการต้องขลึก ๒ อย่าง[๒] คือม่านที่กั้นกลางรถราวหลุดประการหนึ่ง อีกสักเส้นหนึ่งจะถึง รถหลังตกราง เลยต้องลงไม่ถึงสเตชั่น มณฑปพระบาทร้อเครื่องบนลงหมดมุงสังกะสีไว้ เหมือนสวมหมวกแฮลเม็ตน่าเกลียด ข้อที่แปลกนั้น คือเห็นต้นไม้ที่พระบาทใบเขียวและต้นเล็กน้อยขึ้นรถ ผิดกับเทศกาลที่เคยโกร๋นเกร๋น มีศาลาเมรุหลวงธุระการ[๓]

---

(๑) พระยาสระบุรี (ดิส นามะสนธิ) ต่อมาเป็นพระยาวจีสัตยารักษ์

(๒) ตั้งแต่เสด็จโดยรถรางพระพุทธบาท เผอิญมีเหตุขัดข้องมาทุกคราว จึงดำรัสว่าเป็นสวัสดิมงคล

(๓) เมรุ สร้างเผาศพหลวงธุระการกำจัด (เทียม อัศวรักษ์) ที่วัดจักรวรรดิ ทำด้วยเครื่องไม้จริง แล้วอุทิศถวายให้ไปสร้างเป็นศาลาที่พระพุทธบาท

ปลูกอยู่ต้นทางเข้าไปหน้าหมู่กุฎีซึ่งเขาจัดเป็นที่พักกินข้าวแปลกขึ้นใหม่หลังเดียว นอกนั้นคงเดิม ถ่ายรูปออกจะทั้งฝนเกือบทั้งนั้น แล้วกลับมากินข้าวที่ศาลาที่ว่า แล้วกรมนราแจกแพรแถบพม่ากับตีน[๑] ผู้ชายมีมีดเล่งยวผู้หญิงมีอับเล่งยว รถขึ้นชั่วโมง ๑ พักอยู่เกือบ ๓ ชั่วโมง กลับมาเรือไม่ถึงบ่าย ๓ โมง ฝนหยุดหน่อยหนึ่งแล้วกลับตกอีก น้ำขึ้นแต่คืนนี้ท่วมร้านที่จอดเรือ ต้องยกพื้นอีกชั้นหนึ่ง ค่ำยาม ๑ มีละครนฤมิต ในสเตชั่นรถไฟจัดโรงหรูแต่โปรแกรมเรื่องล้นเวลา ตอนต้นเล่นหนุมานส่งวานริน นางซึ่งเจ้าจอมมารดาเขียนตื่นพะเน้าพะนึงอยู่นาน[๒] จนเกือบ ๒ ยามจึงได้ลงมือเล่นตอนของกรมนรา เรียกชื่ออิสระแก่ตัว ไม่ทันถึงม่านต้องตัดบ่นตัดปี๋ แต่กระนั้นก็ ๒ ยามเลยมากจนง่วงเต็มที ความคิดเห็นตอนแรกตั้งใจจะอวดรำงามร้องเพราะ แต่มันเบื่อที่เป็นลิงกับคนและยืดยาด ตอนหลังตั้งใจจะมีเกร็ดเข้าไปหรูในเรื่องมาก จึงชักให้ช้า แต่ท้องเรื่องหลวม ถ้าเล่นแต่ลำพังเห็นจะดูไม่สู้ช้านัก

วันที่ ๓ เช้า ๒ โมง ล่องด้วยเรือใหญ่ นอนไม่ตื่นจน ๔ โมง จึงลุกขึ้นทำกับข้าว พอถึงเวลากินก็พอถึงกรุงเก่า แล้วไปสเตชั่น บ่าย ๑ โมง ๔๐ เศษลงมาบางกอก เสนาบดีกระทรวงโยธา[๓] ไปรับ ถึงสเตชั่นบ่าย ๓ โมงเศษ ผู้รักษาพระนครและเสนาบดีรับไปส่งเจ้าสาย[๔] ที่บ้านชายแล้วกลับเข้าในวัง แขกเมืองพร้อมแล้ว กลับเข้าไปอาบน้ำแต่งตัวครึ่งยศ เสื้อสักหลาดออกรับต้นไม้เงินทอง เมืองไทร เมืองปลิศ เมืองสตูล แล้วกลับเข้าดูห้องในพระที่ นั่งนอนเหนื่อยๆ กินของว่าง หมายว่าจะออกประชุม ๕ โมงเศษ[๕] ได้โทรเลขพระยาบำเรอภักดิ์[๖] ว่ารถพิเศษปากน้ำจะถึงย่ำค่ำเศษ จึงนัดเลื่อนกันใหม่ ไป

---

(๑) *บริษัทรถรางพระพุทธบาท ทำเป็นรูปพระพุทธบาทด้วยอะลูมิเนียม สำหรับขายคนขึ้นพระบาทซื้อไปแขวนนาฬิกาเป็นที่ระลึก มักเรียกกันแต่ว่า "ตีน"*

(๒) *นางละครคนนี้ชื่อช้อย ต่อมาเป็นตัวเอกของละครปรีดาลัย เวลาเมื่อเสด็จพิงหัดขึ้น*

(๓) *พระยาสุขุมนัยวินิต คือเจ้าพระยายมราช*

(๔) *พระวิมาดาเธอ ฯ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ตามเสด็จลงมารับ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ จะเสด็จกลับจากยุโรปในวันนั้น*

(๕) *ประชุมเสนาบดี*

(๖) *พระยาบำเรอภักดิ์ (เจิม อมาตยกุล) ภายหลังเป็นพระยาเพชรพิไชย*

รับส่งแล้วจึงจะกลับมาประชุม จนเวลา ๒ ทุ่มพอจะขึ้นรถ ได้โทรเลขมาใหม่ว่าติดรถธรรมดา จะถึงต่อทุ่ม ๔๐ จึงได้พากันขึ้นหอประชุมมีเวลาชั่วโมง ๑ เศษเล็กน้อย มีเรื่องสำคัญหลายเรื่องต้องรีบรัดและได้สั่งการให้สำเร็จ จนอีก ๑๕ มินิตจะถึงกำหนดจึงได้ไปสเตชั่น เลยไม่ทัน ลูก(๑) มาถึงเสียก่อน ๔–๕ นาที แล้วยังต้องคอยพวกในที่ประชุมซึ่งไปภายหลังจนพร้อมกันแล้วจึงได้มาบ้านได้เลี้ยงกัน ๒ ทุ่ม ยามเศษออกไปสเตชั่นสามเสนขึ้นรถไฟกลับมาบางปะอิน ชายมาด้วยแต่สุริยง(๒) อยู่บางกอกถึงเกือบ ๕ ทุ่ม จอดเรือที่แพพระยาสุรสีห์(๓) ซึ่งเลื่อนขึ้นมาไว้ใต้สะพาน แล้วยังมีพวกสหายหลวง(๔) มาเลี้ยงขนมจีนเลี้ยงหมี่แต่ดึกเสียเต็มทีอีกด้วย แจกหีบเงินและผ้าห่ม วันนี้นอนดึก

วันที่ ๔ นอนดึกตื่นสายและท้องไม่สู้ปรกติ กินข้าวกลางวันแล้วจึงได้ออกเรือบ่ายโมง ล่องลงมาเลี้ยวเข้าแควสีกุก ทำหนังสือไปบางกอก ฝนตกเรื่อยมาจนเวลาเย็นมีพายุ หางเสือเรือไม่กินน้ำบ๋น จะไปต่อไปก็เห็นว่าฝนตกไม่หยุดและจะมืดค่ำ จึงจอดนอนที่วัดสีกุกเวลาบ่ายกินข้าวต้มเวลาหนึ่ง วันนี้จันทรุปราคา เห็นไม่ได้เพราะฝนตกจนหมดเวลา ที่วัดนี้มีมณฑปอยู่ตรงเรือจอดแต่ยังไม่รู้ว่าอะไรอยู่ในนั้น น้ำขึ้นมากน้ำท่วมจะขึ้นบกถึงต้องใช้เรือ

วันที่ ๕ เช้าโมง ๑ น้ำลด สะพานเดินได้ขึ้นไปถ่ายรูป ในมณฑปที่พูดเมื่อวานนี้มีพระบำเลไลยก์และรูปเจ้าอธิการวัดบางปลาหมอ ที่เขาเรียกในคำจารึกแต่ว่าพระอาจารย์วัดหมอ(๕) รูปร่างหน้าตางามขนาดเท่าตัว ท่านอาจารย์คนนี้เป็นหมอรักษาบ้า ว่าเป็น

---

(๑) คือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

(๒) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงประยุรพันธ์ (กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาศ) เสด็จกลับมาจากยุโรป

(๓) แพหลังนี้ เดิมเจ้าพระยาสุรสีห์ สร้างเป็นที่อยู่เมื่อเป็นเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก รับซื้อมาเป็นของหลวง

(๔) พวกสหายหลวงนี้ มักดำรัสเรียกว่าเพื่อนต้น คือพวกชาวบ้านที่ทรงคุ้นเคย

(๕) อาจารย์วัดบางปลาหมอองค์นี้ ชื่ออาจารย์สุ่น

พระญาติสมเด็จพระบ่วเรศ เพราะเดินขึ้นไปไม่มีใครได้พระเจริญพร (โดยไม่รู้จัก) ออกเรือ ๒ โมงเช้า วันนี้ได้เทศา[๑] ลงเรือมาด้วย รู้ตำบลมาก ๕ โมงเช้าถึงบ้านตาช้าง[๒] หมื่นปฏิพัทธภูวนาถ ทั้งผัวทั้งเมียและลูกลงมาเต้นอยู่ที่ท่าน้ำ ดาดปะรำแต่สะพานจนถึงบันไดเรือน ปูพรมทางบนเรือนนั้น หอที่ปลูกใหม่สำหรับรับเสด็จแต่งหรูอย่างกุฏิพระ คือติดนาฬิกาทุกเสา ๑๒ เรือน ติดรูป มีพระรูปและรูปพระ สมเด็จพระวันรัตนเป็นต้น เขากวางต้ถ้วย กระจกเงาเป็นต้น มีถ้วยชา หีบหมากเงินเชี่ยนหมาก ชาก็พอกิน หมากก็กินได้ ผู้คนญาติแน่นหนา ลูกแต่งตัวเต็มยศปุกปุยเต็มที่ ที่จริงทำให้เรือนนั้นสบายขึ้นมาก แต่ร้อนจัดสู้โรงที่เคยทำครัวแต่ก่อนซึ่งแกย้ายไปปลูกห่างเรือนออกไปนั้นไม่ได้ คราวนี้พันเต็มเรียบร้อย แต่โรงนั้นก็โรงเก่านั่นเอง มีปลูกขึ้นใหม่หว่างเรือนและโรงที่ทำครัวหลังหนึ่ง มุงกระเบื้อง รอดบีดกระดาษ เสาว่าเป็นโรงพิธีฉลองตรา มีหนังสือถวายพระราชกุศลหรือใบอุทิศถวายเรือนฉบับหนึ่งว่าได้ลงทุนฉลองตราสิ้นเงิน ๔๐๐๐ บาท ฉลองพระไล[๓] ลูกด้วย มีงาน ๗ วันคนแน่นหลามไปหมด จนเขาพากันว่าจะเกิดเหตุ แต่ก็ไม่มีอะไรจนตลอดงาน มียี่เกมีเพลงและอะไรอีกอย่างหนึ่ง เรือนที่ทำถวายนี้ลงทุน ๑๕๐๐ บาท เสร็จการปราศรัยแล้วก็ลงไปทำครัว นางลูกสาวแกงไก่ ยายพลับแกงบะฉ่อ แก้ซึ่งมีผู้ใส่น้ำปลาครั้งก่อน แต่เสียงยายพลับเบาไปไม่จ้าเหมือนครั้งก่อน ตาช้างว่าคราวนี้สนุกกว่าคราวก่อน แต่

---

(๑) เทศา คือพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล-มณฑลกรุงเก่า

(๒) นายช้างคนนี้ ได้ทรงคุ้นเคยในคราวเสด็จประพาสครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จไปแวะที่บ้าน นายช้างกับนางพลับภรรยาไม่รู้จัก แต่ต้อนรับเสด็จให้ทรงสำราญพระราชหฤทัย ประพฤติตัวเหมือนฉันท์มิตรสหายที่เสมอกัน ต่อเสด็จกลับมาแล้วนายช้างนางพลับจึงได้รู้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งเป็นหมื่นปฏิพัทธภูวนาถ เป็นคนโปรดมาแต่ครั้งนั้น เรื่องพิสดารของนายช้างปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุประพาสต้นครั้งแรก

(๓) พระไลบุตรนายช้าง นางพลับ ได้ลงมาบวชอยู่วัดเบญจมบพิตรแล้วได้เป็นเปรียญ

ยายพลับว่าคราวก่อนสนุกกว่าคราวนี้ ได้ให้หีบเงินตรา จ.ป.ร. ยายพลับ นายช้างลูกกระดุมเงินลงยาใหญ่ นางลูกสาว ๒ คนผ้าห่ม มีหนังสือชื่ออ้ายเจ๊กขันซองบุหรี่เงิน พาลูกเจ๊กขันมาขอชื่อ เป็นผู้ชายน่าเอ็นดูดี ให้ชื่อเจอ ถ่ายรูปเรือนและทั้งครัว บ่าย ๒ โมงเศษได้ออกเรือ ตาช้างตามส่งถึงบ่าโมกข์ สะพานบ่าโมกข์ทำสูงน้ำมาก เดิมคิดว่าจะไปให้ถึงอ่างทองเสียทีเดียว แต่เห็นเวลาบ่าย ๔ โมงแล้ว ถ้าจะไปคงจะถึงย่ำค่ำเลย จึงหยุดที่บ่าโมกข์ หม่อมอมรวงศ์(๑) มาคอยอยู่ มีราษฎรมามากเหมือนเทศกาลไหว้พระ แต่ถามดูก็ได้ความว่านัดกันมารับเสด็จเท่านั้น ขึ้นถ่ายรูปและมนัสการพระตามเคย

มีเรื่องแปลกที่มาได้พบตัวจริงของผู้ที่ว่าได้เคยพูดกับพระนอน ซึ่งเจ้าคณะได้บอกลงไปหลายเดือนมาแล้ว เรื่องคราวนั้นคืออำแดงคนหนึ่งเป็นหลานพระครูบ่าโมกข์ มารักษาอุโบสถอยู่ที่วัดนี้ในกาลบักษ์ใดบักษ์หนึ่ง เวลานั้นสัปบุรุษพากันรับเพลตามภาษาเขาเรียกอยู่ที่วิหารเขียน แต่นางหลานพระครูคนนี้ไม่รับเพลด้วยมีความวิตกว่าลุงเจ็บ จึงไปบอกกับหลวงพ่อคือพระนอนขอให้ช่วยรักษา นางนั้นตกใจมากที่ได้ยินเสียงพระนอนนั้นพูดตอบออกมา แต่มิได้ตอบทางพระโอษฐ์ เสียงก้องออกมาจากพระอุระดังได้ยินจนนอกโบสถ์ บอกตำรายา ถามนางนั้นก็อิดเอื้อนไปว่าจำไม่ได้หมด จำได้แต่ใบเงิน ใบทอง พระครูรับว่าจะให้เพราะได้จดไว้ ยานั้นไปรักษาลุงหาย ได้แจ้งความให้พระครูทราบ พระครูไม่เชื่อ พอประจวบเกิดพระสงฆ์เป็นอหิวาตกโรค จึงได้ไปลองพูดดูบ้างก็ได้รับคำตอบทักทายปราศรัยเป็นอันดี จนถึงว่าอยากพูดกับพระครูมานานแล้วเป็นต้น แต่นั้นมาพระครูได้รักษาไข้เจ็บด้วยยานั้นเป็นอะไร ๆ ก็หาย ห้ามมิให้เรียกขวัญข้าวค่ายานอกจากหมากคำเดียว และไม่ใช่พูดแต่ ๒ ครั้งเท่านั้น พูดเนือง ๆ มา พระครูจึงได้บอกลงไปยังเจ้าคณะและกระทรวง ผู้ที่ได้ฟังพระพูดนั้นไม่ต้องเฉพาะว่าคนเดียว พระฟังพร้อมกัน ๑๕ รูปก็ได้ ให้นางคนนั้นลองพูดกับพระ ก็เห็นจะขาดกรมประจักษ์จึงไม่ได้ตอบ กลับลงมามีเด็กมากอด ได้ให้เสมาตกค่ำจึงมีพายุและฝนตกพรำไม่มาก พระครูส่งจดหมายที่เตรียมไว้จะให้มกุฎราชกุมาร เรื่อง

---

(๑) หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร ณ อยุธยา) ผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง ต่อมาได้ไปเป็นปลัดมณฑลอีสาน ไปบ่วยถึงอนิจกรรมในราชการ

พระพูดและตำรายา ในเนื้อความที่พระครูกล่าวนั้น ไม่ยืนยันว่า พระพุทธองค์พูด เป็นคิดเห็นว่าผีสางเทวดาที่สิงอยู่พูด มานั้นก็เป็น ๒ ขนาน ๆ หนึ่งเข้าใบส้มใบมะกาเป็นยาบีดขนานหนึ่งเข้าใบมะตูมเป็นยาคุม

ลิขิตของพระครูปาโมกขมุนี

(ลิขิตฉบับนี้ พระครูปาโมกขมุนีเตรียมไว้ถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เมื่อคราวเสด็จกลับจากมณฑลพายัพ แต่เผอิญหาได้เสด็จประทับที่วัดปาโมกข์ไม่ ลิขิตฉบับนี้จึงยังตกค้าง)

ที่วัดปาโมกข์

วันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔

ลิขิตพระครูปาโมกขมุนี วัดปาโมกข์ เมืองอ่างทอง ขอถวายพระพรยังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงทราบ

๑. เดิมวันที่ ๑๐ ธันวาคม ศก ๑๒๔ ปีนี้ เวลาบ่ายประมาณ ๖ โมงเย็น พระโตอยู่ในวัดปาโมกข์บ่วยไข้เป็นอหิวาตกโรค หมอรักษาก็ไม่บรรเทา ขณะนั้นอุบาสิกาเหลียน อยู่บ้านเอกราชแขวงปาโมกข์ เมืองอ่างทอง จึงมาขอยา ตั้งความสัตยาธิษฐานต่อพระพุทธไสยาสน์ แล้วก็เอาใบไม้ที่สมมติว่าเป็นยานั้นเอามาต้มให้พระโตที่บ่วยนั้นฉัน พระโตก็ฉันยาเข้าไปโรคของพระโตก็หายสมประสงค์ พระโตที่บ่วยกับอุบาสิกาเหลียนนั้นเป็นลุงหลานกัน

๒. อุบาสิกาเหลียนมาแจ้งความต่ออาตมาภาพกับพระภิกษุสงฆ์ในวัดปาโมกข์ว่าพระพุทธไสยาสน์นี้ท่านเป็นหลวงพ่อฉัน ฉันจะธุระนึกเอาอันใดไปหาท่าน มีเสียงออกจากพระอุระมาเสมอ ๆ ท่านไม่ขัดฉัน อาตมาภาพถามอุบาสิกาเหลียนว่า เสียงพูดออกมาจากพระอุระพระพุทธไสยาสน์ได้จริงหรือ อุบาสิกาเหลียนตอบว่าจริงเจ้าข้า

๓. วันที่ ๑๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ เพลา ๖ ทุ่ม ๗ ทุ่มเลิกประชุม อาตมาภาพจัดให้พระสงฆ์ในวัดปาโมกข์ประมาณ ๑๐ รูป คฤหัสถ์ ๕ คน ศิษย์วัดด้วย รวมพระ

สงฆ์คฤหัสถ์ศิษย์วัดประมาณ ๓๐ คน - พากันไปที่พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ อุบาสิกาเหลียนก็ไปด้วย ขณะนั้นอาตมาภาพจึงให้พระสงฆ์จุดโคมไฟให้แสงสว่างทั่วไปในวิหารนั้น อาตมาภาพได้ให้พระสงฆ์ตรวจดูว่า จะเป็นผู้ใดทำกลมารยาเร้นซ่อนเข้ามาพูดกับอุบาสิกาเหลียน กลัวว่าอุบาสิกาเหลียนจะเป็นคนเท็จทุจริต พระสงฆ์ก็ตรวจดูตามทางคือพระวิหารและฝาผนังองค์พระทั่วไป ก็ไม่เห็นมีคนที่จะเข้ามาแอบแฝงอยู่ในที่นั้นได้ แล้วอาตมาภาพจึงให้พระสงฆ์ปิดประตูพระวิหารและให้รักษาคอยสอดแนมดูอยู่ในพระวิหารทั่วไป เป็นเหตุที่ไม่เชื่อคำอุบาสิกาเหลียน หวังใจจะจับเท็จอุบาสิกาเหลียน

๔. อุบาสิกาเหลียน ๑ อาตมาภาพ และพระสงฆ์ ๑๐ รูป คฤหัสถ์ชาวบ้านศิษย์วัดรวม ๓๐ คน พากันเข้าไปในพระวิหารพร้อมกัน มีแสงไฟสว่างทั่วไป ไปนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระพุทธไสยาสน์ห่างประมาณ ๔ ศอก อุบาสิกาเหลียนจุดธูปเทียน เอาใบพลู ๑ ใบทาปูนพับ ๔ เหลี่ยม หมาก ๑ ซีก ยาสูบใส่พานบูชา แล้วออกอุทานวาจาตั้งอธิษฐานว่า ดัง ๆ พยานที่ไปก็ได้ยิน ในคำอธิษฐานนั้นว่า นิมนต์หลวงพ่อเอาเภสัชในพานนี้ไปฉันให้พระครูปาโมกขมุนีดู ประมาณ ๒ มินิตหมากที่ในพานก็หายไป อาตมาภาพกับพยานได้เห็นอัศจรรย์ชั้นแรก แต่จิตนั้นไม่เชื่อ แล้วอาตมาภาพถามอุบาสิกาเหลียนว่า นี่ฉันจะพูดด้วยจะได้หรือไม่ได้ อุบาสิกาเหลียนก็ร้องขึ้นว่า นิมนต์หลวงพ่อพูดกับท่านพระครูจะได้หรือไม่ได้ ขณะนั้นได้ยินเสียงปรากฏอยู่ที่พระอุระ สำเนียงกระแสเสียงตอบว่าได้

๕. ขณะนั้นอาตมาภาพก็ยกมือขึ้นนมัสการร้องเรียกหลวงพ่อเการบ ๓ มีเสียงปรากฏออกจากพระอุระตอบว่าเรียกทำไม อาตมาภาพได้สวนต่อไป ถามว่าหลวงพ่อในสมัยนี้ หลวงพ่อมีความสุขสบายดีหรือ ตอบออกมาว่าสบาย แล้วอาตมาภาพถามว่าหลวงพ่อสบายแล้ว หลวงพ่อให้ความสุขสบายแก่ผมบ้างไม่ได้หรือ เสียงตอบว่าพระครูก็เป็นสุขสบายอยู่แล้ว อาตมาภาพถามว่าจะให้เป็นสุขสบายขึ้นไปยิ่งกว่านี้จะได้หรือไม่ได้ ตอบว่าไม่ได้ อาตมาภาพถามว่าเหตุใดจึงไม่ได้ ตอบออกมาว่า เดือนยี่กับเดือน ๕ จะเกิดเป็นโรคอหิวาตกโรค แล้วอาตมาภาพถามว่าส่วนที่จะเกิดโรคอหิวาตกโรคทำไมจึงทราบได้ หยูกยาจะไม่ทราบบ้างหรือ ถ้าทราบยาได้แล้วบอกให้เป็นทานแก่มหาชนคนทั้งหลายทั้งปวงสืบต่อไป

ตอบว่าไม่ต้องรับประทานยา อาตมาภาพถามว่าไม่รับประทานยาจะรับประทานอะไรจึงจะหาย ตอบว่ารับประทานน้ำมนต์ก็หาย อาตมาภาพถามว่าเดือนยี่กับเดือน ๕ ยังอยู่อีกหลายราตรี จะคิดเวียนเทียนถวาย จะชอบหรือไม่ชอบ ตอบว่าชอบ ถามว่าจะทำข้างขึ้นหรือข้างแรม ตอบว่าให้ทำข้างแรม ถามว่าเครื่องดนตรีนั้นจะต้องใช้หรือไม่ต้องใช้ ไม่ตอบ อาตมาภาพถามว่าหรือจะไม่ชอบ ชอบแต่ดอกไม้ ธูปเทียน เวียนเทียน เท่านั้น ตอบว่าฮือแล้วอาตมาภาพได้สวนถามต่อไปว่า ที่มหาชนมาเวียนเทียนและที่จะมาขอน้ำมนต์ไปรับประทาน ตั้งแต่เดือนอ้ายไปถึงเดือนยี่ และเดือน ๕ ที่จะเกิดไข้หิวาตกโรคนั้น ถ้ากินหนเดียวครั้งเดียวจะคุ้มไปถึงได้หรือไม่ได้ ตอบว่าได้ พยานพระและคฤหัสถ์ก็ได้ยิน ที่มานั่งประชุมพึงเสียงพูดเป็นอัศจรรย์ ได้ยินทั้งพระภิกษุสงฆ์และคฤหัสถ์ ได้ยินทุก ๆ คนเป็นอัศจรรย์ชั้นปฐม ถึงได้ยินเสียงปรากฏดังนี้ อาตมาภาพยังไม่เชื่อแท้ยังมีความสงสัยอยู่ ว่าจะเป็นเสียงภูตบีศาจหรือเทวดาหรืออารักษ์เทวาและอมนุษย์พูดแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง อาตมาภาพไม่เห็นตัว ได้ยินแต่เสียงอัศจรรย์จากพระอุระพระพุทธไสยาสน์ดังนี้ สิ้นเวลาวันปฐม

๖. ต่อมาวันที่ ๑๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ เพลา ๔ ทุ่ม อาตมาภาพพระสงฆ์ ๑๕ รูป คฤหัสถ์ ๒๐ คน อุบาสิกาเหลียนด้วยพากันเข้าไปในพระวิหาร ตรวจไปดูในพระวิหารมีแสงไฟสว่าง ตามที่ตรวจดูมาแต่เดิมก็ไม่เห็นผู้คนผู้หนึ่งผู้ใดที่จะเข้ามาแอบแฝงเร้นซ่อนบังกายอยู่ในพระวิหาร และองค์พระพุทธไสยาสน์ ตรวจทั่วไปพร้อมด้วยพระสงฆ์คฤหัสถ์พากันจุดธูปเทียนนมัสการบูชาบีดประตูรายกันอยู่ทั่วไปในพระวิหารคอยดูคนทุจริต อาตมาภาพนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระพุทธไสยาสน์ อุบาสิกาเหลียนก็ร้องขึ้นดัง ๆ ว่า หลวงพ่อ เสียงดังออกมาจากพระอุระบอกว่าฮือ คำตอบก็ดังปรากฏออกมาว่า อยากจะพูดกับพระครูปาโมกขมุนีอีก ขณะนั้นอาตมาภาพก็ถามว่า ผมจะทำรั้วสังกะสีตาข่ายทำเป็นรั้วกั้นให้รอบองค์หลวงพ่อ ๆ จะชอบหรือไม่ คำตอบว่าชอบ คำถามก็รับว่าจะทำถวาย อาตมาภาพถามว่าเดิมหลวงพ่ออยู่วิหารเก่าที่ผึ้งมรรคา อยู่เคียงศาลาโรงธรรมหรือเหนือกุฏิกระผมขึ้นไป เพราะเจ้านายเสด็จไปมาทรัสถามวิหารเก่าอยู่ที่ไหน กระผมเพ็ดทูลข้องขัด ถ้าจะถามเดิม ตอบว่าอยู่เมืองลาว อาตมาภาพถามว่าเมืองลาวที่อยู่นั้นสมมติเรียกว่าเมืองอะไร คำตอบก็ไม่

มีปรากฏออกมา อาตมาภาพถามเหตุใดจึงได้มาอยู่วัดปาโมกข์ได้ ตอบว่าลอยน้ำมา ถามว่าลอยน้ำมาพะปะอยู่ที่ไหน ตอบว่าถ้าอยากจะรู้แล้วให้เข้าไปแต่พระครูองค์เดียว จะเล่าของเก่าแก่ให้ฟังทั้งสิ้น ตอบว่าพระพูดให้เสียงดังจะไม่ให้กลัวด้วย อาตมาภาพได้สวนต่อไป ถามว่ากระผมซ่อมแซมปฏิสังขรณ์บีดทองให้เป็นที่งดงามขึ้นกว่าแต่ก่อนดังนี้ หลวงพ่อจะชอบหรือไม่ชอบ คำตอบว่าชอบคล้ายกับหัวเราะด้วย อาตมาภาพกับพยานพระสงฆ์และคฤหัสถ์มีชื่อที่ได้ยินได้ฟัง ได้ทราบเหตุที่เป็นอัศจรรย์บังเกิดขึ้นในวัดดังนี้ อาตมาภาพได้ทำรายงานไว้ลอกคัดถวายพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบรมทรงทราบขอบุญบารมีพระเดชพระคุณเป็นที่พึ่ง เพราะเป็นการอัศจรรย์ จะเป็นเสียงภูตบีศาจหรือเทพารักษ์อมนุษย์อย่างใดก็ยังไม่เชื่อแท้ เป็นเสียงเลื่อนลอยไม่เห็นตนมีเสียงพูดดังออกมาจากพระอุระพระพุทธไสยาสน์ดังนี้

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด

ขอถวายพระพร

พระครูปาโมกขมุนี

ใบส้มโอ ๑ ใบโคนทีสอ ๑ ใบมะกรูด ๑ ใบเงิน ๑ ใบทอง ๑ ใบมะภู่ ๑ ใบมะกา ๑ ใบมะนาว ๑ รวม ๘ สิ่งนี้เป็นยาต้ม

ต้องลงคุณพระ ลงด้วยพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ และสักกัตตวาจนจบบทพุทธคุณห้องต้นนั้นลงกระดาษบีดปากหม้อ และธรรมคุณ สังฆคุณ สักกัตวานี้ ลงใส่กระดาษไว้ก้นหม้อ ต้มแล้วรับประทานครั้ง ๑ รุ่งราตรีหน้าแล้วเอากระดาษที่บีดปากใส่ลงในหม้อต้มเคี่ยวไปกับยา

เมื่อเวลาจะประกอบยานี้ จุดดอกไม้ธูปเทียนแล้วระลึกถึงเจ้าของยาเมื่อรับยาบอกว่าเป็นโรคสิ่งนั้นสิ่งนี้ แล้วจึงรับ

ขวัญข้าวหมาก ๑ คำ หาคล้ายกับเมี่ยงลาว พันสำลีสามเปลาะใส่พานแขวนไว้สูง ๆ

ถ้าหายโรคแล้ว หมากคำนั้นต้องส่งขวัญข้าว เภสัชนั้นแห้งเสียแล้วหาอื่นแทนก็ได้ แต่ต้องหาเหมือนกับยังที่ตั้งขวัญข้าวไว้

เมื่อพระอาพาธเป็นไข้อหิวาตกโรคนั้น ได้ยาขนานนี้บริโภคหาย ใบขนุน ๑ ใบเข็ม ๑ ใบบานไม่รู้โรยขาว ๑ ใบมะตูม ๑ รวม ๔ สิ่งเป็นยาต้ม

ยา ๒ ขนานนี้ปรุงเสมอภาค

วันที่ ๖ เช้า ๒ โมงออกเรือ เช้า ๔ โมงถึงอ่างทอง แวะที่ตลาดถ่ายรูปและซื้อของบ้าง เลิกบ่อนเสียตลาดโรยไป ๑ ใน ๑๐ ไม่มากนัก ออกจากตลาดลงเรือมาดมาที่ ๆ ว่าการเมืองซึ่งย้ายขึ้นไปตั้งข้างเหนือน้ำ โรงเลื่อยซึ่งอยู่ตรงข้ามฟากอันเริ่มทำเมื่อขึ้นไปเมืองเหนือ บัดนี้สำเร็จแล้ว ที่ว่าการเก่าเปลี่ยนเป็นที่พักสำหรับข้าหลวงตรวจราชการ ที่ว่าการใหม่ทำห่างแม่น้ำเข้าไปเป็นตึกงดงามแน่นหนาดี แต่ศาลยังคงเป็นไม้อยู่ ตรวจดูออฟฟิศและศาล ๒ แห่ง ทั้งถ่ายรูปเสร็จแล้วจึงได้ลงเรือขึ้นไปบ้านข้าหลวงซึ่งอยู่คนละฟากไกลขึ้นไป บ้านนี้คือที่พลับพลาเมื่อครั้งไปเหนือ ซึ่งทำเป็นสวนบนฝั่งหลังที่จอดเรือ มีข่อยมากเป็นที่อาศัยร่มได้ เรือนทำขึ้นใหม่เป็นเรือนไม้สบายดี กลับลงมาที่พักแพทำครัว กินข้าวกลางวัน แพนี้เป็นแพคราวพิษณุโลก บ่าย ๒ โมงออกเรือ บ่าย ๔ โมงเศษจอดที่ไชโย ขึ้นไปนมัสการพระและถ่ายรูป มีคนมาก ทั้งตาเกดมหาพุทธพิมพาและมหาอิ่ม[๑] ซึ่งมาเป็นนายบ้านก็อยู่ด้วย เวลาพลบฝนตก

วันที่ ๗ เช้า ๒ โมงออกเรือจากไชโย ๔ โมง ถึงวัดชลอนพรหมเทพาวาสของท่านพิมล (อ้น) ขึ้นถ่ายรูป มีพี่น้องท่านพิมลมารับมาก ต้นโพธิ์กึงตอนวัดนิเวศน์ใหญ่โตงามดีมาก แต่เอนไปข้างหนึ่งเพราะหลบต้นมะม่วง อยู่ไม่ถึงครึ่งชั่วโมงออกจากวัดชลอนขึ้นตลาดหมื่นหาญสนุกครึกครื้นกว่าแต่ก่อน ตลาดนี้ติดได้เพราะเป็นท่าเกวียนมาแต่เมืองลพบุรี ทางแต่ท่านี้ไปถึงวัดไลโดยม้าชั่วโมงหนึ่ง มีผักสดปลาสดมาขายจากลพบุรี แล้วเดินตั้งแต่ตลาดมาถึงที่ว่าการอำเภอ หยุดทำกับข้าวกินที่ตลึงหน้าออฟฟิศโทรเลข ยังไม่ทันถึง ๒ โมง

---

(๑) นายเกด เปรียญ เมื่อบวชได้เป็นพระราชาคณะที่ พระมหาพุทธพิมพาภิบาล เจ้าอาวาสวัดไชโย มหาอิ่มนั้น เดิมบวชเป็นเปรียญอยู่วัดบุรณศิริ ฯ

ลงเรือมาด ขึ้นมาเข้าปากน้ำบางพุทรา ซึ่งเดี๋ยวนี้เรือเมล์เดินได้แล้ว แวะที่ไร่พริกแล้วกลับขึ้นมาจอดที่เมืองสิงห์ใหม่ ขึ้นเดินบกถ่ายรูปจนถึงวัดสุดตลาด ที่ตลาดก็ดูครึกครื้นดี แต่สู้อ่างทองไม่ได้ ที่ว่าการต่าง ๆ ทำขึ้นใหม่บ้างแต่เป็นไม้เล็ก ๆ แต่จวนผู้ว่าราชการยังเป็นจวนพังโทรมเต็มที ทำใหม่ยังไม่แล้ว ถนนดีแต่สำหรับไม่มีฝน ถ้ามีฝนที่จะเป็นโคลน (ที่วัดข้างใต้เมือง) มีพระแก่เบา ๆ อยู่องค์หนึ่ง กรมประจักษ์ตั้งให้เป็นพระครู คุยพล่ามว่าได้เป็นผู้บังคับการพระบาท มงคลทิพยมงคลเทพก็รู้จัก มีเครื่องอยู่คงมาแจกทหารมาก เมื่อไปพบหมดเสียแล้ว พักทำครัวที่แพชุดพิษณุโลกเหมือนกัน วันนี้มีกับข้าวดีมาก และฝนไม่ตก เป็นวันแรกตั้งแต่มา

วันที่ ๘ เช้า ๒ โมงออกเรือ เขาเตรียมจะให้พักกลางวันวัดเวฬุวันวัตยาราม แต่เห็นยังเช้านักจึงได้เลยขึ้นมาจนถึงที่ว่าการอำเภอเมืองอินทร์ แวะจอดที่นั้นถ่ายรูป ให้พระยาโบราณมาตรวจดูหน้าวัดปลาสุกว่าจอดได้ เลื่อนเรือมาจอดวัดปลาสุก ๕ โมงเศษ วัดนี้เป็นที่พระครูอินทมุนีอยู่ ชื่อใหม่เรียกวัดสนามไชย ดูเป็นวัดโบราณมาก ต้นไม้ใหญ่ แต่ผีมือเลว ๆ เอาโบสถ์เข้าไปไว้ในหมู่ไม้ลึกห่างน้ำมาก เดิมเข้าใจว่าหลังข้างในที่สุด ซึ่งเป็นผนังตึกจะเป็นโบสถ์ แต่ไม่ใช่ กลายเป็นวิหารไป พระอุโบสถนั้นเสาไม้รูปร่างเหมือนการเปรียญ ตั้งต่อออกมาข้างหน้า มีหน้าพระเมืองสรรค์งามอยู่หน้าหนึ่ง บันพระองค์เป็นปูนต่อขึ้นไว้ ถามได้ความว่าไปเอามาแต่วัดตรงข้ามฟาก ได้บอกให้พระยาโบราณมาทำพระเศียรทำกับข้าวในหมู่ต้นไม้ลานวัดข้างกุฏิ พระครูอินทมุนีนี้เป็นหมอ แต่เป็นหมอยามากกว่าหมอเสกเป่า ชาวบ้านนับถือ พึ่งตาผู้ใหญ่บ้านมาลือต่าง ๆ แกชื่อบุญ เติมลือ ให้เป็นชื่อบุญลือ เรื่องลือที่ ๑ นั้น คือว่าโหรถวายฎีกาว่าจะได้ผู้มีบุญ จึงได้เสด็จออกไปเมืองตะวันตกได้ลูกเงาะ(๑) มาคนหนึ่งโปรดมาก ถึงจะทำอย่างไร ๆ ต่อหน้าขุนนางก็รับสั่งไม่ให้ใครว่ากล่าวห้ามปราม การที่เสด็จมาครั้งนี้ เมืองพิชัยมีใบบอกลงไป ว่าเกิดต้นโพธิ์ขึ้นต้นหนึ่งใบขาวเป็นเงิน จึงได้เสด็จขึ้นมาทอดพระเนตรต้นโพธิ์เงิน อีกนัยหนึ่งว่าจะตรวจสุขทุกข์ของราษฎร ห้ามไม่ให้

---

(๑) ลูกเงาะคนนี้ คือนายคนัง เป็นลูกเงาะชาวเมืองพัทลุง ทรงเลี้ยงไว้ในพระบรมมหาราชวังและตามเสด็จประพาสด้วยเป็นนิจ

กะเกณฑ์และอื่น ๆ กลับลงมาจากวัดบ่าย ๒ โมง ๔๐ ออกเรือมาถึงอำเภอสรรพยาเวลาบ่าย ๕ โมงเกินเล็กน้อย ท้าวเวสสุวัณ คือพระยาอมรินทร[๑] ลงมาคอยอยู่แล้ว ที่นี่หรูขึ้นกว่าที่อื่นด้วยอดไม่ได้ ถึงตีรั้วแทนที่ฉนวนนั้นและตามไฟ ขึ้นเดินไปประมาณ ๒๐ เส้น ไม่มีอะไรที่จะพึงดูเลย กลับมาดูทหารชัยนาทซึ่งเจ้าคำรบ[๒] พาลงมา เป็นน่าดูกว่าอื่น ๆ หมด เอาลงมารักษาการณ์ ๕๐ คน เวลากำนับร้องเพลงสรรเสริญพระบารมีเรียบร้อยได้ไปลองทักทายตั้งแต่นายสิบจนลูกแถวพูดจาคล่องพิจะคะขอรับเป็นทุกคน หน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสเหมือนคนคุ้นเคย เป็นคนหนุ่ม ๆ ทั้งสิ้น

วันที่ ๙ ระยะทางมากกว่าวันก่อน เป็นอันจะไปได้เพียงเมืองกำแพงเพชร[๓] จึงคิดร่นตอนต้นนี้ที่เคยเห็นให้น้อยเข้า ออกเวลา ๒ โมงเช้าถึงวัดพระธาตุเวลา ๔ โมงเศษ พระครูอินทโมลี[๔] จัดรับแข็งแรง ถึงทำปะรำเป็นฉนวน ผูกฉัตรและต้นกล้วย แต่ที่เก่ง

---

(๑) *คือพระยารัตนกุลอดุลยภักดี (จำรัส รัตนกุล) เวลานั้นเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ซึ่งดำรัสเรียกว่าท้าวเวสสุวัณนั้น เพราะเมื่อครั้งเตรียมการรับเจ้าต่างประเทศ ที่พระราชวังบางปะอินครั้ง ๑ พระยารัตนกุล ฯ ยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองอ่างทอง พระยาพิสุทธิธรรมธาดา (สว่าง) ผู้ว่าราชการเมืองลพบุรี พระยาวิจิตรัตยารักษ์ (ดิส นามสนธิ) ครั้งยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองสระบุรี กับพระยาศรีสัชนาลัย (เจิม บุนนาค) เมื่อยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองสิงห์บุรี ทั้ง ๔ คนนี้ได้เป็นนายด้านทำการแต่งพระราชวัง มีพระราชดำรัสเรียกว่า "จตุโลกบาลทั้ง ๔" พระยารัตนกุลได้รับสมมติเป็นท้าวเวสสุวรรณ*

(๒) *พระองค์เจ้าคำรบ เวลานั้นยังเป็นหม่อมเจ้า ตำแหน่งนายพล ผู้บัญชาการทหารบกมณฑลนครสวรรค์*

(๓) *มีพระราชประสงค์จะเสด็จประพาสหัวเมืองทางลำน้ำปิงตอนเหนือปากน้ำโพมาช้านาน แต่ต้องหาโอกาสให้ได้คราวน้ำและเวลาปราศจากความไข้เจ็บ จึงได้รอมาจนคราวนี้*

(๔) *พระครูอินทโมลี (ช้าง) ต่อมาได้เป็นพระราชาคณะที่ พระอินทโมลี คงอยู่วัดนั้น*

นั้นพระครูเองเดินออกไปบอกร้องวันทยาหัตถ์ให้ผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนคำนับ ได้ถ่ายรูปและบูชาตามเคย พระไชยนฤนาท[๑] ออกความเห็นใหม่ว่า ที่พระธาตุนี้ไม่ใช่เมืองชัยนาท เพราะใกล้เมืองสรรค์นัก ระยะทาง ๔๐๐ เส้น ได้ไปค้นพบใหม่แห่งอื่นแล้ว กำลังยังตรวจตราให้แน่กันอยู่[๒] ที่วัดพระธาตุนี้เป็นทำนบกั้นน้ำห้วยกรด ซึ่งอยู่ใกล้วัดให้ไปลงน้ำแพรก ของเขาชอบกลดีอยู่ เจ้าครองเมืองเหล่านี้คงตั้งประจำแม่น้ำละองค์ คือน้ำสุพรรณองค์หนึ่ง น้ำแพรกองค์หนึ่ง น้ำชัยนาทองค์หนึ่ง พระธาตุเห็นจะได้สร้างภายหลัง เมื่อชักตระกูลสุโขทัยลงมาเป็นเมืองชั้วคราว ๕ โมงครึ่ง ออกจากวัดพระธาตุไปจอดที่ ๆ จัดไว้สำหรับให้แรมตรงที่ว่าการข้าม เพราะฟากตะวันออกร้อนนัก เขาเลื่อนแพมาจอดไว้ด้วย ขึ้นทำกับข้าวและอาบน้ำบ่าย ๒ โมงครึ่ง ได้ออกเรือแวะที่โรงทหารขึ้นตรวจแถวและตรวจโรงซึ่งแล้วใหม่ ดูคนซึ่งเข้าใหม่ คนชั้นเกณฑ์คราวหลังนี้มีเล็ก ๆ มาก อายุ ๑๙ ดูยังเด็ก กลับจากโรงทหารขึ้นมาถึงหน้าเขาธรรมามูล ๔ โมงครึ่ง ข้ามไปถ่ายรูปที่หาดตรงข้ามจนเย็นจึงได้ขึ้น เขาเรี่ยรายปฏิสังขรณ์ศาลาและวิหารขึ้นใหม่ แต่โบสถ์และพระเจดีย์ยังไม่ได้จัดการ ได้เข้าเรี่ยรายด้วย เทศกาลไหว้พระมี ๓ คราวคือ กลางเดือน ๖ กลางเดือน ๑๒ กลางเดือน ๓ กลางเดือน ๑๒ เป็นเวลาประชุมใหญ่ ฝนไม่ตกมาหลายวัน ชาวบ้านนี้บ่นวันนี้ฟ้าแลบแต่ไม่ตก

วันที่ ๑๐ ออกเรือ ๒ โมงเช้า มาถึงหน้าที่ว่าการอำเภอเมืองมโนรมย์ ๔ โมงเศษ เขาเอาแพเล็ก ๆ มาจอดเรียงกัน ๓ หลัง แล้วทำนอกชานจนดูเป็นแพใหญ่ดี ๕ โมงเช้าลงเรือมาไปเข้าคลองสะแกกรังชั้วโมงเศษถึง เขายืมแพวัดไปจอดที่ ๆ เคยจอดแต่ก่อน ทำกับข้าวกินข้าวแล้ว บ่าย ๒ โมงเศษ ลงเรือขึ้นไปเหนือน้ำ หยุดถ่ายรูปแล้วขึ้นตลาดคราวนี้ถนนแห้ง เดินดูได้ทั่วถึง ดูครึกครื้นกว่าตลาดกรุงเก่ามาก กลับลงมาเรือแวะที่หน้า

---

(๑) พระไชยนฤนาท (ม.ล. อั้น เสนีวงศ์ ณ อยุธยา) ผู้ว่าราชการเมืองชัยนาท ต่อมาเป็นพระยายอดเมืองขวาง

(๒) เมืองชัยนาทเก่าที่ว่านี้ ตรวจพบอยู่ใต้วัดมหาธาตุลงมา คราวหลังได้เสด็จไปประพาส

วัดโบสถ์พบพระครูจัน[๑] ครู่หนึ่ง แล้วกลับมามโนรมย์ ขึ้นเดินบนบกครึ่งค่อนกว่าที่คาดเป็นอันมาก ที่ติดได้เพราะเหตุด้วยหน้าแล้ง พวกสะแกกรังต้องเดินมาซื้อในที่นี้ เพราะปากคลองบีด เข้าได้แต่เรือพายม้า ๒ แจว

วันที่ ๑๑ มาถึงวัดพระปรางค์เหลืองเที่ยง พระครู[๒] ลงมาคอยอยู่ที่แพ ขึ้นบกทำกับข้าวแล้วดูเหยียบฉ่า[๓] กรมหลวงประจักษ์ให้เหยียบถ่ายรูป พบเจ้าพระยาเทเวศรซึ่งมารักษาตัวอยู่ที่นี้ ดูเดินคล่องขึ้น ถามพระหมอแรกบอกว่าเป็นอัมพาต แต่เป็นมาเสียนานถึง ๓๕ ปี ครั้นเถียงว่าอัมพาตทำไมถึงช้าเพียงนั้น ก็รับว่าอ้ายนั่นว่าที่เป็นใหม่ นี่หายแล้วยังจะรักษาที่เป็นเก่าต่อไปอีก เดินดูกุฏิและโบสถ์ที่ทำใหม่ไม่มีสาระอะไร กลับลงมาร้อนอาบน้ำ เลยให้พระครูรดน้ำมนต์ อยู่ข้างจะเหวสบายมาก[๔] มาชั่วโมงเศษถึงอำเภอเมืองพยุหคีรี มีพายุฝนตกประปราย ต่อฝนหายจึงได้ขึ้น จะไปพระบาทที่เขาสร้างขึ้นไว้ใหม่บนเขาเมื่อ ๒๐ ปีนี้ กลัวจะมืดจึงเดินไปแต่ที่ต้นทาง ทางที่ไปเขานี้เป็นทางไปขึ้นรถไฟตำบลเนินมะกอก ๑๒๐ เส้น มีคนขึ้นลงเสมอ แต่ไม่มีสินค้านอกจากหมากพลู วันนี้รับหนังสือบางกอก

วันที่ ๑๒ เวลาเที่ยงถึงวัดบ้านเกาะ หยุดสำหรับกินข้าวได้ทำมาตามทางแล้วขึ้นบกพบสมภารอายุ ๘๗ ปี เคี้ยวจัดเหมือนสมเด็จพุฒาจารย์[๕] ตาบอดข้างหนึ่ง แต่รูปร่าง

---

(๑) *พระครูสุนทรมุนี (จัน) เจ้าคณะใหญ่เมืองอุทัยธานี*

(๒) *พระครูพยุหานุสาสก์ (เงิน) เจ้าคณะเมืองพยุหคีรี*

(๓) *เวลานั้นมีพระหมอมาแต่เมืองเขมรรูป ๑ มาพักอยู่ที่วัดพระปรางค์เหลือง รับรักษาโรคเมื่อยขัดต่าง ๆ ด้วยวิธีเอายาทาที่ฝ่าเท้าของพระนั้นเอง แล้วเอาเท้าลนไฟถ่านให้ร้อนจัด เวลาเอามาเหยียบคนไข้ตรงที่เมื่อยขบดังฉ่า กรมหลวงประจักษ์ ฯ รับอาสาจะลองให้เหยียบ*

(๔) *พระครูพยุหานุสาสก์ (เงิน) มีเกียรติคุณในทางวิปัสสนา พวกชาวเมืองนับถือว่ารดน้ำมนต์ดีนัก*

(๕) *สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขียว) วัดราชาธิวาส*

เปล่งปลั่งดี วัดใหญ่รักษาสะอาด มีตึกอย่างเก่า ๒ หลัง ในโบสถ์จารึกว่า สร้างเมื่อศักราช ๑๑๕๕ มีของประหลาดแต่พระกระจายยืน รูปร่างดี ได้ขอพระแล้วให้เงินไว้ให้สร้างเปลี่ยนใหม่ ต่อมาอีกชั่วโมงเศษถึงนครสวรรค์ จอดแพที่หน้าว่าการ พบพระยาสุรสีห์ลงมาแต่เชียงใหม่ พระยาศรี[๑] ขึ้นมาแต่กรุงเทพฯ นึกจะไปดูเรือแม่ปะแต่เรียกเรือไม่ได้ เลยขึ้นบนบกถ่ายรูปที่ว่ากจร ไปบ้านเทศา ดูคุกและศาล วันนี้นอนบนแพร้อนจัด เพราะมืดฝนแต่ยังไม่ตก น้ำลด ๒ ศอกเพราะฝนขาด

วันที่ ๑๓ ไปตลาดปากน้ำโพ ขึ้นริมห้างจีนสมบุญ[๒] ถ่ายรูปและซื้อของไปจนถึงบ้านยายจูซึ่งเป็นที่สุดของตลาด เมื่อมาคราวที่แล้วมานี้เวลาไม่พอ ขึ้นแห่งนี้ไปลงท่าหน้าวัดโพธิ์ เพราะฉะนั้นได้เห็นครึ่งตลาดเท่านั้น คราวนี้ได้เห็นตลอด ของขายเป็นของกรุงเทพฯ ของที่เขียวเอามาขายถ้าเป็นผ้าก็แมนเชสเตอร์ทั้งนั้น ไม่ใคร่จะมีอะไรที่จะซื้อได้ ยายจูมาเชิญเสด็จถึงกลางตลาด ด้วยความประสงค์จะให้ดูเห็นซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเวลากำหนดว่าจะเสด็จ ข้างจีนเขานับถือกันว่าเป็นมงคล ที่จริงไม่เคยเห็นโตอย่างนี้ พอเต็มอ่างเขียวขนาดใหญ่ กลับมาเที่ยง บ่าย ๕ โมง ไปดูโรงทหาร ตั้งอยู่ต่อค่ายพม่าก่า บีนี้เป็นบีที่ ๔ คนสำรับแรกได้ออกไปบ้างแล้วจึงเป็นการสงบเรียบร้อยไม่มีการตื่นเต้นอันใด การปลูกสร้างก็ร่วมเข้ามาก แต่ยังไม่พอคนอยู่ คนประจำมณฑล ๑๒๐๐ เต็มอัตรา ปลูกต้นสัก แล้วตรวจโรง เลี้ยงน้ำชาที่ ๆ ว่าการ แล้วกลับดูเรือแม่ปะที่จะเป็นเรือพระที่นั่ง เป็นเรือของลูกโตได้มาจากพระยาสุรสีห์[๓] ทำเก๋งเดินได้ตลอดลำอย่างโก้ เจ้าของขอให้ตั้งชื่อจึงตั้งชื่อว่า "สุวรรณวิจิก" มีเรือเก๋ง ๓ ลำ ของกรมดำรงลำ ๑ พระยาสุจริต[๔] ลำ ๑

---

(๑) *พระยาศรีสหเทพ ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเป็นพระยามหาอำมาตย์*

(๒) *จีนสมบุญเป็นพ่อค้าใหญ่อยู่ที่ปากน้ำโพ ต่อมาเป็นที่ขุนพัฒนวาณิช*

(๓) *เรือลำนี้ถวายสมเด็จพระบรมโอรสฯ ครั้งเสด็จเชียงใหม่*

(๔) *พระยาสุจริตรักษา (เชื้อ กัลยาณมิตร) ผู้ว่าราชการเมืองตาก*

รูปที่ ๒

พระวิเชียร[๑] ลำ ๑ เป็นเรือข้างใน แต่เรือที่นั่งจักประทุนไว้ด้วยลำ ๑ เวลาค่ำฝกตกไม่สู้มาก มีลมจัด

วันที่ ๑๔ เมื่อคืนนี้ฝนตกพรำต่อไปอีกยังรุ่ง พวกทหารเขาถือว่าเป็นฤกษ์ปลูกต้นสักที่โรงทหาร เพราะเมื่อเวลาปลูกนั้นยอดพับ ครั้นถูกฝนคืนนี้ตลอดยอดกลับตั้ง เวลาเช้าไป (ดู) เขาบวชนาค หน้าแล้งแปลกกว่าหน้าน้ำมาก ใช้แต่สะพานไม่ถึงน้ำ ยังมีหาดขึ้นขวางหน้าร่องน้ำต้องไปเข้าทางเหนือ แต่มิใช่เรืออะไรเข้าไปได้ต้องเข็นและลุย ให้แต่ผู้หญิงขึ้นถ่ายรูปอยู่ตามสะพานและศาลา พบกองพรานที่เข้าเกณฑ์มา จะให้ตามขึ้นไป มีช้าง ๕ เชือก เขากระโจมบีน และตั้งยามล้อมกันอยู่ ได้ถ่ายรูปพวกหัวหน้า ขออย่าให้ต้องตามไป อนุญาตให้ปล่อย แจกเงินให้คนละกึ่งตำลึง แล้วกลับมาจักเรือ เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวตลาดแพในแควใหญ่ มีแพห้างจีนขายของฝรั่งแพ ๑ เหมือนกับร้านแควน้อย เขาช่างเลือกของซึ่งจำเพาะจะใช้เดินทาง เจ้าของร้านดูเป็นคนฉลาด ว่ามีรถไฟแล้วนำของขึ้นมาได้ง่าย มีกำไรดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

วันที่ ๑๕ สองโมงเช้า ติดแผ่นเงินชื่อเรือสุวรรณวิจิกแล้วออกเรือ ๆ ไฟลากขึ้นมาจนพ้นตลาดแล้วจึงได้ถ่อ อันลักษณะถ่อนี้ฟังเล่าไม่เข้าใจชัด จนเวลาได้เห็นเอง เรือลำนี้ใช้คนถ่อ ๕ นายร้อยถือท้าย ๑ ที่แท้ได้ถ่อแต่คราวละ ๔ ถ่อ ผลัดกันลงนั่งเสียคน ๑ ถ้าร่องน้ำไปขวาถ่อซ้าย ถ้าร่องน้ำไปซ้ายถ่อขวา ถ่อที่ขึ้นพ้นน้ำยกลอยข้ามศีรษะคนที่กำลังถ่อ เมื่อยังไม่เคยมาในเรือเช่นนี้ นึกว่านายร้อยที่ถือท้ายจะเกะกะกีดอยู่ข้างท้ายมาก แต่ที่จริงดีกว่ากะลาสีถือท้ายเรือกรรเชียงซึ่งขึ้นมานั่งข่มอยู่ข้างหลังเรามาก ที่นี่อยู่ต่างหาก นอกเก๋งไม่เกี่ยวข้องอันใดเลย เรือลำนี้เดินเร็วมาก ลงเรือชล่า[๒] ไปขึ้นถ่ายรูปที่หาดทรายงาม ซึ่งอยู่เหนือนครสวรรค์ไม่ถึง ๒ เลี้ยว แล้วเปลี่ยนไปขึ้นเรือแม่ปะประทุน เอากรมดำรงกับพระยาโบราณซึ่งไปพบกันที่หาดทรายนั้นลงเรือไปด้วย ลงมือทำกับข้าวไปพลางไป

---

(๑) พระวิเชียรปราการ (ฉาย อัมพเสวต) ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร ต่อมาได้เป็นพระยาไชยนฤนาท ผู้ว่าราชการจังหวัดชัยนาท

(๒) เรือชล่าลำนี้ เป็นเรือเก๋ง เรียกว่าเรือประพาส

อีกหน่อยหนึ่งทันเรือชายยุคลเอาตัวลงมาด้วย พวกที่ไปจากเรือ ๓ คน คือชายอุรุพงศ์ พระยาบุรุษหลวงศักดิ์[๑] มหาดเล็กประจำเรือ ๔ คน ตั้งใจจะให้หลงลำ แต่ไม่สำเร็จ จนถึงที่พักร้อนเพราะเหตุที่เทศาพาเรือประพาสมาตาม ประเดี๋ยวผู้ใหญ่บ้านถ่อเรือชล่าตาม ต้องไล่เทศาไปลงเรือสุวรรณวิจิก ให้จอดคอยกระบวนหลังซึ่งยังล้าอยู่มาก และถอดเสื้อกางเกงคนถ่อลงนุ่งกางเกงขาก๊วยผ่านเรือพวกบางกอกขึ้นมาเสียอีกหลายลำ มารู้ว่าสำเร็จได้เมื่อผ่านเรือนายทหารมณฑลนครสวรรค์ ซึ่งขึ้นมาตามเสด็จไม่รู้จัก จึงลงมือเสาะหาที่หยุด ได้ข้างฝั่งขวา เป็นบ้านนายพันอำแดงอิ่ม มีลูกหลานว่านเครือมาก เป็นเจ้าของนาโท เพราะแกเล่าว่าแกเสียค่านา ๓ สลึงเป็นเจ้าของที่ไร่ยาสูบ ซึ่งเป็นที่ดี (สมมติให้) พระยาโบราณเป็นเจ้าตัวผู้ใหญ่ในการเที่ยวครั้งนี้ในหน้าที่เทศากรุงเก่า ทำท่าทางและพูดจาไต่ถามดีมาก เราเป็นช่างถ่ายรูปของเจ้าคุณจนกระทั่งเชิญขึ้นเรือน และนั่งสั่งสนทนาเป็นที่สนิทสนมดีมาก ข้อความที่สนทนาว่าโดยย่อแปลกใจที่ค่านาทำไมขึ้นไปกว่าแต่ก่อน ยอมรับว่าหาเงินเดี๋ยวนี้ได้ง่าย แต่ใช้ก็มากเหมือนกัน เมื่อก่อนข้าวเคยขายเกวียนละ ๔ ตำลึงเท่านั้น ปลันตีชิงไม่มี แต่ถ้าเจ้าของไม่ระวังรักษา เช่นควายเป็นต้นถูกขโมย ถ้าระวังอยู่แล้ว ขโมยไม่กล้า เคยลงไปเผ้าในหลวงที่ปากน้ำโพ ได้เผ้าใกล้จำได้ หลานได้เสมามา ๒ คน เสมานั้นเป็นเครื่องคุ้มกันอันตรายดีอย่างยิ่ง เพราะเวลาท่านประทานท่านให้พร หลานได้มาครั้งนั้น ๒ คน เดี๋ยวนี้ต้องแบ่งไปให้หลานบ้านอื่นเสียอัน ๑ เพราะขี้โรค ที่อยู่ที่บ้านเดี๋ยวนี้ต้องผลัดกันผูก ใครขี้โรคคนนั้นได้ผูก ท่านแจกก็มากจะหาซื้อสักอันหนึ่งไม่ได้เลย ไม่มีใครเขาขาย อยากเผ้าในหลวงพระยาโบราณรับว่าจะพาเผ้า นัดหมายกันมั่นคงว่าจะลงไปกรุงเก่า แต่จะรอขายข้าวให้ได้เป็นทุนเสียก่อน แสดงความจงรักภักดีต่อเจ้าแผ่นดินเป็นอันมาก เพราะได้อยู่เย็นเป็นสุข เพราะท่านเป็นใจความเช่นนี้ กินข้าวที่ใต้ต้นไม้ริมตลิ่ง ไม่รับเชิญขึ้นไปกินบนเรือน เมื่อกินแล้ว ชาวบ้านลงมาหาสนทนากันต่อไป[๒] ได้ออกเรือจวนบ่าย ๒ โมง มาถึงที่ประทับแรมยางเอนยังไม่ทันจะบ่าย ๓ โมง เดินขึ้นบก มีพวกชาวบ้านมาคอยอยู่บนฝั่งมาก มีร้านขาย

---

(๑) หลวงศักดิ์นายเวร (อ้น นรพัลลภ) ต่อมาเป็นพระยานิพัทธราชกิจ

(๒) นางอิ่มคนนี้ ต่อมาลงมาเผ้า เป็นคนโปรดอีกคน ๑

๑๔ ม.๑๗๔๗๑ 915.93 ส๑๖๗

ของกินนักเรียนพวกหนึ่งเดินขึ้นมาจากวัด เหนือตำบลพังม่วงที่บ้านยายอีมอยู่หน่อยหนึ่ง เพื่อจะมาร้องสรรเสริญบารมี อันจำจะต้องร้องผิดทุกแห่ง แต่วัดนี้ผิดมาก สุ้มเสียงกวัดแกว่งเหลือเกิน แต่เดินเป็นทหารทีเดียว ได้ถามดูบอกว่าเหนื่อยมาก แจกเงินคนละสองสลึง ชาวบ้านมามาก แจกเสมา ถ่ายรูปเรือและลำน้ำ แล้วกลับลงมาที่จอดเรือ ซึ่งทำพื้นแตะฝาใบพลู ๕ ห้อง เฉลียงด้านเดียวลงมือทำกับข้าวแต่เย็น ได้กินพอพลบ

วันที่ ๑๖ สองโมงเช้า ออกเรือมาถึงวัดบ้านเกาะลงเรือประพาสไปขึ้นที่วัด หมายจะถ่ายรูปกระบวน แต่เวลาอยู่ข้างกระชั้น คนคอยเฝ้ามากนัก ตั้งกล้องไม่ใคร่จะได้เกะกะไปหมด เลยไม่ได้รูปดี วัดนั้นก็เป็นแต่ลานใหญ่ ๆ มีอะไรตามเคยของวัด แต่ต้นเต็มที เวลาจะกลับแจกเสมา แย่งกันลงมาเกือบสะพานหัก ครั้นถ่อขึ้นมาได้หน่อยหนึ่ง ได้ยินเสียงร้องตะโกน "กินกิน" รู้ว่าเป็นบริษัทดุ๊ก (๑) แวะเข้าไปเจอกรมดำรง รพี ชายยุคลพระยาโบราณ ร้องกันอยู่บนเรือดุ๊ก เป็นผู้ที่ถูกเรียกกินมาแล้ว เขาจะเรียกให้เป็นยุติธรรมไม่เลือกว่าใคร ๆ เว้นแต่เรือเจ้าสาย (๒) ถ้าเรียกกลัวจะเอาสำรับไปให้ด้วยหมายจะกิน เมื่อกินและแจกกันแล้วเสร็จ พากันลงเรือประพาสนั้นขึ้นมาจนถึงที่พักร้อน พากันขึ้นเรือเหลืองออกต่อไป ทำครัวมากลางทาง พอสำเร็จถึงบ้านเก้าเลี้ยว แวะเข้ากินข้าว ดุ๊กได้รับหน้าที่เป็นพระราชาแต่ทำท่าไม่สนิท เพราะแกกลัวอับปลีช (๓) ทักทายปราศรัยก็ต้องสอนกันมาก ข้อที่เกิดความนั้นเห็นจะเป็นด้วยเมียตากำนัน เป็นผู้รับฉันทานุมัติของพวกจีนแคะเจ้าของไร่อ้อยหลายเถ้าแก่ด้วยกัน มาเชิญเสด็จไปที่เรือนเขาทำไว้ถวาย ตกลงยอมไป เรากลับเป็นพระราชาตามเดิมมีผู้คนมาก มีพิณพาทย์ไทยพิณพาทย์จีนและม้าล่อเป็นอันมาก มีธูปเทียนมาเชิญให้ขึ้นบก ได้ขึ้นไปบนเรือนตั้งโต๊ะเครื่องบูชา มีโต๊ะเครื่องบูชามีโต๊ะเก้าอี้หุ้มแพร เตียงนอนมุ้งแพรอย่างจีนทั้งนั้น อุทิศถวายไว้ให้เป็นที่สำหรับพักข้าหลวงไปมาต่อไป จีนเม่งกุ่ยเป็นหัวหน้าเมื่อได้อนุโมทนาเสร็จแล้ว ลงเรือโมเตอร์แล่น

---

(๑) ดุ๊ก คือกรมหลวงสรรพศาสตรศุภกิจ

(๒) คือพระวิมาดาเธอฯ กรมพระสุทธาสินีนาฏ

(๓) คำว่าอับปลีช เป็นภาษาของนายคนังเงาะ หมายความว่าอัปรีย์ แต่พูดไม่ชัด

ต่อมาอีก มาเกยที่ตื้น ๒—๓ คราวเลยทรายเข้าอุดท่อน้ำ ต้องมาหยุดแก้อยู่ช้านาน จนกระบวนมาถึง จึงต้องลงเรือเหลืองมาขึ้นที่บ้านท่าวัว ถ่ายรูปกระบวนเรือ แล้วเดินต่อมาทางบก มาเจอพวกเดินบกด้วยกันหลายคน เลยเป็นกองโต เดินแจกเสมาระมา ที่นี่เป็นหมู่บ้านใหญ่ ผู้คนแน่นหนามาก จนถึงวัดซึ่งสำหรับจะจอดแรม เขาเรียกในระยะทางว่าบ้านหัวดง มีคนมาประชุมอยู่แน่นในลานวัด ต้องไปยืนให้กราบตีนตามความต้องการเป็นอันมาก แถบนี้แตงไทยอร่อย กินทั้งวานและวันนี้

วันที่ ๑๗ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมง จนใกล้บ้านหูกวางเวลา ๔ โมงเช้า ลงเรือชล่าประพาส จะไปขึ้นบ้านหูกวาง พระยาอมรินทรบอกว่าบ้านกำนันใยเป็นที่ใกล้บึงที่สุด แต่ที่แท้แกเข้าใจผิด เป็นในท้องที่กำนันใยไป ไม่ใช่บ้านกำนันใย ที่ซึ่งใกล้ที่สุดอยู่ใต้บ้านกำนันใยลงไปสักครึ่งเลี้ยว สิ้นความพยายามที่จะถอยหลังกลับลงไปอีก สังเกตดูตามคำเล่าบึงนี้เห็นจะเป็นลำแม่น้ำเก่า ยาวเหลือเกิน ในลำบึงเป็นพงขึ้น ว่ามีคันดินกว้างประมาณ ๓ วายื่นลงไปในบึงนั้น แต่ไม่ข้ามตลอดพอตกลึกก็จม เห็นจะเป็นที่ซึ่งล้อมช้างแผ่นดิน พระพุทธเจ้าเสือแน่ แต่ป่ายางกองทองไม่ได้ความ เพราะเหล่านี้แกไม่ข้ามบึง เมื่อมาตามทางพบกรมหลวงประจักษ์ แต่ไม่ได้จับตัวเพราะกลัวจะไม่พบคุ๊ก ครั้นขึ้นมาอีกหน่อยหนึ่ง พบเรือพี่ก็รู้ว่าคุ๊กอยู่ ได้ตัวทั้งกรมดำรงแลพระยาโบราณด้วย ให้เอาเรือโมเตอร์ลงไปรับกรมหลวงประจักษ์พากันไปขึ้นบ้านกำนันใย ได้ความว่าเดิมเป็นเลกขุนกำแหงล้อมวัง แต่ให้พระยาโบราณขึ้นไป หรือว่าพระยาศักดามาเสียก่อนแล้ว จึงกลับไม่ได้ ต้องให้ขุนกำแหงอยู่ในบังคับพระยาศักดา ตาอ้นเป็นพระยาศักดา ถูกนุ่งผ้าคนเดียว ทำท่าทางอุ้ยอ้ายดีมาก กินข้าวในร่มไม้ที่บ้านกำนันใยสบายดี แต่ตากำนันใยเองอยู่ข้างจะพะวักพะวนมาก ดูเหมือนจะได้รับคำสั่งให้เตรียมตัว เพื่อจะเสด็จขึ้นทอดพระเนตรบึง สงสัยพวกเราที่ไปก็สงสัย ประเดี๋ยวเรือกระบวนไป พากันวิ่งตึงตังลงไปริมน้ำ แบกจอบไปคอยพูนดิน สักครู่หนึ่งหน้าเล่อล่ากลับขึ้นมาว่า เจ้าคุณเทศาไล่ให้กลับขึ้นมาว่าไม่เสด็จแวะ ทำกับข้าววันนี้อร่อยมาก แต่เวลาที่ทำนั้นน้อย ยังต้องไปรออยู่ที่หน้าบ้านกำนันใยหน่อยหนึ่งจึงได้

แล้ว ถ่ายรูปพงศาวดารเวลาเจ้าฟ้าเพ็ชรเจ้าฟ้าพรสั่งให้นายผลไปเชิญเสด็จเจ้าแม่ผู้เฒ่า (๑) แล้วลงเรือต่อมา คิดกันว่าจะข้ามระยะหยุดเอาวันไปใช้ที่กำแพงเพชรอีกสักวันหนึ่ง จึงสั่งหลวงอนุชิต (๒) ไว้ให้บอกกระบวนใหญ่ เลยข้ามอำเภอบรรพตขึ้นมา ที่อำเภอบรรพตนี้มีคนแน่นหนา มีวัดหลังคาซ้อน ๓ ชั้น ช่อฟ้าปิดทองทำใหม่ ๆ ทรวดทรงก็ทีจะดี แต่ช่อฟ้านั้นชวนฟ้าชำเลืองอยู่บ้าง (๓) ไม่ได้แวะ ถัดขึ้นมาอีกหน่อยหนึ่งมีวัดรูปพรรณอย่างเดียวกันแต่หลังคา ๒ ชั้น ด้วยเห็นพระพุทธรูปเก่าตั้งอยู่ที่หัวสะพานจึงได้แวะขึ้นดู เป็นพระเก่าจริงแต่ชำรุดมากไม่สู้งาม โบสถ์ที่หรูอยู่นั้นเป็นโบสถ์ทำใหม่ไม่มีฝา หน้าบันเป็นอาม มีมงกุฎ และราชสีห์ คชสีห์โชดทำใหม่ทีเดียว แต่พระเก่ามีหลายองค์ไม่สู้งามทั้งนั้น แจกเสมาทั้งที่บ้านกำนันใยและที่วัดดูเป็นลือล่วงหน้ากันมาเสียมากเรื่องเสมา ถึงที่ไหนแวะแห่งไรมีแต่อุ้มเด็กเต็มไปทั้งนั้น จะไม่ให้ก็สงสาร เพราะต้องการจริง ๆ ที่วัดนี้มีเด็กน่าเอ็นดูหลายคน แต่ชื่อวัดยืดยาวจนพระหนุ่ม ๆ ในวัดก็จำไม่ได้ตลอด คือช่องลมวารินศรัทธาราม เป็นเช่นนี้ไปทั้งนั้น ออกจากวัดขึ้นมาจนตาคนถ่อเหนื่อย จึงหยุดที่น้ำพักให้กินข้าว และถ่ายรูปอีกครั้งหนึ่ง เย็นแล้วก็ไม่ถึง เห็นกระบวนใหญ่แล้วกลับหาย จนออกเคลือบแคลง ต้องสั่งซาวข้าวถึง ๒ ครั้ง แต่ก็ที่ตานายร้อยยืนยันว่าคงจะถึงในเวลาพลบ เกือบจะถวายชีวิตได้ ก็เป็นความจริงของแก มาถึงที่พักบ้านแดนอีก ๓ มินิตจะย่ำค่ำ บ้านคนตั้งแต่บรรพตขึ้นมาระยะห่างไปและมีแต่ผังตะวันตก ผังตะวันออกมีน้อยเป็นป่ามาก เขาว่าผัง

---

(๑) เรื่องพงศาวดาร ตอนพระเจ้าเสือให้เจ้าฟ้า ๒ พระองค์ทำสะพานข้ามบึงหูกวาง ไม่สำเร็จทันพระทัย ให้ลงพระราชอาชญา ที่ทรงถ่ายรูป ทรงสมมติให้กรมหลวงประจักษ์ฯ เป็นเจ้าฟ้าเพชร กรมหลวงสรรพสาตรเป็นเจ้าฟ้าพร พระยาโบราณฯ เป็นนายผล

(๒) หลวงอนุชิตพิทักษ์ (ขาย สุนทราชุน) เดี๋ยวนี้เป็นพระยาสฤษดิ์พจนกร

(๓) คำว่า "ช่อฟ้าชวนฟ้าชำเลือง" นี้ อยู่ในฉันท์ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตฯ เรื่องหนึ่ง ทรงยกมาติโบสถ์ที่ทำช่อฟ้ายาวเกินขนาด

ตะวันตกลุ่มทำนาดี มีไร่กล้วย ไร่อ้อยเป็นพื้น ไร่เหล่านี้นายร้อยเรือก็ว่าพึ่งตั้งได้สัก ๘ ปี นี้ แต่ก่อนมาเรือเป็ดค้าขายขึ้นมาเพียงบรรพต แต่มาวันนี้เห็นเรือเป็ดจอดที่บ้านแดนนี้มาก หลายลำ ผู้เดินทางแถบนี้ ไล่เลียงถึงข้างบกไม่ใคร่ได้ความเป็นแต่ถ่อขึ้นล่องลง

วันที่ ๑๘ เวลาเช้าโมง ๑ ขึ้นไปถ่ายรูปที่วัดอรุณราชศรัทธารามหลังที่จอดเรือ แล้วเดินขึ้นไปเขานอ ระยะ ๘๗ เส้น ตอนนอกเป็นป่าไผ่ แล้วมีสะพานข้ามบึงตื้น ๆ ไป ขึ้นชายป่าแล้วกลับลงที่ลุ่ม เมื่อเวลาน้ำมาครั้งก่อนท่วม แต่เวลานี้เฉพาะถูกคราวน้ำลด หนทางยังเป็นโคลนเดินยาก จนถึงชานเขาจึงดอน ตามคำเล่ากันว่าเป็นเขาซึ่งนางพันธุรัตน์ ตามมาพบพระสังข์ มีมนตร์มหาจินดาเขียนอยู่ที่แผ่นศิลา แต่พอไปถึงเห็นฐานพระเจดีย์อยู่ บนยอด มีคนยืนชี้อยู่บนนั้นก็สิ้นหวัง เหตุว่าคำจารึกกับพระเจดีย์ไม่ใช่เวลาเดียวกัน ถ้า สร้างพระเจดีย์แล้วเป็นชั้นใหม่ ได้ความว่าถึงที่พระเจดีย์ก็ไม่มีจารึกอะไร หน้าเขามีลาน กว้าง เพราะมีสัปปุรุษมาไหว้ประจำปี มีทางเกวียนเดินผ่านทางนั้น เข้าไปบ้านคอนซึ่ง เป็นนาดีข้าวตกมาก ขึ้นไปแต่ลานหน้าเขาทางไม่ชัน ๒ ทบก็ถึงถ้ำพระนอน ในตรงหว่าง ทางที่ทบมีรูปปั้น เห็นจะเป็นปูนแลละม้ายศิลา เป็นรูปโพธิสัตว์ ซึ่งเขาสมมติกันว่าเป็นรูป พระสังข์ ถ้ำพระนอนก็เป็นเพิงผาตื้น คล้ายหน้าเทวดาเกาะสี่เกาะห้า (๑) พระนอนก็ไม่ ใหญ่ไม่อัศจรรย์อะไร มีพระเล็ก ๆ ตั้งอยู่มาก มีทางอ้อมขึ้นไปข้างหลังถ้ำ มีถ้ำประทุนอีก ถ้ำหนึ่ง ถ้ำยายชีอีกถ้ำหนึ่ง ก็ไม่อัศจรรย์อะไรเหมือนกัน ชั่วแต่ถ่ายรูปเล่น กลับยังไม่ทัน ๔ โมง มาเก้อขี้เพราะแดดร้อน อาบน้ำแล้วลงเรือประทุนเหลือง ได้ออกเรือ ๕ โมง ทำ กับข้าวไปตามทาง พวกที่เคยทำครัวกระจัดพลัดพรายกันไปหมด ไปคุมกันติดจนจวนถึงเวลา กิน ขึ้นกินใต้ร่มไม้ริมฝั่งบ้านบางแก้ว วันนี้ได้หน่อไม้แทงมาใหม่จากที่เขาอร่อยมาก แต่ ที่ ๆ ขึ้นนั้นจืดไม่สนุก เป็นบ้านเจ๊กมียายแก่เป็นป้าของเจ๊ก ชาติภูมิเมืองนี้ เดิมอยู่ใกล้หาด สมิเสียว ซึ่งเป็นเมืองบรรพต แล้วว่าคับแคบไป จึงขยายออกมาอยู่ที่นี้ เป็นเจ้าของที่ดิน มาก เหตุด้วยได้หักร้างไว้แต่แผ่นดินยังไม่มีราคา ใครถางได้เพียงใดก็เป็นเจ้าของอยู่เพียง นั้น มาบัดนี้ต้องซื้อมีราคาทั้งนั้น แจ้งว่าตอนข้างหลังฝั่งตะวันตกมีที่ลุ่ม เวลาหน้าน้ำจน

---

(๑) เกาะสี่เกาะห้า เป็นเกาะรังนกอยู่ในทะเลสาบแขวงเมืองสงขลา

ถึงควายต้องว่ายน้ำ ลุ่มไปจนจดบ่า ข้างฝั่งตะวันออกที่แลเห็นเป็นเพียงอยู่ริมตลิ่ง เป็นที่มีเจ้าของทั้งนั้น เขาทิ้งหญ้าไว้ให้กันพัง เมื่อเข้าไปพ้นเพียงหญ้านั้นเป็นที่เตียนตลอด เว้นไว้แต่ที่เป็นบ่ายาง ๆ นั้นมักตกถึงชายตลิ่งแต่ก็มีเจ้าของทุกต้น ได้ความจากพระยาศรีสิทธิกรรม นายอำเภอบรรพตว่า ตั้งแต่เลิกบ่อน พวกที่หากินในการบ่อนสาดขึ้นมาตามลำน้ำ ที่เมืองบรรพตมีมาก ที่หาดส้มเสี้ยวพวกค้าขายมากขึ้นจนต้องถึงทำโรงตลาดเพิ่มเติมหลายสิบห้อง ที่จับการเพาะปลูกแล้วก็มี นี่เป็นข่าวที่ได้ยินใหม่ในผลของการที่เลิกบ่อนเบี้ย ออกจากบ้านบางแก้วหน่อยหนึ่งก็ทันกระบวน ได้แวะขึ้นเรือสุวรรณวิจิก เพราะออกจะเหนื่อย ๆ หมายจะขึ้นไปเอน แต่มารู้สึกว่าเรือเก๋งกระดานร้อนกว่าเรือประทุนเป็นอันมาก เอนไม่ใคร่จะลง เวลาบ่าย ๔ โมงแวะจอดถ่ายรูปที่หาด แล้วเลยลงเรือชล่าประพาสเที่ยวต่อไป แวะบ้านข้างฝั่งตะวันออกถูกบ้านตาแสนปม เป็นปมไปทั้งตัวแต่ไม่มีอะไร แดดเผาจึงได้ลงเรือต่อมาจนเวลาจวนย่ำค่ำขึ้นที่หาดบ้านแสนตอเดินข้ามไปวัดสว่างอารมณ์ ตำบลที่เรียกว่าแสนตอ จนเป็นชื่อเมืองขาณุนี้ มีตอมากจริง เรือได้โดนครั้งหนึ่ง เพราะเหตุที่เป็นที่ตลิ่งพังมาก เดินตามถนนฝั่งตะวันตก แวะเก็บอะไรต่ออะไรบ้าง มาจนถึงวัดซึ่งเป็นวัดสร้างใหม่ เรียกว่าวัดหัวเมือง ต่อแต่วัดนั้นมาถึงที่ว่าการเมือง ซึ่งยังเป็นเรือนหลังคามุงแฝกอยู่ทั้งนั้น ที่จอดเรืออยู่เหนือที่ว่าการนิดหนึ่ง

อนึ่งวันนี้พระยาตากลงมาถึง พาเรือชล่าประทุนลงมาอีกหลายสิบลำ

วันที่ ๑๙ วันนี้ตื่นสายไป แล้วพระวิเชียรพาคนผมแดงมาให้ดู อันลักษณะผมแดงนั้นเป็นผมม้า แดงอย่างอ่อนหรือเหลืองอย่างแก่ ผมที่แดงนี้มาข้างพันธุ์พ่อ ถ้าผู้หญิงไปได้ผัวผมดำ ลูกออกมาก็ผมดำไปด้วย ผมแดงนั้นเปลี่ยน ๓ อย่าง แรกแดงครั้นอายุมากเข้าก็ดำหม่นลง แก่ก็เลยขาวทีเดียว บอกพืชพันธุ์ว่า ทราบว่าตัวมาแต่เวียงจันทร์ แต่มาก่อนอนุเป็นขบถจะได้ตั้งอยู่ช้านานเท่าไรไม่ทราบ พูดเป็นไทยประพฤติอาการกิริยาก็เป็นไทย เฉพาะมีมากอยู่ที่เมืองขาณุ ที่กำแพงเพชรนี้มีแต่กระเส็นกระสาย ออกเรือเวลา ๓ โมงตรง เกือบ ๕ โมงจึงได้ขึ้นเรือเหลืองทำกับข้าว แวะเข้าจอดที่ ๆ ประทับร้อน เพราะระยะสั้นแต่จืดไปไม่สนุก จึงได้ไปจอดหัวหาดแม่ลาด ซึ่งมีต้นไม้ร่มกินข้าวและถ่ายรูปเล่น

ในที่นั้นแล้วเดินทางต่อมาหมายว่าจะข้ามระยะไปนอนคลองชลุง แต่เห็นเวลาเย็น ที่พลับพลาตำบลบางแขมนี้ทำดีตั้งอยู่ที่หาด และพลับพลาหันหน้าต้องลมจึงได้หยุด พอเวลาบ่าย ๔ โมงตรงอาบน้ำ แล้วมีพวกชาวบ้านลงมาหาเล่าถึงเรื่องไปทัพเงี้ยว เวลาเย็นขึ้นไปเที่ยวบนบ้านและไปที่ไร่ ระยะทางเวลาวันนี้สองฝั่งน้ำ ระยะบ้านห่างลงมีป่าค้นมาก แลดูเหมือนจะไม่จับฝั่งตะวันตกเช่นตอนล่างๆ มีตะวันตกบ้าง ตะวันออกบ้าง เช่นบ้านบางแขมนี้ก็เป็นบ้านหมู่ใหญ่อยู่ฝั่งตะวันออก ราษฎรอยู่ข้างจะขี้ขลาดกว่าตอนข้างล่าง ไม่ใคร่รู้อะไร สังเกตตามเรื่องราวที่ยื่นเป็นขอไม่ให้ต้องทำอะไร ไม่ให้ต้องเสียอะไรมาก

วันที่ ๒๐ ออกเรือเกือบ ๓ โมงเช้า ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือเหลือง ทำกับข้าวมาจนถึงที่ประทับร้อน ไม่แวะเลยขึ้นมาข้างเหนือ แวะฝั่งตะวันออกตลิ่งชันแลสูงมากแต่ต้นไม้งามปีนขึ้นไปกินข้าวบนบกสำหรับถ่ายรูป แล้วลงเรือมาถึงวังนางร้างเป็นที่แรมบ่าย ๓ โมงเท่านั้น ครั้นจะเลยไปอื่นระยะก็ห่าง จึงลงเรือเล็กไปถ่ายรูปฝั่งน้ำข้างตะวันออก แล้วข้ามมาตะวันตกหมายจะเข้าไปถ่ายในป่า ท่วงทีจะเป็นทุ่งเลยไม่ได้ไปถ่าย กลับบ่าย ๔ โมงพลับพลาตั้งฝั่งตะวันออก ที่นี้เป็นหมู่บ้านคนบ้านหนึ่งซึ่งอยู่ในระยะทางตั้งแต่พลับพลามาถึงที่นี้เกือบจะว่าไม่มีบ้านคนก็ได้เป็นป่าไปทั้งนั้นไม้สักก็มี

วันที่ ๒๑ ออกเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ๔ โมงครึ่ง ขึ้นเรือเหลือง ชายยุคลเจ็บเจอะชายบริพัตรจับขึ้นเรือมาทำฉุฉี่ ถึงบึกผักกูดที่ประทับร้อน ไม่ได้หยุดเพราะกับข้าวยังไม่แล้ว ระยะสั้นจึงเลยไปจนถึงเกาะธำรง ซึ่งจัดไว้เป็นที่แรมก็เพียงเที่ยง เห็นควรจะย่นทางได้ หยุดกินข้าวแล้วออกเรือต่อมา หยุดที่พักร้อนบ้านขี้เหล็กถึงบ่าย ๔ โมงครึ่ง พอฝนตกที่พักอาศัยไม่ได้ต้องมุงหลังคา เลยอุดกันอยู่ในเรือ เลี้ยงขนมกันอีกครั้งหนึ่ง จนกระบวนเรือใหญ่มาถึงเวลาย่ำค่ำครึ่ง ทายถูกว่าพระยาอมรินทรคงกลัวพายุ แต่ที่จริงเรือเหลืองไม่ได้ถูกพายุเลยด้วยบังตลิ่ง เรือโมเตอร์ที่มาถึงก่อนบอกว่าพลับพลาจะพังเสียให้ได้ ทางที่มาวันนี้ตั้งแต่พลับพลา วังนางร้าง มาฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือนมาก มีเรือจอดมาก มีหีบเสียงเล่นด้วย เพราะเป็นท่าสินค้ามาแต่ก่อน ต่อขึ้นมาก็มีเรือนราย ๆ แต่ฝั่งตะวันออกเป็นป่า

จนถึงบ้านโคน ซึ่งเดากันว่าจะเป็นเมืองเทพนคร แต่ไม่มีหลักฐานอันใด(๑) บ้านเรือนดี มีวัดใหญ่ เสาหงส์มากเกินปรกติ อยู่ฝั่งตะวันออก มาจนถึงบ้านท่าขี้เหล็กอยู่ฝั่งตะวันตก พลับพลาตั้งฝั่งตะวันออก เมื่อคืนนี้ฝนตกเกือบตลอดรุ่งวันนี้ก็โปรยปรายเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปมีเวลาแดดน้อย จนต้องกินข้าวที่พลับพลาประทับร้อน ตั้งแต่บ่าย ๔ โมงเศษฝนก็ตกมาจนเวลานี้ ๒ ทุ่มเกือบครึ่งทีก็จะตลอดรุ่ง ที่พักอยู่ข้างจะกันดารเหตุด้วยเอาร้อนเป็นแรม

วันที่ ๒๒ เมื่อคืนนี้ฝนตกพร่ำเพรื่อไปยังรุ่ง แรกนอนไม่รู้สึกว่าจะเย็น ต่อหลับไปตื่นขึ้นจึงรู้สึกเย็นเยือกไปทั้งตัวท้องก็แข็งขลุกขลักอยู่เป็นนาน จนเอาสักหลาดขึงอุดหมดจึงนอนหลับ ตื่น ๒ โมงครึ่ง ออกเรือจวน ๓ โมง มาจากท่าขี้เหล็กเลี้ยวเดียวก็ถึงวังพระธาตุอยู่ฝั่งตะวันตก มีบ้านเรือนรายตลอดขึ้นมา แต่อยู่ฟากตะวันตก ฟากตะวันออกเป็นป่าตั้งแต่พ้นคลองขลุงขึ้นมามีต้นสักชุม แต่เป็นไม้เล็ก ๆ ซึ่งเป็นเวลาหวงห้าม เดินเรือวันนี้รู้สึกว่าไปในกลางป่าสูง ได้ยินเสียงนกร้องต่าง ๆ อย่างชมดงเพียงมาตลอดทาง ตำบลที่เรียกชื่อคลองเช่นคลองขลุง หรือแม่อะไรต่ออะไรใช่ว่าเราจะแลเห็นในเวลานี้ ปากคลองแห้งอยู่ในหาด ได้พยายามจะไปดูคลองขลุงก็เข้าไม่ถึงก้วยหาดกว้าง คลองขลุงนี้เป็นปลายน้ำอันหนึ่ง วันนี้แลเห็นเขาประทัดซึ่งบันแดนยืนเป็นแถว ที่วังพระธาตุนี้เป็นชื่อของชาวเรือตั้ง วังไม่ได้แปลว่าบ้าน แปลว่าห้วงน้ำ พระธาตุนั้นก็คือพระธาตุซึ่งตั้งอยู่ตรงวังนั้น จอดเรือที่ ๆ พักร้อนเหนือวังพระธาตุนิดหนึ่ง พระธาตุนี้มีฐานแท่นซ้อน ๓ ชั้น แล้วถึงชั้นคูหาบน เป็นรูปกลมซึ่งกรมหลวงนริศเรียกว่าทนาน ถัดขึ้นไปจึงถึงบัลลังก์ปล้องไฉน ๗ ปล้อง ปลีแล้วบัลลังก์ฉัตร ไม่ผิดกันกับพระเจดีย์เมืองฝางที่เห็น ซึ่งแก้เป็นพระเจดีย์มอญเสียเขาว่าสุโขทัยสวรรคโลกเป็นรูปนี้ทั้งนั้น เป็นรูปพระเจดีย์ของแผ่นดินฝ่ายเหนือเห็นจะไม่แปลกกันมาก องค์พระเจดีย์ชำรุดพังลงมาเสียซีกหนึ่ง มีรากระเบียงรอบวิหาร ๔ ทิศ วิหารใหญ่ที่บูชาอยู่ทิศใต้ พระอุโบสถซึ่งมีสีมาเป็นสำคัญอยู่ทิศตะวันออก เยื้องไม่ตรงกลาง เขาปลูกโรงหลังคามุงกระเบื้องในที่ใกล้พระเจดีย์ด้านตะวันออก มีพระพุทธรูปทั้งนั่งทั้งยืนหลาย

---

(๑) เมืองเก่าที่บ้านโคน มีอยู่ห่างตลิ่งเข้าไปกว่า ๑๐ เส้น ค้นพบภายหลังเสด็จคราวนั้น เห็นว่าจะตรงกับเมืองคณฑี ที่เรียกในจารึกครั้งสุโขทัย

องค์ พระพุทธรูปหน้าตาดีแปลกกว่าที่เคยเห็น เป็นช่างได้ทำ ได้ถ่ายรูปที่เหล่านั้นไว้ เวลานั้นมีพระซึ่งขึ้นมาแต่เมืองนนท์เป็นคนเคยรู้จักมาแต่ก่อน ขึ้นมาจำพรรษาอยู่ในที่นั้น คิดจะปฏิสังขรณ์ปลูกกุฎีอยู่เยื้องหน้าพระธาตุ ห่างจากศาลามุงกระเบื้อง เดิมซึ่งอยู่ข้างริมน้ำใต้ลงไป(๑) เดินจากวังพระธาตุไปตามลำน้ำข้างเหนือทาง ๒๖ เส้น ถึงคูด้านใต้ของเมืองไตรตรึงส์ คูนั้นใหญ่กว้างราว ๑๕ วา ลึกลงเสมอพื้นหาดแต่น้ำแห้งยื่นเข้าไปจนถึงเชิงเทิน หลังเมืองไปมีถนนข้ามเข้าเมืองอยู่กลางย่านด้านใต้ แต่ด้านเหนือไม่มีถนนมีแต่ลำคูมาบรรจบด้านใต้ กำหนดเชิงเทินยาวตามลำแม่น้ำ ๔๐ เส้น ยืนเข้าไปทางตะวันตกตะวันออก ๓๗ เส้นเห็นเป็นเมืองใหญ่โตอยู่ พื้นแผ่นดินเป็นแลงไปทั่วทั้งนั้น ในท้องคูก็เป็นแลง เข้าไปในเมืองหน่อยหนึ่งก็พบโคก เห็นจะเป็นวิหารเจดีย์พังตั้งอยู่เบื้องหลัง ถัดเข้าไปอีกหน่อยหนึ่ง เรียกว่าเจดีย์ ๗ ยอด จะเป็นด้วยผู้ที่มาตรวจตราค้นพบสามารถจะถางเข้าไปได้แต่ ๆ ยอด แต่ที่จริงคราวนี้เขาได้ถางดีกว่าที่ได้ถางมาแต่ก่อน จึงได้ไปพบว่ากว่า ๗ คือพระเจดีย์ใหญ่ขนาดพระมหาธาตุริมน้ำอยู่กลาง มีพระเจดีย์ราย ๓ ด้านวิหารด้านเหนือวางเลอะ ๆ ทำนองนั้น

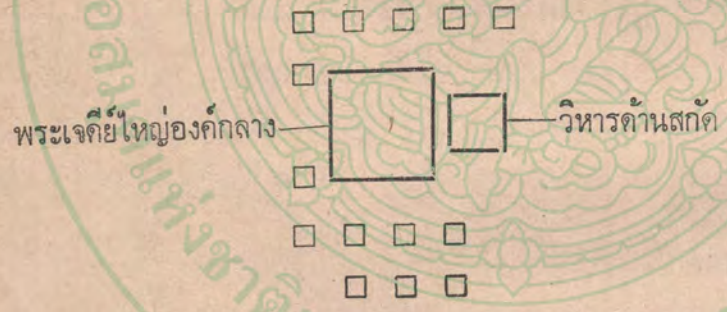

นอกนั้นพระเจดีย์รายล้อม ๓ ด้าน ๑๔ องค์

ที่เขาค้นถากถางเข้ามาให้ดูได้เพียงนี้ นอกนั้นยังเป็นป่าทึบอยู่มากไม่ใช่รกอย่างกรุงเก่า เป็นป่าสูงไม้ใหญ่ข้างล่างโปร่งทั้งในเมืองนอกเมือง เหตุด้วยทิ้งร้างเป็นป่ามาช้านานกว่ากันมาก ข้อซึ่งจะโจษสงสัยว่าเป็นเมืองไตรตรึงส์แน่ละหรือ เพราะมีข้อที่พากันสงสัยว่าเจ้าแผ่นดินลงมาแต่เชียงราย เวลานั้นเมืองกำแพงเพชรก็มีเจ้า เหตุไฉนจะข้ามลงไปสร้างเมืองไตรตรึงส์ขึ้นในที่ใกล้ห่างกันเพียง ๔๐๐ เส้น ความที่เดาว่าเมืองกำแพงเพชรมีเจ้าอยู่

---

(๑) ที่วัดวังพระธาตุ มีพระสงฆ์คิดจะไปอยู่หลายคราว ตั้งอยู่ได้ไม่ช้า ทนความไข้ไม่ไหวก็ต้องเลิกไป

ในเวลานั้น น่าจะเดาจากบัญชีเมืองประเทศราชครั้งแผ่นดินพระเจ้าอู่ทอง ในท้องเรื่องที่ว่าเจ้าเชียงรายยกลงมา ไม่ได้กล่าวว่าตีเมืองกำแพงเพชร ไปตั้งเมืองแปบเป็นเมืองไตรตรึงส์ที่เดียว จึงเกิดสงสัย ที่จริงคงจะได้เมืองกำแพงเพชรแล้ว แต่หากจะย้ายไปสร้างเมืองใหม่ให้เป็นเกียรติยศหรือด้วยความขัดข้องประการใด เมืองกำแพงเพชรที่อยู่ฝั่งตะวันออกคงจะเกี่ยวดอง หรืออยู่ในอำนาจเมืองสวรรคโลก สุโขทัย พิษณุโลก จึงตั้งฝั่งทางที่เป็นแผ่นดินเดียวกัน ถ้าพวกเชียงรายจรมาจะไปตั้งฝั่งตะวันตกก็จะได้เพราะถูกต้องความในจดหมาย ว่าข้ามแม่น้ำโพไปตั้งฝั่งตะวันตกเมืองกำแพงเพชร เห็นจะเป็นเมืองไตรตรึงส์แน่ กลับเวลาเที่ยงลงเรือเหลืองมาถึงพลับพลาประทับร้อนไม่แวะ ด้วยจะฉ้อวันให้ได้อีก ๑ วัน ระยะเขากะ ๑๐ วัน เป็นอันฉ้อได้ ๒ วัน คง ๘ วัน ฝนตกเป็นคราว ๆ มาแวะกินข้าวที่บ้านไร่ เป็นบ้านนายเทียน อำแดงแจ่ม ท่วงทีบ้านเรือนสบาย พื้นบ้านเตียนหมดจด มีไม้ดอกไม้ผลหลายอย่าง ผิดกันกับบ้านแถบนี้ เจ้าของบ้านก็ไม่ออกมาทักทายตามอย่างที่เคยแวะมาออกจะหลบ ๆ ครั้นเมื่อไปสั่งสนทนาจวนตัวเข้า และหายกลัวด้วยเห็นเป็นคนแปลกหน้า ถ้าจะไม่มีอันตราย จึงได้ขยายว่าเป็นชาวเมืองนนท์ ขึ้นมาอยู่ได้ ๑๐ ปี หน้าตาแยบคายชอบกล เป็นคนฉลาดรู้อะไร ๆ มากและลงหนังสือขอมทั่วทั้งตัว จึงลงเนื้อเห็นกันว่า ทีจะเป็นผู้ร้ายคนโตหลบซ่อนมาอยู่ในที่นี้ ออกจากบ้านไร่มาถูกฝนอีกมาก ถึงกำแพงเพชรจอดหน้าเมืองเก่าเกือบทุ่ม ๑ ที่นี่เขาทำพลับพลาขึ้นไปบนฝั่ง แอบปะรำจอดเรืออีกหลัง ๑ วันนี้ได้ตั้งตาอ้นเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจ

วันที่ ๒๓ แต่เช้าฝนตกประปรายอยู่เสมอ ๓ โมงต้องไปทั้งฝน ถ่ายรูปทั้งฝนไปตามถนนบนฝั่งน้ำชั้นบนขึ้นไปข้างเหนือ ผ่านวัดเล็ก ๆ ทำด้วยแลงและที่ว่าการซึ่งยังทำไม่แล้ว เลี้ยวเข้าประตูน้ำอ้อยทิศตะวันตก หน้าประตูนี้เป็นทางลึกลงไปจากฝั่งจนถึงท้องคู แล้วจึงขึ้นเมือง ๆ ตั้งอยู่ในที่ดอนน้ำไม่ท่วม เลียบไปตามทางริมกำแพงซึ่งเขาว่าได้ตัดแล้วรอบเมืองนี้ไม่ได้ทำเป็นเหลี่ยม โอนไปตามรูปแม่น้ำ ประมาณว่าด้านเหนือด้านใต้ ๕๐ เส้น ด้านสกัดทิศใต้ ๑๒ เส้น สกัดข้างเหนือ ๖ เส้นรูปสอบ ใช้พูนดินเป็นเชิงเทิน คิดทั้งท้องคูข้างนอกสูงมาก กำแพงก่อด้วยแลงใบเสมาเป็นรูปเสมาหยักแต่ใหญ่ คออ้วนเหลืออยู่น้อย ตามประตูน่าจะเป็นป้อมทุกแห่ง แต่ที่ได้เห็น ๓ ประตู คือประตูน้ำอ้อย ประตูบ้านโนน ประตูดั้น ประตูหลังยังคงมีป้อม ก่อด้วยแลงปรากฏป้อมนั้นเป็นลับแลอยู่ปากคูข้างนอก

ตรวจว่าจะชักเข้ามาติดกำแพงอย่างเมืองนครศรีธรรมราชหรืออินเดีย ก็ไม่มีร่องรอย แต่เป็นเมืองอย่างมั่นคงดีกว่านครศรีธรรมราชและนครราชสีมา ที่สำคัญคงอยู่ฝ่ายเหนือ ซึ่งเป็นที่ตั้งวัดใหญ่ที่ตกลงกันเรียกว่าวัดพระแก้ว อยู่ข้างเหนือวังอยู่ใกล้กัน วัดนั้นมีกำแพงแลงทั้งท่อนตั้งมีทับหลังสูงสัก ๒ ศอกเศษ ไม่ใช่สร้างคราวเดียว ไปเข้าทางช่องกลาง ๆ ย่านของวัด สิ่งที่ก่อสร้างภายในเป็นแลงเป็นพื้นเห็นจะซ่อมแซมด้วยอิฐภายหลัง หย่อมต้นเป็นฐานทักษิณอันเดียวยาว จะเป็นพระเจดีย์เหลี่ยมหรือพระปรางค์อยู่ท้าย กลางเป็นมณฑปตอนข้างหน้าเป็นวิหารใหญ่ ลักษณะเดียวกันกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่กรุงเก่า เห็นจะเอาอย่างไปจากนั้น เหมือนกันกับหมู่พุทธปรางค์ (กรุงเทพ ฯ) เอาอย่างไปจากวัดพระศรีสรรเพชญ์ ต่อมามีระยะกันถึงวิหารใหญ่พระเจดีย์กลมลอมฟาง อยู่หลังวิหารอีกหน่อยหนึ่ง หย่อมนี้เห็นจะเป็นชั้นลังกา แต่พระเจดีย์นั้นทำงามมาก ชั้นล่างเป็นซุ้มคูหารอบ มีสิงห์ยืนในคูหา ถัดขึ้นไปอีกชั้น ๑ เป็นคูหาไว้พระพุทธรูปขนาดเดียวกับพระโบโรบุโดซึ่งเชิญมาไว้ในวัดพระแก้ว แต่คะเนยังไม่ได้ว่าจะเป็นท่าต่าง ๆ หรือไม่ ถัดขึ้นไปจึงถึงองค์พระเจดีย์บัวคว่ำบัวหงายที่รับปากระฆังเป็นบัวหลังเบี้ยสลับกลีบกันงามเข้าทีมาก บัลลังก์มีซุ้มยื่นออกมา ๔ ทิศ ไว้พระ ๔ ปาง ไม่เห็นมีเสารับยอดซึ่งกรมหลวงนริศสงสัยว่าจะเป็นทวย ถัดขึ้นไปปล้องไฉนแต่ยอดด้วน ประมาณว่าจะสูงราว ๑๕ วา ต่อนั้นไปเป็นวิหารโถงมีกำแพงแก้ว กำแพงก่อด้วยแลงแต่บั้นปูนเป็นรูปรามเกียรติ์ ทำให้เห็นชัดได้ว่าเครื่องแต่งตัวอย่างโบราณนั้นไม่ได้นุ่งผ้าแน่แล้ว สวมกางเกง ๒ ชั้น ๆ หนึ่งยาวหุ้มแข้งชั้นนอกเข้นเพียงเข่า แล้วคาดผ้าปล่อยชายยาวลงมาทั้งสองชาย จึงสวมเสื้ออย่างน้อยซึ่งมีชายเสื้อทับผ้าคาด แล้วสวมเสื้อแขนสั้นทับอีกชั้น ๑ ในระหว่างชายเสื้อกับเสื้อแขนสั้นคาดเข็มขัด แต่หมวกจะเป็นอย่างไรพิจารณายังไม่เห็นชัด เพราะชำรุดมากเวลาไม่พอ ผู้หญิงก็ดูเหมือนจะนุ่งผ้า ๒ ผืนคล้ายเทวรูป แต่ยังเห็นไม่ชัด ในวิหารโถงนี้มีพระนอน แล้วมีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่ที่ฐานชุกชีรอบ ที่หน้ากระดานและที่บัลลังก์พระเจดีย์เล็ก ๆ นี้ ทำเป็นซุ้มพระพุทธรูปเล็ก ๆ เรียงติดกันไปรอบ มีผู้ไปสร้างพระองค์ใหญ่นั่งอยู่ข้างหลังพระนอนหน้าพระเจดีย์เติมขึ้นอีก ๒ องค์ เห็นชัดว่าคงจะเติมภายหลังเพราะเบียดเสียดกันมาก รูปพรรณก็เลวทราม วิหารโถงนี้คล้ายกันกับที่ท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่านั้นอีก ในระหว่างพระเจดีย์และวิหารโถงนี้ มีมณฑปตั้งพระพุทธรูปใหญ่ ๆ อยู่ ๓ มณฑป แต่ไม่ใช่แนวเดียวกัน กลางลำลงไป

หน่อยหนึ่ง บางทีจะสร้างแทรกเติมขึ้น พ้นจากหมู่วิหารโถงนี้เป็นวิหารใหญ่อีกหย่อมหนึ่ง มีพระระเบียงล้อมรอบ พระหน้าตาชนิดหนึ่งซึ่งรู้จักอยู่ และมีที่วัดเบญจมบพิตรหลายองค์นั้น เดิมไม่ได้กล่าวกันว่าเป็นพระเมืองกำแพง บัดนี้รู้จักกันแล้วว่า พระหน้าตาเช่นนี้เป็นพระเมืองกำแพง ถัดนั้นไปมีอีกหย่อมหนึ่งมีกำแพงคั่น เขาเรียกต่างชื่อไปว่าเป็นวัดช้างเผือก แต่เห็นจะไม่ใช่เพราะไม่มีถนนคั่น ชำรุดทรุดโทรมมาก ไม่ได้ไปดูถึงที่ ส่วนข้างด้านหน้าหมู่ต้นนั้น เขาก็เรียกเป็นวัดอื่นต่างหากเพราะห้อยออกไป มีวิหารใหญ่มีพระปรางค์ แต่ที่จริงเห็นจะเป็นวัดเดียวกันทั้งนั้น เจ้าแผ่นดินวงศ์หนึ่งหรือคนหนึ่งก็จะสร้างเติม ๆ ออกไปเป็นวัดยาวเลื่อยเหมือนอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี ที่จะมีพระเจดีย์และวิหารเล็ก ๆ รายข้าง ๆ อีกมาก แต่พังเสียหมด ชื่อวัดนี้ไม่ปรากฏ ถ้าจะเรียกตามลพบุรีก็เป็นวัดหน้าพระธาตุ ถ้าจะเรียกตามกรุงเก่าก็เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งยอมรับว่าจะเรียกวัดพระแก้วก็ได้นั้นเพราะเหตุที่มีในตำนานว่า พระแก้วได้เคยมาอยู่เมืองนี้ ถ้าหากว่าได้มาอยู่คงจะไม่ได้อยู่วัดอื่น คงอยู่วัดนี้เป็นแน่ ออกจากวัดไปที่หลักเมือง ซึ่งอยู่มุมท้ายวัด อยู่ในระหว่างวัดกับวัง แล้วไปที่วัง ๆ นี้มีแนวเชิงเทินดินต่ำ ๆ รอบ ไม่เห็นมีกำแพงเหลือเลย เห็นจะใช้ระเนียดไม้ เช่นเมืองพม่าเขาก็ยังใช้อยู่ยาว ๖ เส้นกว้าง ๕ เส้น ไว้ชานในระหว่างระเนียดชั้นนอกพอสมควร พอการพิทักษ์รักษาและบริษัทบริวารจะอยู่ชั้นใน ขุดคูรอบคงจะมีระเนียดปากคูข้างในอีกชั้น ๑ มีถนนเดินเข้า ๓ ด้าน เว้นด้าน ๑ ดูภูมิฐานคล้าย ๆ สระแก้วเมืองพิษณุโลก ในกลางวังมีสระใหญ่รูปรีสระหนึ่งไม่มีรอยก่อสร้างเลย เห็นจะเป็นเรือนไม้ทั้งนั้น เขาปลูกพลับพลาและปะรำที่พักในที่นี้ มีราษฎรมาประชุมอยู่เป็นอันมาก ภรรยาข้าราชการและผู้ดีในเมืองนี้ทำสำรับมาเลี้ยงหลายสิบสำรับ หน้าพลับพลาทำเป็นรูปเต่ารูปช้างเผือกโผล่จากดิน รูปเสือและรูปงูอยู่ที่ต้นไม้ริมพลับพลา เป็นความคิดนายอำเภอบ้านพรานกระต่ายทำ ได้กินของเลี้ยงและถ่ายรูปคนงามเมืองกำแพงเพชร(๑) ซึ่งได้สั่งให้เลือกหาไว้ก่อน เขาคัดเอาแต่ลูกผู้ดี ความจริงราษฎรที่มานั่งอยู่ทั้งหมู่หน้าตาดีกว่าก็มี ผู้หญิงเมืองนี้นับว่ารูป

---

(๑) เมื่อเล่นถ่ายรูปกันคราวนั้น ถ่ายทั้งแผ่นดินและผู้คน ไปถ่ายถึงที่เมืองไหนจึงหาคนงามในเมืองนั้นถ่าย ใครได้รับเลือกทรงถ่ายรูป ต่อมามักมีผู้พอใจขอสู่ด้วยเหตุนั้น

พรรณสันฐานดีกว่าเมืองอื่นในข้างเหนือ คนงามทั้ง ๔ ที่จะมาถ่ายรูปนั้นเขาให้ถือกระเช้าหมากคอยแจกเลี้ยง คือหวีดบุตรหลวงพิพิธอภัย อายุ ๑๖ ปี คนนี้รู้จักนั่งโปสต์ถ่ายรูป จึงได้ถ่ายรูปเฉพาะคนเดียว ยังอีก ๓ คนนั้นชื่อประคอง ลูกหลวงพิพิธอภัยเหมือนกัน อายุ ๑๗ ปี ร้วลูกพระพล อายุ ๑๔ ปี พิงลูกพระยารามรณรงค์ อายุ ๑๖ ปี อาหารที่เลี้ยงเป็นกับข้าวอย่างเก่า ๆ พอกินได้ดีกว่าบ้านนอกแท้ กลับออกจากวังแวะถ่ายรูปที่วัดอีกหน่อยหนึ่ง แล้วจึงไปเทวสถานเขาเรียกว่าพระอิศวร แต่ที่แท้เห็นจะเป็นสถานเดียวรวมกับลักษณะศาลพระกาฬเมืองลพบุรี คือคงจะเป็นปรางค์แล้วมีเทวสถานต่อข้างหน้าอยู่ในฐานชุกชีอันเดียวกัน ที่นี่ซึ่งคนเยอรมันได้มาลักรูปพระอิศวรที่อยู่ (พระที่นั่ง) พุทไธศวรรย์เดี๋ยวนี้ ไปตามกลับมาได้ยังคงเหลืออยู่บัดนี้ แต่พระอุมาและพระนารายณ์ซึ่งเอาศีรษะไปเสียแล้วและเทวรูปเล็กน้อย ผีมือดีทันกันกับพระอิศวรองค์ใหญ่นั้น ได้เห็นบ่อกรุ ๒ บ่อแต่ต้นตันไปเสียแล้ว ที่เขาว่ายังดีอยู่ก็มี บ่อกรุรายทั่วไปในเมืองมีวัดอื่นที่ย่อม ๆ ลงไปอีก กลับบ่าย ๓ โมง เวลาเย็นพายุจัดฝนตกไม่สู้มาก ได้ข่าวว่ารูปที่ส่งไปล้างบางกอกได้ส่วน ๑ เสีย ๒ ส่วน เห็นจะเป็นด้วยน้ำยาไม่ถูกกันหรือจะชื้นจะรั่วประการใด นึกเสียดายเมื่อไรจะได้มาถ่ายรูปเมืองกำแพงเพชรอีก จึงได้จัดการโอนเอาห้องอาบน้ำเป็นห้องล้างรูปทนล้างเอาในวันนี้ ประดักประเดิดมาก ๒ ยามเศษจึงได้หมด ได้รับหนังสือบางกอกซ้ำเข้ามาด้วย

วันที่ ๒๔ วันนี้ขึ้นเดินบกไปโดยทางเดิมจนถึงถนนเลี้ยวประตูน้ำอ้อย ไม่เลี้ยว ตรงไปตามทางข้างทิศตะวันตกแต่โอนเหนือ พบวัดใหญ่บ้างเล็กบ้าง อย่างก่อด้วยอิฐกำมะลอ ๒—๓ วัด แล้วเลี้ยวเข้าประตูนี้ซึ่งออกไปดูเมื่อวานนี้ เดินเลียบตามในกำแพงต่อไป จนถึงทางที่เคยเลี้ยวเข้าวัดที่เรียกไว้ว่าวัดพระแก้วเมื่อวานนี้นั้นเป็นสุดทางที่ได้ไป แล้วจึงเดินเลียบกำแพงนั้นต่อไปอีก ยังเป็นทิศตะวันตกอยู่นั่นเอง มีป้อม ๆ หนึ่งไม่มีชื่อ เป็นป้อม ๓ เหลี่ยมเหมือนกับป้อมอื่น ๆ ผีมือวิชเยนทร ใกล้ป้อมนั้นมีประตูอีกประตูหนึ่งเรียกว่าประตูเจ้าอินเจ้าจัน ในระยะแต่นี้ไปมีกำแพงที่ยังดีอยู่หลายตอน เป็นอันได้รูปว่าก่อแลงเสริมขึ้นเป็นเชิงเทิน หลังเนินดินสูงประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก แล้วจึงตั้งฐานเสมาเจาะช่องบีนใต้เสมา ๆ นั้นคล้ายอย่างอินเดียเสียมปลาย แต่ไม่หยักเม็ด ป้อมมุมตะวันตกอ่

กับเหนือหมายว่าจะแปลกก็ไม่แปลกอันใดเท่ากัน ถัดไปจึงถึงประตู เขาเรียกชื่อว่าประตูหัวเมือง ประตูนี้มกุฎราชกุมารคะเนว่าจะเป็นประตูชัย แต่เห็นจะไม่ถูกเพราะไม่ใช่ตรงข้างเหนือแท้ ที่คะเนนั้นคะเนโดยเห็นมีหอรบ ๒ ข้างประตู เมื่อถึงด้านตะวันออกเริ่มต้นเป็นประตูผีออก ซึ่งยังมีกำแพงอยู่ดีกว่าประตูอื่น ๆ ถัดไปถึงบ้อมซึ่งพระวิเชียรให้ชื่อไว้ว่าบ้อมเพชร เพราะเป็นด้านเหนือ เขาถือว่าเป็นบ้อมสำคัญขึ้นไปดูก็ไม่เห็นแปลกอะไรเป็นบ้อม ๓ เหลี่ยม ชุดเดียวกันกับบ้อมทั้งปวงนั้น ต่อไปอีกจึงถึงประตูเขาเรียกไว้ว่าสะพานโคม ซึ่งน่าจะเรียกว่าประตูไชย เพราะเป็นทางไปและมากับเมืองสุโขทัย ประตูนั้นก็เป็นประตูใหญ่ ลักษณะประตูเพนียดลพบุรี ลงไปลึกจึงถึงถนนข้ามคู ปลายถนนข้ามคูเป็นที่ลุ่มลึกใหญ่ มีเกาะอยู่กลาง ซึ่งเขายังไม่ได้แปลว่าอะไรนั้น แลเห็นได้ถนัดว่าเป็นบ้อมประจำประตู อย่างประตูนั้น แต่ใหญ่กว่า เมื่อไปพบบ้อมนั้นจึงขึ้นถนน ขุดดินเป็นร่อง ๒ ข้างขึ้นพูนเป็นถนนสูง กว้างประมาณ ๘ วาตรงลิ่วเรียกว่าถนนพระร่วง ถนนพระร่วงชนิดนี้มีในระหว่างสุโขทัยกับสวรรคโลกเหมือนถนนสายนี้ ๆ ไปสุโขทัย แต่ขาดเป็นห้วงเป็นตอน เชื่อแน่ได้ว่าเป็นถนนพระร่วงจริง เมื่อไปได้ประมาณสัก ๒๐ เส้นเศษ ย้ายลงเดินจากถนนไปข้างซ้ายมือ ที่นั่นดูเป็นที่ลุ่มต่ำลงไปจนถึงเป็นน้ำเป็นโคลน แล้วจึงไปขึ้นดินสูง ที่สูงนั้นพื้นเป็นแลงทั้งสิ้น ที่เป็นแลงแลเห็นเป็นแท่ง ๆ ก็มี ที่เป็นเป็นทรายแดงไปก็มี พอขึ้นที่สูงนั้นหน่อยหนึ่งก็ถึงวัดเป็นวัดใหญ่ ๆ แต่ไม่มีชื่อทั้งนั้น ด้วยเป็นวัดทิ้งอยู่ในป่าเสียแล้ว วัดเหล่านี้ใช้แลงแผ่นยาว ๆ ตั้ง ๒ ศอกเศษ หน้ากว้างคืบเศษ หรือศอก ๑ หนา ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ตั้งเรียงกันเป็นระเนียด มีกรอบแลงเหลี่ยมลอกมุมทับหลังเหมือนกันทุก ๆ วัด แต่วัดที่เขาให้ชื่อไว้ว่ากำแพงงามเป็นเรียบร้อยดีกว่าทุกแห่ง ทีจะทำภายหลังวัดอื่น การข้างในจึงไม่มีสลักสำคัญอันใดเห็นจะไม่แล้ว วัดต้นทางที่ไปถึงไม่มีชื่อ ถัดไปจึงถึงวัดพระนอนซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กัน วัดเหล่านี้มักจะมีวิหารหรืออุโบสถใหญ่อยู่ข้างหน้า มีทักษิณล่างชั้นหนึ่งแล้วจึงถึงฐานบัทม์ ลักษณะวัดสุทัศน์ วิหารเหล่านี้ไม่เกิน ๕ ห้อง แต่คงมีมุขเด็จด้านหน้าอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี พนักเป็นช่องลูกฟัก เสาเป็นแปดเหลี่ยมตัดแลงเป็น ๘ เหลี่ยมทีเดียว ด้านหลังมีมุขตั้งทักษิณชั้นล่างจนผนัง และเสาใช้แลงอย่าง

เดียวไม่มีอิฐปูน ใช้พื้นโบสถ์พื้นวิหารสูง ไม่ต่ำเหมือนอย่างกรุงเก่า เหตุที่เขารวยแลง แต่หลังคาจะหาตัวอย่างให้เห็นว่าเป็นอย่างไรไม่มีสักหลังเดียว ถัดโบสถ์หรือวิหารนี้ไป จึงมีก้อนกลางต่าง ๆ กัน ชั้นหลังก็ยักไปต่าง ๆ กัน บางทีมีแต่ ๒ ชั้น

จะว่าด้วยวัดพระนอนนี้ วิหารหน้าใหญ่มาก แต่โทรมไม่มีอะไรอัศจรรย์ ในทักษิณชั้นล่างตั้งสิงห์เบือนเห็นจะมากคู่ แต่เดี๋ยวนี้เหลือ ๒ ตัว ชั้นกลางเป็นวิหาร ๕ ห้อง กันไว้ข้างหน้า ๒ ห้อง ข้างหลัง ๒ ห้อง เหมือนวิหารพระศาสดาวัดบวรนิเวศและวิหารพระอัฏฐารสวัดสระเกศแต่ใหญ่มาก เสาใช้แลงท่อนเดียวเป็นเสา ๔ เหลี่ยมสูงใหญ่ ห้องข้างหน้ามีพระนอน ห้องข้างหลังมีพระนั่ง ๒ องค์ ชั้นหลังเป็นพระเจดีย์ฐาน ๘ เหลี่ยม ระฆังกลมรูปแจ้งามมาก เกือบจะสู้พระเจดีย์กลางถนนเมืองย่างกุ้งได้ ยังดีไม่ซวดเซอันใด เหตุด้วยพื้นเป็นแลงแข็งไม่ต้องทำราก ชั่วแต่ยอดหักแต่ที่เหลืออยู่บัดนี้สูงกว่า ๑๕ วา ที่หน้าพระเจดีย์นี้มีที่บูชา เป็นศาลาหลังคา ๒ ตอน ลักษณะเดียวกับที่ทูลกระหม่อมไปสร้างไว้ในที่ต่าง ๆ ต่อไปข้างหลังมีฐานโพธิ์และมีวิหารอะไรอีกหลังหนึ่งชำรุดมากดูไม่ออก เป็นวัดใหญ่มาก แต่จะเรียกว่าวัดพระนอนก็ควร เพราะมีพระนอนเป็นสำคัญ

ตั้งแต่วัดนี้ไปมีกำแพงวัดอีกหลายวัดอยู่ชิด ๆ กันอย่างวัดกรุงเก่า แต่ไม่มีเวลาจะแวะดู ทางที่ไปเป็นป่าไม้พลวงเป็นพื้นโปร่ง ๆ เมื่อพ้นวัดกำแพงงาม จึงถึงวัดเขาตั้งชื่อไว้ว่าวัดพระยืน มีสะพานข้ามคู เสาล้วน แต่ศิลาแลงทั้งนั้น วิหารใหญ่ด้านหน้าจะโตกว่าวัดสุทัศน์ แต่ไม่มีอะไรหลงเหลือเลยนอกจากพระเศียรพระเล็ก ๆ น้อย ๆ ชิ้น กลางเห็นจะเป็นวิหารยอดจตุรมุข แต่สูงใหญ่เหลือเกิน มุขหน้าเป็นพระเดิน มุขหลังเป็นพระยืน มุขซ้ายเป็นพระนอน มุขขวาเป็นพระนั่ง ที่มุมปั้นเป็นรูปนารายณ์ขี่ครุฑใหญ่มาก จะรับหลังคาอย่างไรน่าคิด แต่พระเหล่านี้เป็นพระปั้นด้วยปูน ใครจะมาซ่อมมาทำเพิ่มเติมอย่างไรภายหลัง แต่รูปพรรณสัณฐานคงเป็นพระกำแพงไม่ใช่ช่างเมืองอื่นมาทำ พระยืนนั้นขนาดพระโลกนาถวัดพระเชตุพนแต่ประเปรียวกว่า เห็นว่าให้ชื่อไว้ว่าวัดพระยืนนั้นไม่เข้าเค้า จึงเปลี่ยนให้เรียกวัดพระเชตุพนไปพลางกว่าจะมีชื่ออื่นดีกว่า เหตุด้วยเมืองสุโขทัยมีวัดเชตุพนบางทีเขาจะตั้งชื่อซ้ำกันบ้าง ต่อนั้นไปจึงถึงวัดใหญ่ซึ่งมีวิหารอย่างเดียวกัน กลางเป็นรูปไม้

สิบสอง จะเป็นเจดีย์หรือปรางค์อันใดพังเสียหรือไม่แล้ว ด้านหลังก็เป็นวิหารใหญ่อีกหลังหนึ่ง ในลานวัดนั้นเต็มไปด้วยพระเจดีย์ที่เป็นฐานเดียวกันหลาย ๆ องค์บ้างองค์เดียวบ้าง ลักษณะเดียวกับวัดหน้าพระธาตุลพบุรี และวัดมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช จะเป็นวัดอื่นนอกจากวัดหน้าพระธาตุไม่ได้เลย วัดนี้ดูบริบูรณ์มากกว่าวัดอื่น ซุ้มประตูใหญ่น้อยก็ยังมีข้างหน้าวัดมีสระ ๔ เหลี่ยมกว้างยาวลึกประมาณสัก ๕ วา ขุดลงไปในแลงเหมือนอ่างศิลา ไม่มีรอยก่อเลย มีห้องฝาแลงกั้นสำหรับพระสรงน้ำ คงจะใช้โพงคันชั่ง น้ำในนั้นมีบริบูรณ์ใช้ได้อยู่จนบัดนี้ เมื่อเห็นวัดนี้เข้าแล้ว เป็นการจำเป็นที่จะยืนยันรับรองว่า วัดในเมืองจะเป็นวัดพระแก้วไม่ได้เลย ถ้าพระแก้วได้อยู่ในเมืองนี้คงจะอยู่วัดนี้ ใช่จะแต่เฉพาะว่าวัดใหญ่ เกี่ยวด้วยกาลเวลาเสียด้วย เป็นอันลงสันนิษฐานได้ในเรื่องเมืองกำแพงเพชรนี้ดังที่จะว่าต่อไป

เมืองกำแพงเพชรนี้เดิมตั้งอยู่ห่างฝั่งน้ำทุกวันนี้ประมาณ ๑๐๐ เส้น น่าจะมีลำน้ำมาที่ชายเนินแลง ซึ่งได้กล่าวไว้ว่าเป็นที่ลุ่มนั้นหรือที่อื่น ตลอดจนถึงเวลาพระร่วงเป็นใหญ่ในเมืองสวรรคโลก เป็นเวลาร่วมกันกับมังรายลงมาจากเชียงราย ตั้งเชียงใหม่เป็นเมืองหลวง พวกเจ้านายในเมืองสวรรคโลกกลัวว่าสวรรคโลกกล่อแหลมนัก จึงคิดอ่านตั้งสุโขทัยเป็นเมืองหลวงขึ้นอีกเมืองหนึ่ง สวรรคโลกให้ลูกเธอไปอยู่เป็นทัพหน้า ข้างฝ่ายแม่น้ำน้อยนี้ จะเป็นด้วยแม่น้ำเปลี่ยนไปก็ตาม หรือเมืองเดิมตั้งอยู่ห่างน้ำก็ตาม พระร่วงหรือวงศ์พระร่วงเห็นว่า ควรจะเลื่อนเมืองลงมาตั้งริมน้ำให้ข่มแม่น้ำนี้ จึงมาสร้างกำแพงขึ้นใหม่ให้ชื่อเมืองกำแพงเพชรทำทางหลวงเดินขึ้นไปสวรรคโลกสายหนึ่ง มากำแพงเพชรสายหนึ่ง เพื่อจะให้เดินทัพช่วยกันได้สะดวก เมืองเหนือคงเป็น ๓ พระนคร ทางเดินในระหว่างกำแพงเพชรไปสุโขทัยนอน ๒ คืน ด้วยเหตุฉะนั้นเจ้าผู้ครองเมืองกำแพงเพชรจึงย้ายเข้ามาอยู่ในกำแพง ได้สร้างวัดใหญ่ขึ้นแต่วัดเดียว เมื่อองค์อื่นจะสร้างก็สร้างเติมต่อ ๆ ไป จึงไม่มีวัดใหญ่ในกำแพงเมือง วัดในกำแพงต้นทางที่มีพระเจดีย์ ซึ่งมกุฎราชกุมารสมมติให้เป็นวัดมหาธาตุ ถ้าจะเทียบกับวัดข้างนอกเมืองเล็กนักเป็นไม่ได้ วัดพระแก้วนั้นเล่าพระแก้วก็อยู่ไม่ได้ ด้วยเหตุที่พระแก้วจะตกมาอยู่กำแพงเพชร คงจะมาอยู่ก่อนสร้างกำแพงเมือง

กำแพงเพชรทุกวันนี้ ด้วยถ้ามาอยู่ภายหลังคงจะไม่อยู่เมืองกำแพงเพชร ต้องไปอยู่สุโขทัย เมืองชั้นกำแพงเพชรไม่เกิน ๖๐๐ ปี แต่เมืองโบราณภายในนี้ไม่ภายหลังพระร่วง ถ้าหากว่าได้ค้นคว้ากันจริง ๆ คงจะพบลำน้ำเข็น พบเชิงเทินเมืองเก่า เดี๋ยวนี้พวกที่ค้นหลงว่าเมืองเก่านั้นเป็นวัดนอกเมือง จึงมามัวคลำแต่ในกำแพง ถ้าเป็นนอกเมืองแล้วจะไปสร้างวัดออกเต็มไปเช่นนั้นที่ไหนได้ ถ้าจับบทหันไปค้นนอกเมือง ซึ่งเป็นเมืองโบราณนี้คงจะได้อะไรอีกมาก วันนี้อยู่ข้างจะสนุก แต่เวลาไม่พอเลย หยุดแต่ชั่วกินข้าวที่ปากสระวัดมหาธาตุ ครู่เดียวยังกลับมาถึงเกือบบ่าย ๕ โมง

วันนี้ค่ำล้างรูป และมีละครของมารดาหลวงพิพิธอภัย เล่นเรื่องไชยเชษฐ กรมดำรงเชื่อว่าจะเก่าแท้ ไม่มีโชคขึ้นมาถึง ที่แท้โชคเสียบ่นปี๊ยับเยินมาก คือนายโรงแต่งตัวเป็นละครแต่เสื้อผ้าขาวไม่บ๊ก ตะพายแพรอย่างเจ้าพระยามหินทร อัตลัดดอกใหญ่ลอยเลื่อม ดอกละ ๓ อัน นายโรงนี้แก่มาก แก้มลึกเหมือนช้อนหอย นางใส่เสื้อแพรหรือเสื้อขาวห่มแพรสไบเฉียง สวมนวมและดาบ นุ่งผ้าไหมเลี่ยน นางแมวนั้นแต่งหรู คือใส่เสื้อผู้หญิงอย่างใหม่เกี่ยวขอข้างหลัง มีความเสียใจที่คับไปหน่อยหนึ่ง ตั้งแต่บั้นเอวลงมาจนก้นเกี่ยวขอไม่ได้ต้องง่าอยู่เฉย ๆ และการที่สวมนั้นก็พลาดพลั้งเอียงอยู่ข้างหนึ่งด้วย วิเศษขึ้นที่ห่มสำรดคาดเอวทับแพรอีกชั้นหนึ่งสวมกระบังหน้า นารายณ์ธิเบศรสวมเสื้ออย่างใหม่ แขนพองสะพายแพร ท้าวสิงหลสวมเสื้อขาวสะพายแพร หน้าโขนเป็นหน้าเขียวสวมชฎาดอกลำโพงลูกคู่นั้นไม่กี่คน แต่อายุตั้งแต่ ๗๐ ลงมาหา ๑๕ ปี ร้องเป็นทำนองละครในเห็นจะเป็นด้วยเล่นพระราชนิพนธ์ หมายว่าละครในคงต้องร้องละครในทั้งสิ้น ถามเจ้าของดูว่าหางานกันกลางวันครึ่งวันครึ่งกลางคืนครึ่งคืนเป็นเงิน ๕๐ ได้เล่นอยู่ทุกปีมิใช่เล่นอยู่เสมอ แต่ยังเล่นเป็นละครไม่ใช่ยี่เก

วันที่ ๒๕ วันนี้ตื่นสายเพราะวานนี้อยู่ข้างจะฟกช้ำ ๔ โมงจึงได้ลงเรือเหลืองข้ามฟากไปผึ้งตะวันตก ยังไม่ขึ้นที่วัดพระธาตุเลยไปคลองสวนหมาก ต้องขึ้นไปไกลอยู่หน่อย ในคลองนี้น้ำไหลเชี่ยว แต่น้ำใสเพราะเป็นลำห้วย มีคลองแยกข้างขวามือแต่ต้นทางที่จะเข้าไป เรียกว่าแม่พล้อ ถ้าไปตามลำคลอง ๓ วันจึงถึงป่าไม้ แต่มีหลักตอมากเขาขึ้นเดินไปทางวันเดียวถึงป่าไม้นี้ พะโป้กะเหรี่ยงในบังคับอังกฤษเป็นคนทำ เมียเป็นไทยชื่ออำแดง

รูปที่ ๓

ทองย้อย เป็นบุตรผู้ใหญ่บ้านวันและอำแดงไทยตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกันในที่นั้น ไปขึ้นถ่ายรูปที่หน้าบ้าน ๒ บ้านนี้ แล้วจึงกลับออกมาจอดกินกลางวันที่หาดกลางน้ำ คลองสวนหมากนี้ตามลัทธิเก่าถือกันว่าเป็นที่ร้ายนัก จะขึ้นล่องต้องเมินหน้าไปเสียข้างฝั่งตะวันออก เพียงแต่แลดูก็จับไข้ ความจริงนั้นเป็นที่มีไข้ชุมจริงเพราะเป็นน้ำลงมาแต่ห้วยในป่าไม้ แต่เงินไม่เป็นเครื่องห้ามกันให้ผู้ใดกลัวความตายได้ เซงพอกะเหรี่ยง ซึ่งเรียกว่าพญาตก่าพี่พะโป้มาทำป่าไม้ ราษฎรซึ่งอยู่ฟากตะวันออกก็พลอยข้ามไปหากินมีบ้านเรือนคนมากขึ้น ความกลัวเกรงก็เสื่อมไป กินข้าวแล้วล่องลงมาขึ้นที่วัดพระธาตุ ซึ่งแต่เดิมเป็นพระเจดีย์อย่างเดียวกับที่วังพระธาตุใหญ่องค์ ๑ ย่อม ๒ องค์ พญาตก่าสร้างรวม ๓ องค์เป็นองค์เดียว แปลงรูปเป็นพระเจดีย์มอญ แต่ยังไม่แล้วเสร็จพญาตก่าตาย พะโป้จึงได้มาปฏิสังขรณ์ต่อ ได้ยกฉัตรยอดซึ่งทำมาแต่เมืองมะละแหม่งพึ่งแล้ว แต่ฐานชุกชียังถอบุ่นไม่รอบ พระเจดีย์นี้ทาสีเหลืองมีลายปูนขาว แลดูในแม่น้ำงามดี มีพระครูอยู่ในวัดเป็นเจ้าคณะรองรูปหนึ่ง พระครูเจ้าคณะแขวงอำเภอพรานกระต่ายอยู่อีกพวกหนึ่ง เป็น ๒ พวกออกจะลอยกัน มีโรงเรียนอยู่ในหมู่กุฎิ มีราษฎรมาหาเป็นอันมาก

พระเจดีย์ ๓ องค์นี้ นายชิดมหาดเล็กหลานพระยาประธานนคโรไทยซึ่งเป็นนายอำเภออยู่ในมณฑลนครชัยศรีบ่วยลาออกรักษาตัว ไปได้ตำนานและพระพิมพ์มาให้ ว่ามีกษัตริย์องค์หนึ่งทรงนามพระยาศรีธรรมาโศกราช จะบำรุงพระพุทธศาสนา จึงไปเชิญพระธาตุมาแต่ลังกา สร้างเจดีย์บรรจุไว้ในแคว้นน้ำปิงและน้ำยมเป็นจำนวนพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ พระฤาษีจึงได้สร้างพระพิมพ์ขึ้นถวายพระยาศรีธรรมาโศกราชเป็นอุปการะ จึงได้บรรจุพระธาตุและพระพิมพ์ในพระเจดีย์แต่นั้นมา เหตุที่จะพบพระพิมพ์กำแพงเพชรขึ้นนี้ว่า เมื่อปีระกา เอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์โตวัดระฆังขึ้นมาเยี่ยมญาติที่เมืองกำแพงเพชร ได้อ่านแผ่นศิลาจารึกอักษรไทยโบราณมีอยู่ที่วัดเสด็จ ได้ความว่า มีพระเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่น้ำปิงฝั่งตะวันตก ตรงหน้าเมืองข้าม จึงได้ค้นคว้ากันขึ้นพบพระเจดีย์ ๓ องค์นี้ชำรุดทั้ง ๓ องค์ เมื่อพญาตก่าขอสร้างรวมเป็นองค์เดียว รื้อพระเจดีย์ลงจึงได้พบพระพิมพ์กับได้ลานเงินจารึกอักษรขอมเป็นตำนานสร้างพระพิมพ์และ

วิธีบูชา นายชิดได้คัดตำนานและวิธีบูชามาให้ด้วย ของถวายในเมืองกำแพงนี้ ก็มีพระพิมพ์เป็นพื้น ได้คัดตำนานติดท้ายหนังสือนี้ไว้ด้วย

เมืองกำแพงเพชร

วันที่ ๒๕ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิด มหาดเล็กเวรเดช หลานพระยาประธานนครโรไทยจางวางเมืองอุไทยธานี เดิมได้รับราชการในกระทรวงมหาดไทยเป็นตำแหน่งนายอำเภอ อยู่มณฑลนครไชยศรี ข้าพระพุทธเจ้าป่วยเจ็บทุพพลภาพ จึงกราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการ ขึ้นมารักษาตัวอยู่บ้านภรรยาที่เมืองกำแพงเพชร ข้าพระพุทธเจ้า ได้สืบเสาะหาพระพิมพ์ของโบราณซึ่งมีผู้ขุดค้นได้ในเมืองกำแพงเพชรนี้ได้ไว้หลายอย่าง พร้อมพิมพ์แบบทำพระ ๑ แบบ ขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวาย

ข้าพระพุทธเจ้า ได้สืบถามผู้เฒ่าผู้แก่ถึงตำนานพระพิมพ์เหล่านี้ อันเป็นที่เชื่อถือกันในแขวงเมืองกำแพงเพชรสืบมาแต่ก่อน ได้ความว่าพระพิมพ์เมืองกำแพงเพชรนี้ มีมหาชนเป็นอันมากนิยมนับถือลือชามาช้านานว่ามีคุณานิสงส์แก่ผู้สักการบูชาในปัจจุบัน หรือมีอานุภาพทำให้สำเร็จผลความปรารถนาแห่งผู้สักการบูชาด้วยอเนกประการ

สัณฐานของพระพุทธรูปพิมพ์นี้ ตามที่มีผู้ได้พบเห็นแล้วมี ๓ อย่างคือ พระลีลาศ (ที่เรียกว่าพระเดิน) อย่าง ๑ พระยืน ๑ พระนั่งสมาธิอย่าง ๑

วัตถุที่ทำเป็นองค์พระต่างกันเป็น ๔ อย่างคือ :–ดีบุก (หรือตะกั่ว) อย่าง ๑ ว่านอย่าง ๑ เกสรอย่าง ๑ ดินอย่าง ๑ พระพิมพ์นี้ ครั้งแรกที่มหาชนจะได้พบเห็นนั้นได้ในเจดีย์วัดพระธาตุผั่งตะวันตกเป็นเดิม

และการที่สร้างพระพิมพ์นี้ขึ้นนั้น ตามสามัญนิยมว่า ณ กาลครั้งเมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว มีพระบรมกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระยาศรีธรรมาโศกราชเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ทรงมหิทธิเดชานุภาพแผ่ไปในทิศานุทิศตลอดถึงทวีปลังกาทรงอนุสรณ์คำนึงในการสถาปนูปถัมภกพระพุทธศาสนา เพื่อให้แผ่

ไพศาลยิ่งขึ้น จึงเสด็จสู่ลังกาทวีปรวบรวมพระบรมธาตุสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านำมาสร้างเจดีย์บรรจุไว้ในคำกล่าวว่า แคว้นบิ่งและน้ำยมเป็นต้น เป็นจำนวนพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ครั้งนั้นพระฤาษีจึงได้กระทำพิธีสร้างพระพิมพ์เหล่านี้ถวายแก่พระยาศรีธรรมาโศกราช เป็นการอุปการะในพระพุทธศาสนา

ครั้งแรกที่จะได้พบพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุ และพระพิมพ์เหล่านี้ เดิม ณ บีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ (นับโดยลำดับปีมาถึงศกนี้ได้ ๕๘ ปี) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง กรุงเทพ ฯ ขึ้นมาเยี่ยมญาติ ณ เมืองกำแพงเพชรนี้ ได้อ่านแผ่นศิลาจารึกอักษรไทยโบราณที่ประดิษฐานอยู่ ณ พระอุโบสถวัดเสด็จได้ความว่า มีเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่น้ำบิ่งตะวันตก ตรงหน้าเมืองเก่าข้าม ๓ องค์ ขณะนั้นพระยากำแพง (น้อย) ผู้ว่าราชการเมือง ได้จัดการค้นคว้าพบวัดและเจดีย์สมตามอักษรในแผ่นศิลา จึงบ่าวร้องบอกบุญราษฎรช่วยกันแผ้วถางและปฏิสังขรณ์ขึ้น เจดีย์ที่ค้นพบเดิมมี ๓ องค์ ๆ ใหญ่ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุอยู่กลางชำรุดบ้างทั้ง ๓ องค์

ภายหลังพระยากำแพง (อ่อง) เป็นผู้ว่าราชการเมือง แซงพอกะเกรี่ยง (ที่ราษฎรเรียกว่าพญาตาก่า) ได้ขออนุญาตรื้อพระเจดีย์สามองค์นี้ทำใหม่รวมเป็นองค์เดียว

ขณะที่รื้อพระเจดีย์ ๓ องค์นั้น ได้พบตรุพระพุทธรูปพิมพ์และลานเงินจารึกอักษรขอม กล่าวตำนานการสร้างพระพิมพ์ และลักษณะการสักการบูชาด้วยประการต่าง ๆ พระพิมพ์ชนิดนี้มีผู้ขุดค้นได้ที่เมืองสรรค์บุรีครั้งหนึ่ง แต่หามีแผ่นลานเงินไม่ แผ่นลานเงินตำนานนี้กล่าวว่ามีเฉพาะแต่ในพระเจดีย์วัดพระธาตุฝั่งน้ำบิ่งตะวันตกแห่งเดียว มีสำเนาที่ผู้อื่นเขียนไว้ดังนี้

"ตำนาน"

ตำบลเมืองพิศณุโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองพิไชยสงคราม เมืองพิจิตร เมืองสุพรรณ ว่ายังมีฤาษี ๑๑ ตน ฤาษีเป็นใหญ่ ๓ ตน ฤาษีพิลาไลตนหนึ่ง ฤาษีตาไฟตนหนึ่ง ฤาษีตางัวตนหนึ่ง เป็นประธานแก่ฤาษีทั้งหลาย จึงปรึกษากันว่า เราท่านทั้งนี้จะเอาอันใดให้แก่พระยาศรีธรรมาโศกราช ฤาษีทั้ง ๓ จึงว่าแก่ฤาษีทั้งปวงว่า เราจะทำด้วยฤทธิ์ทำด้วยเครื่องประดิษฐานเงินทองไว้ฉะนี้ ฉลองพระองค์จึงทำเป็นเมฆพัตร อุทุมพร

เป็นมฤตย์พิศม์อายุวัฒนะ พระฤาษีประดิษฐานไว้ในถ้ำเหวใหญ่น้อย เป็นอานุภาพแก่มนุษย์ทั้งหลาย สมณชีพราหมณาจารย์เจ้าไปถ้วน ๕๐๐๐ พรรษา พระฤาษีองค์หนึ่งจึงว่าแก่ฤาษีทั้งปวงว่าท่านจงไปเอาว่านทั้งหลาย อันมีฤทธิ์เอามาให้ได้สัก ๑๐๐๐ เก็บเอาเกสรไม้อันวิเศษ ที่มีกฤษณาเป็นอาทิให้ได้ ๑๐๐๐ ครั้นเสร็จแล้วฤาษีจึงบ่าวร้องเทวดาทั้งปวงให้ช่วยกันบดยา ทำเป็นพระพิมพ์ไว้สถานหนึ่งทำเป็นเมฆพัตรสถานหนึ่ง ฤาษีทั้ง ๓ องค์นั้นจึงบังคับฤาษีทั้งปวง ให้เอาว่านทำเป็นผงเป็นก้อนประดิษฐานด้วยมนต์คาถาทั้งปวง ให้ประสิทธิทุกอัน จึงให้ฤาษีทั้งนั้นเอาเกสรและว่านมาประสมกันดีเป็นพระให้ประสิทธิ์แล้วด้วยเนาวะหรคุณประดิษฐานไว้บนเจดีย์อันหนึ่ง ถ้าผู้ใดให้ถวายพระพรแล้ว จึงเอาไว้ใช้ตามอานุภาพเถิด ให้ระลึกถึงคุณพระฤาษีที่ทำไว้นั้นเถิด ฤาษีไว้อุปเท่ห์ดังนี้

แม้อันตรายสักเท่าไรก็ดี ให้นิมนต์พระใส่ศีรษะ อันตรายทั้งปวงหายสิ้นแล ถ้าจะเข้าการณรงค์สงคราม ให้เอาพระใส่น้ำมันหอมเข้าด้วยเนาวะหรคุณแล้วเอาใส่ผมศักดิ์สิทธิ์ความปรารถนา ถ้าผู้ใดจะประสิทธิ์แก่หอกดาบศาสตราวุธทั้งปวง เอาพระสรงน้ำมันหอมแล้วเสกด้วยอิติปิโสภควาติ เสก ๓ ที ๗ ที แล้วใส่ขันสำริดพิษฐานตามความปรารถนาเถิด ถ้าผู้ใดจะใคร่มาตุคามเอาพระสรงน้ำมันหอมใส่ใบพลูทาประสิทธิ์แก่คนทั้งหลาย ถ้าจะส่งเจรจาให้คนกลัวเกรงเอาใส่น้ำมันหอมหุงขี้ผึ้งเสกด้วยเนาวะหรคุณ ๗ ที ถ้าจะค้าขายก็ดี มีที่ไปทางบกทางเรือก็ดี ให้นมัสการด้วยพาหุง แล้วเอาพระสรงน้ำหอมเสกด้วยพระพุทธคุณอิติปิโสภควาติ เสก ๗ ที ประสิทธิ์แก่คนทั้งหลายแล ถ้าจะให้สวัสดีสถาพรทุกอัน ให้เอาดอกไม้ดอกบัวบูชาทุกวัน จะปรารถนาอันใดก็ได้ทุกประการแล ถ้าผู้ใดพบพระเกสรก็ดี พระว่านก็ดี พระปรอทก็ดี ก็เหมือนกันอย่าได้ประมาทเลย อานุภาพดังกำแพงล้อมกันภัยแก่ผู้นั้น ถ้าจะให้ความศูนย์ เอาพระสรงน้ำมันหอมเอาด้าย ๑๑ เส้นชุบน้ำมันหอมและทำไส้เทียนตามถวายพระ แล้วพิษฐานตามความปรารถนาเถิด ถ้าผู้ใดจะสระหัวให้เขียนยันต์นี้ใส่ไส้เทียนเถิด ยันต์ :-

ทุธิวิผมุ
อมพ
ปติพมงฺคุ

อสำวิสุโลปุสพุภ

แล้วว่านโมไปจนจบ แล้วว่าพาหุง แล้วว่าอิติปิโสภการ มหเชยยุมงฺคลํ แล้วว่าพระเจ้าทั้ง ๑๖ พระองค์เอาทั้งคู่ กิริมิทิ กุรุมุทุ กรมท เกเรเมเท ตามแต่จะเสกเถิด ๓ ที ๗ ที วิเศษนัก ถ้าได้รู้พระคาถานี้แล้ว อย่ากลัวอันใดเลย ท่านตีค่าไว้ควรเมือง จะไปรบศึกก็คุ้มได้สารพัดศัตรูแล

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานคัดต่อมาดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณา

โปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิด

ขากลับลงเรือชะล่าล่องไปขึ้นท้ายเมืองใหม่ เดินขึ้นมาจนถึงพลับพลา ที่เมืองใหม่นี้มีถนน ๒ สายยาวขึ้นมาตามลำน้ำเคียงกันขึ้นมาสาย ๑ อยู่ริมน้ำสาย ๑ อยู่บนดอน แต่ถึงสายริมน้ำหน้าน้ำก็ไม่ท่วมบ้านเรือนก็เป็นอย่างลักษณะถนนบ้านหม้อ เมืองเพชรบุรี หรือถนนบางกอกอย่างเก่า ไม่ใช่ถนนเสาชิงช้าผู้คนก็แน่นหนาอยู่ มาแต่ท้ายเมืองถึงพลับพลาประมาณ ๒๐ เส้นเศษ

วันนี้ถ่ายรูปไม่มากแต่สนุก เพราะได้เปลี่ยนแว่นเปลี่ยนทำนองถ่ายและถ่ายง่ายไม่เหมือนถ่ายในป่า ๒ วันมาแล้ว ซึ่งยังไม่เคยถ่ายเลย ล้างรูปไว้แต่กระจกใหญ่ จะล้างหมดกลัวแห้งไม่ทัน วันนี้ได้ตัดผมตามพระเทพาภรณ์ขึ้นมาจากบางกอกโดยทางรถไฟแล้ว ลงเรือมาด้วยแต่นครสวรรค์ เพราะหาเวลาตัดไม่ได้

วันที่ ๒๖ หมายจะยังไม่ตื่น แต่หมาเข้าไปปลุก ๒ โมงเศษ กินข้าวแล้วออกไปแจกของให้ผู้ที่มาเลี้ยงดูและรับทั้งผู้หญิงผู้ชาย หลวงพิพิธอภัยผู้ช่วยซึ่งเป็นบุตรพระยากำแพง (อ้น) นำดาบฝักทอง ซึ่งพระพุทธยอดฟ้าพระราชทานพระยากำแพง (นุช) เป็นบำเหน็จมือเมื่อไปทับแขกแล้วตกมาแก่พระยากำแพง (นาค) ซึ่งเป็นสามีแพงบุตรีพระยากำแพง (นุช) บุตรพระยากำแพง (นาค) และแพงภรรยาได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองกำแพงต่อมา ๔ คน คือ พระยากำแพง (บัว) พระยากำแพง (เถอน) พระยากำแพง (น้อย) พระยากำแพง (เกิด)

ได้รับดาบเล่มนี้ต่อ ๆ กันมาครั้นพระยากำแพง (เกิด) ถึงอนิจกรรม ผู้อื่นนอกจากตระกูลนี้มาเป็นพระยากำแพงหลายคน ดาบตกอยู่แก่นายอ้นบุตรพระยากำแพง (เกิด) ซึ่งเป็นบิดาหลวงพิพิธอภัย ภายหลังนายอ้นได้เป็นพระยากำแพง ครั้นพระยากำแพง (อ้น) ถึงแก่กรรม ดาบจึงตกอยู่กับหลวงพิพิธอภัยบุตรผู้นำมาให้นี้ พิเคราะห์ดูก็เห็นจะเป็นดาบพระราชทานจริง เห็นว่าเมืองกำแพงเพชรยังไม่มีพระแสงสำหรับเมืองเช่นแควใหญ่ ไม่ได้เตรียมมาจึงได้มอบดาบเล่มนี้ไว้เป็นพระแสงสำหรับเมือง ให้ผู้ว่าราชการรักษาไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธี แล้วถ่ายรูปพวกตระกูลเมืองกำแพงที่มาหาตั้งต้นคือท่านผู้หญิงทรัพย์ภรรยาพระยากำแพง (เกิด) อายุ ๙๓ ปีจอ เห็นจะเป็นปีจอ ฉศกจุลศักราช ๑๑๗๖ ยังสบายแจ่มใสพูดจาไม่หลงเดินได้เป็นต้น กับลูกที่มา ๒ คนคือ ชื่อผึ้งเป็นภรรยาพระพล (เหลี่ยม) อายุ ๗๓ ปี ลูกคนสุดท้องชื่อภู่ เคยไปทำราชการในวังครั้งรัชกาลที่ ๔ แล้วมาเป็นภรรยาพระยารามรณรงค์ (หรุ่น) อายุ ๖๔ ปี หลานหญิงชื่อหลาบ เป็นภรรยาหลวงแพ่ง อายุ ๖๔ ปี หลานหญิงชื่อเพื่อน เป็นภรรยาพระพล ยายุ ๔๖ ปี หลานหญิงชื่อพัน ภรรยาหลวงพิพิธอภัย อายุ ๔๔ ปี หลานชายหลวงพิพิธอภัย อายุ ๔๔ ปี เหลนที่มา ๖ คนคือกระจ่างภรรยานายชิด อายุ ๒๔ ปี เปล่งภรรยานายคลอง อายุ ๒๑ ร้วบุตรีพระพล อายุ ๑๗ ประคอง อายุ ๑๗ หวีด อายุ ๑๖ บุตรหลวงพิพิธอภัย ลอองบุตรีนายจีน อายุ ๑๒ ปี โหลนได้ตัวมา ๒ คน แต่ถ่ายคนเดียว แต่ที่ชื่อเลอียดบุตรีโน้ม อายุ ๑๓ ปี ได้ถ่ายรวมกันเป็น ๕ ชั่วคน ที่ถ่ายนี้กันออกเสียบ้างด้วยมาไม่ครบหมดด้วยกัน ลูก หลาน เหลน โหลน ซึ่งสืบมาแต่ท่านผู้หญิงทรัพย์ ซึ่งมีชีวิตอยู่ด้วยกันเดี๋ยวนี้ ๑๑๑ คน ที่เมืองกำแพงนี้ประหลาดว่าเป็นที่มีไข้เจ็บชุม ถึงถามชาวบ้านเมืองนั้นเอง ก็ไม่มีใครปฏิเสธสักคนหนึ่งว่าไข้ไม่ชุมและไม่ร้ายแต่ได้พบคนแก่ทั้งหญิงทั้งชายมากกว่าที่ไหน ๆ หมดกรมการครั่ง ๆ อายุ ๗๐–๘๐ ก็มีมากหลายคน ราษฎรตามแถวตลาดก็มีคนแก่มากถ้าจะหาเรือพวกกำแพงจริงคงบอกว่าพระพิมพ์ป้องกัน ด้วยนับถือกันมากพระเล่าให้ฟังว่า เวลาที่ไม่ได้เสด็จมาหากันนัก ดูหายากอย่างยิ่ง ต่อเมื่อเสด็จมาจึงรู้ว่าพระพิมพ์มีมากถึงเพียงนี้ ต่างคนต่างก็ตระเตรียมกันอยากจะถวายก็เป็นความจริง เพราะผู้ที่มาถวายไม่ได้ถือหรือห่อ

มาตามปกติ จัดมาในพานดอกไม้ นั่งรายตามริมถนนได้เสมอทุกวันไม่ได้ขาด ดูความนับถือกลัวเกรงเจ้านั้นมากอย่างยิ่ง เพราะไม่ใคร่ได้เคยเฝ้าแหนแต่กิริยาอาการเรียบร้อย ไม่เหมือนตำบลบ้านตามระยะทางซึ่งกล้าไปยืนอยู่ คงมีผู้มากราบถึงตีนไม่ได้ขาด

ถ่ายรูปแล้วเสด็จลงเรือประพาสล่องไปขึ้นท่าหน้าวัดเสด็จ เพื่อจะถ่ายรูปวัดเสด็จ ซึ่งเป็นที่จารึกบอกเรื่องพระพิมพ์ แต่คำจารึกนั้นได้นำไปกรุงเทพ ฯ เสียแล้ว(๑) แล้วจึงเดินไปวัดคูยาง ซึ่งเป็นที่พระครูเจ้าคณะอยู่ผ่านถนนสายใน ถนนสายนี้งามมาก ได้ถ่ายรูปไว้และให้ชื่อถนนราชดำเนิน วัดคูยางนี้มีลำคูกว้างประมาณ ๖ วาหรือ ๘ วาน้ำขัง หอไตรและกุฏิปลูกอยู่ในน้ำแปลกอยู่ ต่อข้ามคูเข้าไปจึงถึงบริเวณพระอุโบสถ ทางที่เข้าเป็นทิศตะวันตกด้านหลังหันหน้าออกทางทุ่ง มีพระอุโบสถย่อมหลังหนึ่ง วิหารใหญ่หลังหนึ่ง ก่อด้วยแลงแต่เสริมอิฐถือปูนหลังคา เห็นจะผิดรูปเดิมแปลกไป หลังพระวิหารมีฐาน ๓ ชั้น อย่างพระเจดีย์เมืองนี้ แต่ข้างบนแปลงเป็นพระปรางค์ เห็นจะแก้ไขขึ้นใหม่โดยพังเสียแล้วไม่รู้ว่ารูปเดิมอย่างไร ในพระวิหารมีพระพุทธรูปต่าง ๆ อยู่ข้างจะดี ๆ พระครูเลือกไว้ให้เป็นพระลีลาสูงศอกคืบ กับอะไรอีกองค์หนึ่งตันเต็มที่ไม่ชอบ จึงได้ขอเลือกเอาเอง ๔ องค์ เป็นพระยืนกำแพงโบราณแท้ชั้นเชมรองค์ ๑ พระนาคปรกขาดฐานเขาหล่อฐานเติมขึ้นไว้องค์ ๑ พระกำแพงเก่าอีกองค์ ๑ พระชินราชจำลองเหมือนพอใช้อีกองค์ ๑ กลับจากวัดหยุดถ่ายรูปบ้าง จนเที่ยงจึงได้ลงเรือเหลือง ล่องลงมาไม่พบกรมหลวงประจักษ์ ตกลงทำกับข้าวกันมาต่อจวนกับข้าวสำเร็จจึงได้พบ และกินที่พลับพลาปากอ่าว ล่องเรือลงมาหยุดชั่วแต่พอถ่ายรูปเวลาพบเท่านั้น ขาล่องนี้เรือใช้ตีกรรเชียง แต่ก็เป็นอันสักว่าตี เบาเสียกว่ากรรเชียงเรือเล็ก ๆ อยู่ในลอยน้ำลงมา ถึงที่พักแรมตำบลวังนางร้างแต่ที่แท้เขาเรียกวังอีร้าง เรียกนางร้างถึงตาถือท้ายไม่เข้าใจเวลาทุ่มเศษ

---

(๑) จารึกนี้เดี๋ยวนี้อยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ ว่าด้วยเรื่องพระมหาธรรมราชาลิไทยสร้างพระมหาธาตุและปลูกพระศรีมหาโพธิ ซึ่งได้มาจากลังกา ณ เมืองนครชุม สืบสวนได้หลักฐานต่อมา ว่าจารึกแผ่นนั้นเดิมอยู่ที่หน้าพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ข้างฝั่งตะวันตกเมืองกำแพงเพชร ฐานบัลลังก์ศิลาจารึกนั้นยังอยู่จนบัดนี้มีผู้ขนมาไว้ที่วัดเสด็จ แล้วจึงได้ลงมากรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒๗ ออกเรือเช้า ๓ โมงจน ๕ โมง จึงได้ไปขึ้นเรือเหลืองหยุดกินข้าวที่ตลิ่งเป็นบ่าฝั่งตะวันออก แล้วมาหยุดที่หาด ถ่ายรูปเวลาพระอาทิตย์ตก เลยตีกรรเชียงลงมาจนถึงพลับพลาบ้านแดนเวลาพลบ ไม่มีเรื่องอะไรเลย นอกจากอ้ายกรรเชียงที่ตีง่ายแสนสาหัสขึ้นชื่อว่ากรรเชียงแล้วไม่มีอะไรจะเบาเท่า ถ้าขืนตีทวนน้ำแล้วเป็นไม่ขึ้นเป็นอันขาด

วันที่ ๒๘ ออกเรือ ๓ โมงเช้า ต้องรอรับพวกจีนไทยที่มาหารวมทั้งตาแสนปมที่เห็นพายเรือมาแต่วานนี้ด้วย แวะกินข้าวที่พลับพลาหัวดง ซึ่งเขากะให้มาแรมเวลาบ่ายโมง ๑ เท่านั้น จึงเปลี่ยนเลื่อนลงมายางเอน หยุดถ่ายรูปเขานอครั้งหนึ่ง มาตามทางมีคนรู้จักเรือเหลืองว่าเป็นที่นั่งทั่วทุกแห่ง ที่ไหนเคยแวะที่นั่นคนยิ่งประชุมมาก มีอะไรที่จะตีจะเคาะโห่ร้องได้ ก็ตีเคาะโห่ร้องทุกแห่ง มีลงเรือพายตามเอาของมาให้ก็มาก ที่เก้าเลี้ยวประโคมใหญ่เพิ่มเติดเทิงด้วย ผู้หญิงตีเติดเทิงมาถึงเขาดินได้ยินเสียงมโหรีและพระสวด เห็นเวลายังวันอยู่จึงได้คิดแวะถ่ายรูป แต่ชายหาดน้ำตื้นเรือใหญ่เข้าไปไม่ถึง ต้องลงเรือเล็กลำเลียงเข้าไปอีก เดินหาดร้อนเหลือกำลังทั้งเวลาก็บ่าย ๔ โมงแล้วไม่ได้ตั้งใจจะขึ้นเขา แต่ครั้นเข้าถ่ายรูปที่เขาแล้ว เห็นที่วัดตระเตรียมรับแน่นหนามาก จึงเลยไปถ่ายรูป ครั้นเข้าไปใกล้ดูคนตะเกียกตะกายกันหนักขึ้น จนต้องยอมขึ้นวัด ๆ นี้เรียกชื่อสามัญว่าวัดเขาดิน แต่ชื่อตั้งหรูมากจนจำไม่ได้ ต้องจดว่า "วัดพระหน่อธรณินทรใกล้วารินคงคาราม" เจ้าอธิการชื่อเฮ็งรูปพรรณสัณฐานดี กลางคนไม่หนุ่มไม่แก่ เป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ ทีคนจะนับถือมาก พึ่งมาจากวัดมหาโพธิที่ตรงกันข้ามได้ ๒ ปี แต่มีคนแก่สัปปุรุษและชาวบ้านหลายคน มาคอยอธิบายชี้แจงโน่นนี่ เจ้าอธิการว่าได้สร้างศาลาขึ้นไว้หลังหนึ่งขัดเครื่องมุง จึงให้เงิน ๑๐๐ บาทช่วยศาลานั้น แล้วสัปปุรุษทายกชักชวนให้เข้าไปดูในวัด ซึ่งเชื่อเสียแล้วว่าจะไม่มีอะไรแต่เสียอ้อนวอนไม่ได้ ครั้นเข้าไปถึงในลานวัดเห็นใหญ่โตมาก เป็นที่เตียนราบใต้ร่มไม้ใหญ่ กว้างเห็นจะเกือบ ๓ เส้น ยาวสัก ๔ เส้น เป็นที่รักษาสะอาดหมดจดอย่างยิ่งรู้สึกสบาย ถ่ายรูปแล้ว พวกสัปปุรุษชวนให้ไปดูพระอุโบสถ ซึ่งอยู่บนเขา จึงได้รู้ว่ามีทางอีกทางหนึ่งสำหรับขึ้นเขา มีบันไดอิฐขึ้นตลอดจะต่ำกว่าเขาบวชนาคสักหน่อย แต่ทางขึ้นง่ายไม่ใช่เขาดินเป็นเขาศิลา มีดินหุ้มแต่ตอนล่าง ๆ พวกสัปปุรุษพากันตักน้ำขึ้นไปไว้สำหรับจะ

ให้กิน จะให้อาบ โบสถ์นั้นรูปร่างเป็นศาลาไม่มีฝา หลังใหญ่มีพระเจดีย์องค์ ๑ แต่ข้างหลังโบสถ์แลดูภูมิที่งดงามดี คือมีบึงใหญ่ เห็นจะเป็นลำเดียวกันกับบึงบ้านหูกวาง แลเห็นเขาหลวงเมืองนครสวรรค์สกัดอยู่ในที่สุด ถ่ายรูปแล้วไล่เลียงเรื่องวัดนี้ ได้ความว่าพระครูหวาอยู่วัดมหาโพธิมาเริ่มสร้างได้ ๘๐ ปี มาแล้ว ๆ ได้ปฏิสังขรณ์ต่อ ๆ กันมา ตามที่เล่านั้นว่าเป็นที่สิงสู่ของพวกชาวลับแล พึ่งจะย้ายขึ้นไปอยู่เขาหลวงเมืองชัยนาทเสียเมื่อเร็ว ๆ นี้ มีตาแก่คนหนึ่งอายุ ๘๐ เศษ เป็นผู้รู้เรื่องชาวลับแลมากตั้งแต่ชั้นต้นมา มีตาเจ๊กคำอีกคนหนึ่งอายุ ๖๐ เศษ เป็นพยานยืนยันชั้นเก่า ๆ ยังพวกหนุ่ม ๆ อีกเป็นกองเป็นพยานยืนยันชั้นหลังว่า ได้ยินเสียงพิณพาทย์และเสียงฆ้องเสียงโห่ร้อง เพราะผิดกับสามัญเป็นอันมาก ครั้นขึ้นไปดูก็ไม่เห็นอะไร ในบึงหลังเขาแต่เดิมมาไม่มีกะบิรกเช่นนี้ เพราะเป็นที่เขาเล่นแข่งเรือกัน ได้ยินเสียงเกรียวกราวไปดูก็ไม่เห็นอะไร ทั้งการที่ได้ยินเกรียวกราวนั้นไม่ใช่เวลากลางคืนเป็นเวลากลางวันด้วย ต่อแล้ว ๆ จึงได้เห็นกระทงที่ใส่ของมากินนั้นทั้งเกลื่อนกลาดอยู่ในบึง จนเมื่อเวลาเสด็จขึ้นไปเหนือทางแควใหญ่เร็ว ๆ นี้เอง ก็ยังได้ยินเสียงอยู่ แต่ก่อนที่เขานี้มีถ้ำหลายแห่ง พวกลับแลเขาไปเขาบิดถ้ำเสียด้วย ได้ถามล่อจะให้เห็นคนรู้ไม่ยอมรับ เห็นเล่าแต่เรื่องคนลับแลอย่างเดียวเป็นจริงเป็นจังไป คนเชื่อลับแลเช่นนี้ยังมีมาก แล้วเขาพาเดินไปตามสันเขาออกไปลูกนอกซึ่งแลเห็นจากแม่น้ำ มีวิหารเล็กและทับที่คนอาศัย รักษาสะอาดหมดจดดีเหมือนกัน เอาอ่างมาตั้งเป็นกระถางต้นไม้เล่น เขาดีพอใช้ กลับลงทางด้านข้างริมน้ำซึ่งมีบันไดปูนเหมือนกัน เจ้าอธิการถามหาทูลกระหม่อมมีติดขึ้นมาบ้างหรือไม่ ครั้นได้ความว่ามีมาจึงเอาแหวนถักพี่รอดมาแจก แหวนนั้นทำนองเดียวกับขรัวม่วง วัดประดู่ แต่ขรัวม่วงถักด้วยกระดาษลงรัก นี่ถักด้วยด้าย ทำเรียบร้อยดี กลับลงมาโดยสะพานเขาทำยื่นลงมาจนพ้นหาดในยาวอยู่ พวกราษฎรทั้งชายหญิง และเด็กลงมาช่วยกันเข็นเรือโดยความเบิกบานเหมือนอย่างแห่พระ เด็ก ๆ จนจมถึงคอยังไม่วางต้องไล่ ล่องลงมาถึงพลับพลายางเอนเวลาพลบ วันนี้ยุงชุมกว่าทุกวัน ถึงเมื่อขามาก็มามีที่นครสวรรค์ตอนบนมีบ้างก็เป็นยุงนอนหัวค่ำไม่มีไปเท่าไร แต่อย่างไร ๆ ก็คงน้อยกว่าบางกอก

วันที่ ๒๙ เช้าพวกชาวบ้านมาหา แต่ล้วนพวกที่ยังไม่รู้จักต้องการจะมาดู ในหมู่นั้นมียายอีมบ้านพังม่วง ซึ่งได้ไปขึ้นกินข้าววันแรกมาด้วยกับลูกสาวคนหนึ่งหลานคนหนึ่ง ครั้นเวลาออกไปก็ไม่รู้จักอยู่นั่นเอง ได้ถามว่าพระยาโบราณไปที่บ้านหรือ ตอบว่าท่านว่าท่านเป็นพระยาโบราณ แต่อย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าท่านนัดให้ลงไปหาจะพาเผ้าไม่ใช่หรือ ก็รับว่าท่านว่าเช่นนั้นแหละแต่จะอย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าทำไมแกไม่เชื่อท่านหรือ บอกว่าก็เชื่อแต่อย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าทำไมจึงว่า อย่างไรก็ไม่ทราบ บอกว่าชาวบ้านเขาว่าอย่างหนึ่ง ถามว่าเขาว่ากระไร อิดเอื้อนไม่ใคร่จะบอกต้องซัก แล้วกระซิบกระซาบว่าเขาว่าไม่ใช่พระยาโบราณ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเอง พอรู้เช่นนั้นเข้าขนลุกซ่าทั้งตัว ได้นึกสงสัยอยู่แล้ว เลยนอนไม่หลับกระสับกระส่ายไป ถามว่า แกเพ็ดทูลอะไรหรือจึงได้ไม่สบาย ก็ว่าได้พูดมากอยู่มีเรื่องขึ้นค่านาเป็นต้น ถามว่าพระรูปพระโฉมท่านเป็นอย่างไร กระซิบบอกว่า สูงๆ ผอมๆ ผิวอยู่ข้างจะคล้ำ จึงถามว่าวันนั้นไปด้วยกับเจ้าคุณโบราณแกจำได้หรือไม่ ว่าไม่ทันสังเกตมัวรับรองอยู่ แล้วหันไปถามลูกสาวว่าท่านไปด้วยหรือไม่ นางลูกสาวหัวร่อบอกว่าท่านไปด้วยจำได้ ถามว่าถ้าข้าจะบอกแกว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัวเองแกจะว่าอย่างไร ออกจะเหลือกลานแลจ้องอยู่สักครู่หนึ่ง ลุกขึ้นนั่งยองๆ ปูผ้าชวนลูกสาว แน่แล้วให้มากราบท่านเสีย ลูกสาวก็หยุดหัวร่อทันที สองคนปูผ้าลงกราบ ๓ หนอย่างไหว้พระ ได้ให้แหวนเนื่องประดับเพชรพลอย ซื้อจากกรุงเก่าทำขวัญคนละวงหลานเผอิญเสมาหมด เป็นของแกต้องการมาก ต้องให้กำไลเงินขอผีแทนคู่หนึ่ง แล้วได้ลงเรือเวลา ๓ โมงเช้า มาจนจะเลี้ยวขึ้นแควใหญ่ จึงได้เอาเรือไฟลาก ขึ้นมาจอดที่แพใต้สเตชั่นรถไฟ พบพระยาสุขุมและจิระ ซึ่งได้พยายามทำเป็นคนตามเสด็จ ลงเรือแม่ปะถ่อขึ้นไปแม่น้ำน้อยบ้าง เรือแม่ปะมาถึงแควใหญ่เข้าคูงุ่มง่ามเต็มที ตานายท้ายบ่นว่าไม่ถึงถ่อ มันเป็นเรือสำหรับแควน้อยอย่างเดียวแท้ๆ แต่ถ้าผู้ซึ่งไปเรือแม่ปะชั่วแต่ขาล่องไม่ได้ถ่อขึ้นแล้ว นับว่าเป็นผู้ไม่เคยลงเรือแม่ปะได้ เพราะเวลาล่องมันเซ่อพ้นประมาณ ทำกับข้าวเลี้ยงกันที่แพแล้วสั่งคำพิพากษาประหารชีวิตอ้ายวิม ทหารราบที่ ๑๐ โทษฆ่านายสิบนายหมู่ตัวตาย ความเรื่องนี้ได้เกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๒๕ นายร้อยเอกขุนพิทยุทธคุมทหารเมือง

นครสวรรค์ ตามขึ้นไปจนถึงกำแพงเพชรจอดเรืออยู่ฝั่งตะวันตกห่างเรือที่นั่งจอดประมาณ ๒๐ เส้น วันนั้นอ้ายวิมอยู่ยามในเรือมอซึ่งเป็นเรือทหารอยู่ พวกทหารทั้งปวงข้ามมารับเสด็จเวลาเช้า ๒ โมงเศษ อ้ายวิมบ่นว่าหิวข้าวขอนายสิบเรียกทหารมาเปลี่ยน นายสิบบอกว่ายังไม่มีคนให้อยู่ไปอีกหน่อยหนึ่ง แล้วลุกขึ้นโผล่ออกมาจากขยาบ อ้ายวิมยืนยามอยู่ที่กระดานเลียบ เอาดาบปลายบีนแทงนายสิบที่รักแร้ลึกถึงราวนม พลัดตกน้ำลงไปแต่น้ำตื้นไม่ได้จมและไม่มีหลักตออันใด นายสิบร้องขึ้น คนที่อยู่ในเรือไปช่วย พยุงขึ้นมาก็ขาดใจตาย ได้มีโทรเลขส่งไปถึงจิระ เห็นว่าเป็นการสำคัญอยู่ควรจะต้องลงโทษโดยทันที ความเช่นนี้เป็นหน้าที่ศาลทหาร ให้จัดการตั้งศาลทหารที่เมืองนครสวรรค์พิจารณา ให้เสร็จทันวันกลับลงมาถึง คำให้การอ้ายวิมรับแก้ว่าเผลอสติ หมายจะสะกิด พยานเบิกว่าไม่มีสาเหตุวิวาทอันใดกัน หมอตรวจว่าอ้ายวิมไม่ได้เป็นคนเสียจริต นายทหารประจำหมวดเบิกความว่าอ้ายวิมเป็นคนเรียบร้อยไม่เคยต้องรับโทษเลย พึ่งเข้ามาเป็นทหารเมื่อเดือนเมษายน ศาลปรึกษาว่าอ้ายวิมทำผิดพระราชกำหนดกฎหมายและข้อบังคับทหาร ทั้งเป็นเวลารักษาราชการเสด็จพระราชดำเนินให้ลงโทษประหารชีวิต ได้สั่งให้ประหารชีวิตตามคำปรึกษา เพราะเห็นว่าทหารเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ ๆ ในหัวเมือง ถ้าลดหย่อนโทษจะเป็นเยี่ยงอย่างให้มีความกำเริบ กำหนดจะได้นำไปยิงเสียในเวลาพรุ่งนี้

เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวหมายจะถ่ายรูป ขึ้นไปพอพ้นจากคลองบรเพ็ดหน่อยหนึ่ง พอเห็นฝนตั้ง จึงให้ปล่อยเรือไฟล่องมาถ่ายรูปได้ ๒–๓ แผ่น พอมีพายุจัดฝนตกต้องกลับลงมาทั้งฝน เวลาค่ำมีคนขายของแต่ไต่ถามได้ความว่า เขาเกณฑ์ให้มาขายเป็นการกรุด ในแม่น้ำจุดไฟตามเรือแพสว่าง และมีพิณพาทย์ครึกครื้น ไม่มียุงเหมือนเมื่อคืนนี้ด้วย.

หมดพระราชนิพนธ์เพียงเท่านี้

....ธรรมะ คือ คุณากร....

ฐิตธมฺโม ภิกฺขุ

ธรรม หมายถึงสภาพที่ทรงไว้ **คุณากร** เป็นคำนาม หมายถึงบ่อเกิดแห่งความดี คำทั้งสองนี้ถึงแม้ว่าจะต่างกันก็ตาม แต่ความหมายก็เป็นอย่างเดียวกัน คือ สภาพที่เป็นบ่อเกิดแห่งความดี เหตุนี้แหละ ท่านจึงได้กล่าวว่า **ธรรมะคือคุณากร** แต่คุณสมบัติในตัวของธรรมที่แท้จริงนั้น เป็นคำกลางๆ ถ้ามีอะไรมาเติมอยู่ข้างหน้าก็มีความหมายแปรเปลี่ยนไป เช่น กุศลธรรม สภาพที่เป็นความดี อกุศลธรรม สภาพที่เป็นความไม่ดี คือความชั่วอัพยากตธรรม สภาพที่ไม่ดีไม่ชั่ว และธรรมตัวนี้แหละ เมื่อเอาอะไรไปต่อข้างหลังเข้า ก็จะมีความหมายแปรเปลี่ยนไปอีก เช่น ธรรมกถา ธรรมกถึก ธรรมจักษุ ธรรมชาติ ธรรมดา ธรรมนูญ ธรรมเนียม ธรรมบิฐ คือที่นั่งแสดงธรรม และธรรมศาสตร์ ทั้งนี้ยังไม่รวมถึงคำที่ใช้สมาสกับคำหลัง เช่น ธรรมาธิปไตย เป็นต้น ไกลยิ่งไปกว่านั้น ในพระพุทธศาสนา คำว่า **ธรรม** ยังเป็นเรื่องของกายของจิตใจ ของวัตถุ และไม่ใช่วัตถุอีกด้วย รู้สึกว่าจะเพ้อเจ้อมาในเรื่องของธรรมพอสมควรแล้ว ขอเข้าเรื่องเสียที เรื่องที่จะเขียนต่อไปนี้ ขอท่านผู้อ่านจงใช้ความอดทนพยายามอ่านให้จบสักเที่ยวหนึ่งเถิด (ขอร้อง กลัวไม่มีคนอ่าน) แล้วท่านจะทราบว่า ที่เรามักพูดกันในเชิงสนุกๆ ว่า ธรรมะคือคุณากรนั้น มีอะไรๆ ที่เป็นเนื้อหาสาระอยู่พอสมควรทีเดียว.

มีพุทธภาษิตในธรรมบทอยู่บทหนึ่งว่า อนุธกาเลน โอนทฺธา ปทีปิ น คเวสถ ฯ แปลว่า โลกจมอยู่ในความมืด เหตุไฉนท่านจึงไม่แสวงหาประทีปเล่า ฯ เป็นพระดำรัสเตือนของพระพุทธองค์ที่ประทานแก่สาวกเป็นคำทักเตือนที่น่าหวั่นวิตกอยู่ เพราะแสดงให้เห็นความจริงที่ไม่น่ารื่นรมย์นัก แต่ก็ยังมีส่วนดีอยู่ในตอนท้ายที่พระองค์ได้ตรัสเป็นเชิงให้ความหวังและทรงชี้ทางให้เห็นอย่างแน่นอนว่า "เหตุไฉน ท่านทั้งหลายจึงไม่แสวงหาประทีปเล่า"

นี่แหละเป็นลักษณะที่เด่นของพระพุทธศาสนา คือยอมรับความจริง ไม่ว่าความจริงนั้นจะเป็นที่ไม่น่ารื่นรมย์สักเท่าใดก็ตาม และแล้วก็หาประโยชน์จากความจริงนั้นให้ได้ คือไม่ยอมแพ้แก่อุปสรรคต่าง ๆ ไม่ว่าจะร้ายแรงสักเพียงใดก็ตาม

อันที่จริง สำหรับบุคคลที่มีปัญญาจักษุยังไม่มืดจนเกินไปนักแล้ว ก็คงจะต้องมองเห็นความจริงได้บ้างว่าบัจจุบันนี้เรากำลังจมอยู่ในท่ามกลางความมืด คือ หลงอยู่ในความสุขสำราญที่มีความทุกข์นานัปการเป็นผลอยู่ตลอดเวลา เราอาจได้ยินเสียงหัวเราะรื่นเริงจากที่ต่าง ๆ หลายแห่งด้วยกัน แต่เสียงหัวเราะเหล่านั้นก็เกิดจากการปลอบใจตนเอง หาได้เกี่ยวกับการเผชิญหน้ากับความจริง หรือการหาประโยชน์จากความจริง เพื่อทำให้สภาวะอันไม่พึงปรารถนานั้นลดน้อยลงหรือหมดสิ้นไปไม่ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ความสุขสำราญเหล่านั้นเป็นเรื่องของผู้มีจิตใจเป็นเด็กเสียโดยมาก และโดยเนื้อแท้แล้วก็เป็นเรื่องของการไม่สู้หน้ากับความจริงนั่นเอง

บัดนี้ ขอให้เรามาเผชิญหน้ากับความจริงกันเถิด จากสื่อมวลชนต่าง ๆ เช่น หนังสือพิมพ์ และวิทยุ เป็นต้น เราทุกคนย่อมได้ทราบดีอยู่แล้วว่าสถานการณ์ของโลกในบัจจุบันนี้น่าหวั่นเกรงเพียงไร เมฆอันมืดครึ้มคือ โลภะ โทสะ โมหะ กำลังรวมตัวกันอย่างน่ากลัวอยู่เบื้องบนศีรษะของเรา และมีเค้าว่าจะหนาทึบยิ่งขึ้น และลอยต่ำลงมาทุกที ในเมื่อเวลาได้ล่วงไป ๆ ความหวาดระแวงสงสัยกัน การแก่งแย่งกันก็รุนแรงยิ่งขึ้นทุกขณะ ความมืดสนิทอยู่ใกล้เหลือเกิน จนกระทั่งเราอดเสียวสยองไม่ได้ เมื่อนึกถึงว่าอะไรจะเกิดขึ้นในขณะวิกฤตกาลคือความมืดได้เข้าถึงขีดสุดของมัน ซึ่งขีดสุดท้ายนี้อาจจะเกิดขึ้นแก่ชาวโลกในขณะใดขณะหนึ่งก็ได้ นี่คือข้อเท็จจริง

เราจะหาประโยชน์จากความจริงนี้ได้อย่างไร คำตอบก็ไม่ยากนัก เราก็ต้องยอมรับความจริงดังกล่าวนั้น และอย่ายอมแพ้เสียกลางคัน แต่นั่นแหละ สิ่งที่จะต้องทำต่อไปนั้นก็คงจะไม่ง่ายนัก เพราะการหาประโยชน์จากความจริงและการเอาชนะให้ได้นั้น จำเป็นที่เราจะต้องมีคุณธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือคุณธรรมในทางศาสนาหลายประการด้วยกัน

ผู้ที่เคร่งครัดในศาสนา มักจะถูกกล่าวหาว่า เป็นผู้ยอมเสียสละปัจจุบัน โดยมุ่งคิดถึงแต่อนาคตอย่างเดียว ความจริง การกระทำเช่นนั้นไม่ใช่จุดประสงค์ของศาสนาที่สมควรจะได้ชื่อว่าศาสนาเลย จริงอยู่ศาสนาต้องสอนเรื่องโลกหน้าบ้าง เพราะคำสอนเช่นนั้นเป็นรากฐานและเป็นเนื้อหาของศาสนา มิเช่นนั้นคำสอนนั้น ๆ ก็ไม่สมควรจะได้นามว่าศาสนา เป็นความจริงอีกเหมือนกันที่ย้ำความเชื่อเรื่องโลกหน้าและผลของการทำดีทำชั่ว เพราะถ้าไม่มีความเชื่อดังกล่าวนี้แล้ว กฎแห่งศีลธรรมและคำสอนทางศาสนาต่าง ๆ ก็จะไม่ดีไปกว่ากฎของระบบเศรษฐกิจและการเมืองแต่อย่างใด **และอาจจะเลวยิ่งกว่าเสียด้วยซ้ำ** เพราะมันจะหมายความว่าศาสนาชนทั้งหลายก็คือผู้ที่ดีแต่คุยโว หรือเป็นพวกหน้าเนื้อใจเสือที่ผู้อื่นจะหวังพึ่งอะไรไม่ได้เลย นอกจากพูดพล่อย ๆ ไปเท่านั้นเอง แต่เราจะต้องจำไว้เสมอลืมไม่ได้ทีเดียวว่า คำสอนเรื่องโลกหน้านั้น แม้จะจำเป็นเพียงไร ก็เป็น**วิธีการ**ที่ให้บรรลุถึงจุดหมายปลายทางเท่านั้น และจุดหมายปลายทางนั้นก็คือ การทำให้โลกปัจจุบันนี้ดีขึ้น มีความหวังขึ้น คำสอนเรื่องโลกหน้านี้เองทำให้ศาสนิกชนมีสายตามองได้ไกลกว่า และผลก็คือมีความซื่อตรงต่ออุดมคติมากกว่า สามารถเสียสละได้มากกว่า ทำงานโดยไม่คำนึงถึงตนเองได้ดีกว่านักเศรษฐกิจและนักการเมืองประเภทที่ถือวัตถุนิยมอย่างเดียว เพราะบุคคลประเภทวัตถุนิยมนั้นจะไม่คิดนึกถึงสิ่งอื่นใดเลยนอกจาก **โลกนี้** เท่านั้น สำหรับบุคคลประเภทนี้เรื่องวัตถุจะมาในอันดับแรกและอันดับหลังตลอดกาล โดยไม่มีที่หวังเหลือไว้ให้แก่เรื่องจิตใจเลย

ดังนั้น เมื่อเพ่งถึงความเจริญก้าวหน้าของโลกนี้กันแล้ว นักศาสนาสามารถจะร่วมมือกับนักเศรษกิจและนักการเมืองได้อย่างฉันท์มิตรเสมอ ขอแต่เพียงว่าให้นักเศรษฐกิจและนักการเมืองอย่ากันท่านักศาสนาเสียเท่านั้น ตราบใดระบบเศรษฐกิจและระบบการเมืองยังไม่มีเรื่องของศาสนาเป็นรากฐานอยู่ หรือเข้าไปแซกซึมเป็นส่วนผสมอยู่ด้วย การจะหวังให้มีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่มีคุณค่าถาวรอย่างแท้จริงนั้นย่อมเป็นไปไม่ได้เลย พูดกันง่าย ๆ แผนการณ์จะวาดไว้ดีเพียงใดก็ตาม ก็ไม่สามารถจะให้ผลดีไปกว่าผู้ปฏิบัติตามแผนการณ์นั้นได้เลย

ถึงเวลาแล้วที่พวกเราผู้นับถือ ศาสนา ทั้งหลาย ควร จะ ต้อง ร่วม แรงร่วมใจกันในแผนการณ์สร้างสันติให้เกิดมีขึ้นในโลกอันแสนจะยุ่งยากของเรานี้ เราต้องเสดงให้โลกเห็นว่าเรามีบทบาทอยู่ในแผนการณ์อันสำคัญนี้ด้วยเหมือนกัน มิใช่ว่าเราจะปล่อยเรื่องเช่นนี้ให้เป็นหน้าที่ของนักวิทยาศาสตร์ นักเศรษฐกิจ และนักการเมืองทำกันไปตามลำพัง เราต้องแสดงให้ประชาชนทั้งหลายเห็นว่า แม้ศาสนาจะมีเรื่องของโลกหน้าอยู่บ้าง แต่เราก็มิได้เอาใจใส่เรื่องความเจริญของโลกนี้น้อยลงไปเลย ถึงอย่างไรเราก็ได้มาเกิดอยู่ในโลกนี้ และเป็นส่วนหนึ่งของสังคม การที่เรารู้ เราเข้าใจ และมีศรัทธา ทำให้เราช่วยโลกนี้ได้ดีขึ้น ไม่เห็นแก่ตัวเหมือนกับผู้ที่ไม่ยอมเชื่อเรื่องโลกหน้า เรื่องศาสนา กล่าวคือ เราแต่ละคนต้องพยายามทำตนเป็นผู้ชูประทีปส่องทางให้กันและกัน จะได้เป็นการช่วยตัวเราเอง และผู้อื่น ที่มืดบอดอันยังไม่มืดบอดไปในตัวด้วย

เราจะหาประทีบดังกล่าวนี้ได้จากที่ไหน คำตอบ ก็ในศาสนาทุกศาสนานั่นแหละ หรือว่าในจิตใจแต่ละคนนี่แหละ ซึ่งได้แก่ประทีปแห่งกรรม แห่งสันติ **อันเป็นสภาพที่เป็นบ่อเกิดแห่งความดี** มีสอนอยู่ในทุกศาสนาแล้ว ขอให้เราจงให้แสงแห่งประทีปนั้นส่องออกมาจากในตัวของเราให้ได้ ในโลกนี้ ในบัจจุบันนี้ โดยการคิดแล้ว **และทำให้ได้เหมือนอย่างที่เราพูด** นั่นเอง.

△ ▭ △

เรื่องของการแปลภาษา

พ.อ. เทอด ชื่นคงชู

ผู้ที่ศึกษาภาษาต่างประเทศย่อมจะต้องประสบความจริงข้อหนึ่งว่า การแปลภาษาหนึ่งไปอีกภาษาหนึ่งนั้น มิใช่เป็นเรื่องที่จะทำได้ง่าย ๆ เลย ผู้ที่จะแปลได้ดีนั้นจะต้องเป็นผู้ที่รู้ภาษาทั้งสองเป็นอย่างดีเสียก่อน จึงจะสามารถถอดความออกและแปลลงไปเป็นอีกภาษาหนึ่งได้อย่างสละสลวย และได้อรรถรสเท่ากับภาษาเดิมของเขาได้ บางท่านอาจจะแย้งว่าการแปลเช่นว่านี้เป็นการแปลในระดับสูงก็ตาม แต่การแปลในระดับธรรมดาอย่างที่นักเรียนที่เรียนภาษาต่างประเทศกระทำกันอยู่ก็คงจะหนีความจริงข้อนี้ไม่พ้น คือการแปลภาษาเป็นเรื่องยาก บางคนเข้าใจว่าถ้ารู้ศัพท์มาก ๆ จะสามารถแปลได้ดี แต่ข้อนี้ไม่เป็นความจริงเสมอไป เพราะยังมีสิ่งที่สำคัญสำหรับการแปลซึ่งจะมองข้ามไปเสียไม่ได้ นั่นคือหลักภาษาหรือไวยากรณ์ การนำเอาศัพท์ที่รู้มาต่อ ๆ กันโดยไม่อาศัยหลักไวยากรณ์ ย่อมไม่เป็นภาษา ตรงนี้อยากจะขอนำตัวอย่างที่ผู้เขียนได้เคยพบมาด้วยตนเองมากล่าวไว้สักหน่อย คือ ในการสอบคัดเลือกเข้าสถานศึกษาแห่งหนึ่งนานมาแล้ว สมัยที่ยังมีการสอบแปลกันอยู่ ผู้สมัครสอบคนหนึ่งแปลภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษว่าดังนี้ Before at will down hand eat food สำนวนนี้ถ้าให้เจ้าของภาษาดู หรือไม่บอกว่าแปลมาจากภาษาไทยแล้ว คงจะต้องนั่งกุมขมับเดาความหมายกันเป็นการใหญ่ แต่สำหรับผู้ที่รู้ภาษาไทยแล้วก็พอจะจับความได้ไม่ยากนัก ผู้สมัครสอบผู้นี้รู้ศัพท์ภาษาอังกฤษมากพอควร แต่ไม่รู้หลักของภาษาอังกฤษจึงพยายามแปลคำต่อคำจากสำนวนไทยว่า "ก่อนที่จะลงมือรับประทานอาหาร" เป็นภาษาอังกฤษชนิดที่เจ้าของภาษาอ่านแล้วไม่เข้าใจเลย ดังนี้เป็นต้น

การรู้ศัพท์และรู้หลักภาษาเท่านั้น ก็ยังหาเพียงพอที่จะทำการแปลได้ถูกต้องทีเดียวไม่ ศัพท์บางคำมีความหมายหลายอย่าง การเลือกความหมายของศัพท์ที่ถูกต้องจึงเป็นเรื่องสำคัญอีกอย่างหนึ่งของการแปล การเลือกความหมายของศัพท์ที่ถูกต้องและเหมาะสมนั้น ต้องอาศัยเนื้อความ (Context) เป็นหลัก ถ้าเลือกความหมายไม่ถูกหรือเหมาะสมตาม

Context แล้วอาจจะเกิดความเข้าใจผิดกันไปใหญ่โตทีเดียว ผู้เขียนจำได้ว่าสมัยเมื่อนายครุสชอฟ เป็นนายกรัฐมนตรีของรัสเซีย และไปประชุมสหประชาชาติ ได้ให้สัมภาษณ์แก่นักหนังสือพิมพ์ มีข้อความตอนหนึ่งซึ่งนายครุสชอฟกล่าวถึงลูกน้องของเขาว่า ถ้าผู้นั้นไม่ทำตาม นายครุสชอฟว่า I'll fire him. คำว่า fire ในภาษาอังกฤษมีหลายความหมาย เฉพาะที่ใช้เป็นคำกริยาก็มีความหมายแตกต่างกันออกไป เช่น จุดไฟ, ยิง, กระตุ้น และความหมายในสำนวนพูด (Colloquial) ว่า ไล่ออก นิตยสารภาษาไทยฉบับหนึ่งแปลข้อความตอนนี้ว่า "ข้าพเจ้าจะยิงเขาเสีย" แต่อันที่จริงแล้วประโยคนี้ควรจะแปลว่า "ข้าพเจ้าจะปลด (หรือไล่) เขาออกไป" ที่ว่าควรแปลอย่างนี้ก็เพราะ fire ที่แปลว่ายิงไม่ใช้กับโครงสร้างของประโยค (structure) แบบนี้ แต่ fire ที่แปลว่า ปลด หรือไล่ออก ใช้กับโครงสร้างแบบนี้ มีอีกเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวกับการเลือกความหมายไม่เหมาะสมตาม Context คือ เมื่อเร็ว ๆ มานี้ผู้เขียนได้สนทนากับนักแปลอาวุโสผู้หนึ่งของเมืองไทย และได้คุยกันถึงเรื่องการแปล ท่านผู้นั้นเล่าให้ฟังว่าวันหนึ่งลูกมาถามว่าทำไมว่าวจึงเป็นอันตรายอันสำคัญของนกพิราบ ? เพราะได้ยินเขาอธิบายว่าอย่างนั้นทางโทรทัศน์ ท่านผู้นั้นเล่าว่านึกอยู่เป็นนานจึงจับเค้าได้ว่า สำนวนนี้คงแปลมาจากภาษาอังกฤษ และผู้แปลเข้าใจศัพท์ผิดพลาดแน่ ว่าว คงแปลมาจากคำอังกฤษว่า kite แต่ kite นั้น นอกจากแปลว่าว่าวแล้วยังแปลว่าเหยี่ยวได้อีก เพราะฉะนั้นอันตรายอันสำคัญของนกพิราบจึงควรจะเป็นเหยี่ยวมากกว่าว่าวแน่ จากตัวอย่างดังกล่าวก็พอจะเห็นได้แล้วว่าการเลือกความหมายของศัพท์นั้นย่อมขึ้นอยู่กับ Context ซึ่งมีศัพท์นั้นใช้อยู่ และเป็นเรื่องสำคัญในการแปลภาษา

การใช้แนวเทียบ (analogy) ในการแปลศัพท์อาจจะเกิดความผิดพลาดได้บ่อย ๆ เคยมีผู้แปล grapefruit ว่าผลองุ่น เพราะรู้จักคำว่า grape แปลว่าองุ่น และ fruit แปลว่าผลไม้ ก็เลยทึกทักเอาว่า grapefruit คือ ผลองุ่น อันที่จริงแล้ว grapefruit กับผลองุ่นนั้นต่างกันลิบลับทั้งในทางขนาด และรสชาด grapefruit คือ ส้มชนิดหนึ่ง ขนาดเท่า ๆ กับส้มโอเล็ก ๆ รสเปรี้ยว อาจารย์ฝรั่งนักแต่ง dictionary อังกฤษเป็นไทยสมัย ๔๐ – ๕๐ ปีมาแล้ว แปลคำว่า boxer ลงไว้ใน dictionary ของท่านว่า

"นายช่างต่อยมวย" นี่ก็เรื่องของการใช้แนวเทียบ เพราะเรามีคำในภาษาไทยนำหน้าด้วย นายช่าง หรือช่างมากมาย เช่น ช่างไฟ, ช่างเครื่อง, ช่างไม้, ช่างปูน ก็น่าจะมี "ช่างต่อยมวย" ได้

บางทีการแปลโดยอาศัย context คือเนื้อความในประโยคนั้น ๆ ประกอบก็ยังไม่เป็นการเพียงพอที่จะให้ได้ความหมายที่แท้จริงก็มี ผู้แปลจำเป็นต้องมีความรู้เกี่ยวกับสถานการณ์หรือสิ่งแวดล้อม หรือโอกาสซึ่งมีการนำเอาประโยคเช่นนั้นมาพูดอีกด้วย context แบบนี้นักภาษาศาสตร์เรียกว่า Context of Situation นักเรียนที่เรียนภาษาอังกฤษใหม่ ๆ คงจะแปลคำว่า say และ when ได้โดยง่าย แต่ถ้าลองให้แปลประโยค Say when ! ดู ก็คงจะแปลกันไปต่าง ๆ นา ๆ ซึ่งไม่ตรงกับความหมายอันแท้จริงของสำนวนนี้ นอกจากจะเคยมีผู้แปลให้ฟังมาแล้วเท่านั้น ทั้งนี้เพราะนักเรียนไม่รู้ Context of Situaton คือ ไม่รู้ว่าประโยคเช่นนี้เขาพูดกันในโอกาสไหน หรือในสถานการณ์อย่างไร แต่ถ้าให้นักเรียนผู้นั้นได้มีโอกาสฟังประโยคนี้ในสถานการณ์จริง ๆ เช่นให้มีฝรั่ง ๒ – ๓ คนนั่งล้อมวง และฝรั่งคนหนึ่งกำลังเติมโซดาลงในแก้วให้แก่เพื่อนอีกคนหนึ่ง พร้อมกับพูดว่า "Say when !" พอเพื่อนผู้นั้นพูดว่า "That's a lot. Thank you." ฝรั่งคนนั้นก็หยุดรินโซดา ดังนี้แล้วนักเรียนผู้นั้นก็จะสามารถแปลสำนวน Say when ! ได้ถูกต้องหรือใกล้เคียง เพราะเขามี Context of Situation เสียแล้ว เขาอาจจะแปล Say when ! ว่า "พอเมื่อไหร่บอกนะ" หรืออะไรทำนองนั้นซึ่งก็ได้ความหมายที่ถูกต้องแล้ว

เท่าที่กล่าวมานี้พอจะเห็นได้ว่าการแปลภาษานั้น เป็นเรื่องที่ยากจะต้องอาศัยองค์ประกอบหลายอย่าง ก่อนจบใคร่จะขอยกคำกลอนของท่านกวีเอก น.ม.ส. ซึ่งกล่าวเกี่ยวกับการแปลภาษาไว้เมื่อคราวทรงแสดงปาฐกถาเป็นคำกลอน ณ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยเมื่อเกือบ ๔๐ ปีมาแล้ว คำกลอนตอนนั้นมีว่า "วิชาแปลภาษาวิชายาก รู้ไม่มากแปลไปก็ไผ่ผง"

ความหมายของคำว่า "ไพร่"

โดย ยงยุทธ ทองนิ่ม

คำว่า *ไพร่* มักจะมีคนเข้าใจไปในทางที่ไม่ดี แท้ที่จริงแล้ว *ไพร่* มิได้มีความหมายอย่างเดียวเหมือนอย่างที่เข้าใจ และที่ใช้กันในปัจจุบันนี้ *ไพร่* ตามความหมายเดิมในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เก็บความคำว่า *ไพร่* ไว้ดังนี้.–

ไพร่ (ไพร่) น. (โบ) ชาวเมือง, พลเมืองสามัญ, น. คนเลว

ถึงแม้ว่าในพจนานุกรม มีวงเล็บคำว่า "โบราณ" ซึ่งแปลความหมายของคำว่า *ไพร่* ว่า ชาวเมืองหรือพลเมืองสามัญ แต่คนส่วนมากก็มักจะเข้าใจไปในทางที่ไม่ดีอยู่เสมอ พูดกันถึงความรู้สึกแล้ว ทุกคนก็คงไม่อยากให้ใครมาเรียกตัวเองว่าไพร่แน่นอน

หากจะพูดกันอย่างนักภาษาศาสตร์แล้ว คำว่า *ไพร่* นี้ ก็จัดอยู่ในลักษณะของการกลายความหมาย คือ ความหมายแคบเข้าไปในทางที่ไม่ดีหรือเลวลง หมายความว่าคำเดิมมีความหมายอย่างหนึ่ง ต่อมาความหมายนั้นกลายไป เปลี่ยนไปความหมายเป็นอย่างอื่น ทำให้ความหมายนั้นแคบเข้าไปในทางที่ไม่ดี

ว่ากันที่จริงแล้ว คำว่า *ไพร่* ตามความหมายดังที่เข้าใจกันในปัจจุบันก็จัดเป็นคำที่แบ่งชั้นวรรณะ ดังเช่นกับวัฒนธรรมอินเดียโบราณที่มีการแบ่งชั้นวรรณะ ออกเป็น ๔ วรรณะด้วยกัน คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศ ศูทร *ไพร่* ในทัศนคติของคนไทยปัจจุบันก็เช่นเดียวกัน รู้สึกว่าคำ *ไพร่* นี้ เป็นคำที่ก่อให้เกิดการแบ่งชั้นวรรณะขึ้น หากจะพูดกันให้ทันสมัยแล้วก็จะต้องพูดว่า *ก่อให้เกิดช่องว่างระหว่างชนชั้น* ซึ่งนิยมพูดติดปากกันอยู่บ่อย ๆ

ไพร่ ตามความหมายเดิม หมายถึงชาวเมือง พลเมืองสามัญ ในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ (จารึกพ่อขุนรามคำแหง) มีคำว่า *ไพร่* ประกอบกับคำอื่นเป็นวลีหรือกลุ่มคำที่มีความหมายอยู่หลายแห่ง ซึ่งจะได้นำมากล่าวในลำดับต่อไป.–

ในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ มีคำว่า ไพร่ ประกอบกับคำอื่นขึ้นเป็นวลีหรือกลุ่มคำที่มีความหมายอยู่ ๔ กลุ่มด้วยกันคือ.–

ไพร่ฟ้า

ไพร่ฟ้าหน้าใส

ไพร่ฟ้าข้าไท

ไพร่ฟ้าหน้าปก

วลีทั้ง ๔ กลุ่มนี้ต่างก็ขึ้นต้นด้วยคำว่า ไพร่ ด้วยกันทั้งนั้น ซึ่งมีความหมายว่า ประชาชนพลเมือง แต่ละกลุ่ม ดังกล่าวนี้ ยังมีความหมายแตกต่างกันออกไปอีก ซึ่งผู้เขียนได้ทำการวิเคราะห์ค้นคว้า หาเหตุผลทางภาษาประกอบ ปรากฏว่า วลีแต่ละกลุ่มมีความหมายผิดแผกแตกต่างกันไป ดังต่อไปนี้ คือ

ไพร่ฟ้า หมายถึง ประชาชนพลเมือง หรือ ชาวเมืองสามัญทั่ว ๆ ไป วลีนี้เป็นที่น่าแปลกอย่างหนึ่งคือ มีส่วนเหมือนหรือคล้ายกับภาษาจีนในมองโกเลีย เช่นกัน จีนในมองโกเลียมีคำว่า "เทียนเฮีย–t'ien hia" (天下) แปลว่า *ภายใต้ท้องฟ้า* หรือ *ใต้ฟ้า* ซึ่งหมายถึงบุคคลทั่ว ๆ ไปในราชอาณาจักรจีน คำว่า *ไพร่ฟ้า* ของไทยสมัยสุโขทัยก็มีความหมายว่า ประชาชนพลเมืองหรือบุคคลทั่ว ๆ ไป เช่นเดียวกัน

ไพร่ฟ้าหน้าใส วลีกลุ่มนี้มักจะมีการเข้าใจผิดไขว้เขวไป โดยไปหมายความว่า ประชาชนพลเมืองทั่ว ๆ ไปเช่นเดียวกับคำ *ไพร่ฟ้า* อันที่จริงแล้ว *ไพร่ฟ้าหน้าใส* มิได้หมายความเช่นนั้น *ไพร่ฟ้าหน้าใส* หมายถึง ทหาร นักรบ จากการวิเคราะห์เปรียบเทียบโครงสร้างภาษาในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ หลาย ๆ แห่งปรากฏว่า แต่ละแห่งต่างก็ใช้ต่างวลีกันไป ขอให้พิจารณาจากข้อความในจารึกที่ยกมากล่าวนี้

จากข้อความในจารึกด้านที่ ๑ บรรทัดที่ ๖ และ ๒๒,๒๓ ความว่า

"ขุนสามชนเกลื่อนเข้า *ไพร่ฟ้าหน้าใส* พ่อกูหนีญ่ายพายจะแจ่น"

"*ไพร่ฟ้าหน้าใส* ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ ล้มตายหายกว่า เหย้าเรือนพ่อเชื้อ เสื้อคำมัน ช้างขอ ลูกเมีย เยียข้าว *ไพร่ฟ้าข้าไท* ป่าหมาก ป่าพลู พ่อเชื้อมัน ไว้แก่ลูกมันสั้น"

จากข้อความดังกล่าวที่นำมา เปรียบเทียบ ให้เห็นนี้ ก็พอจะเป็นที่สังเกต ได้ว่า วลีไพร่ฟ้าหน้าใส จะหมายความเป็นอื่นไปไม่ได้ เพราะผู้ที่ไปสงครามนั้นจะมีใครนอกเสียจากทหารหรือนักรบ

ไพร่ฟ้าข้าไท จากข้อความ เปรียบเทียบดังกล่าวมา แล้วข้างต้น เช่น เดียว กัน จะเห็นได้ว่า อีกแห่งหนึ่งใช้วลี ไพร่ฟ้าหน้าใส อีกแห่งหนึ่งใช้ ไพร่ฟ้าข้าไท ทำไมจึงเป็น เช่นนั้น ทั้งนี้ก็เพราะว่า ความหมายแต่ละแห่ง ไม่เหมือนกันนั่นเอง ไพร่ฟ้าข้าไท หมายความถึงบ่าวไพร่ ข้าบริวาร ซึ่งสังเกตได้จากข้อความในจารึกด้านที่ 1 บรรทัดที่ 22,23 เช่นเดียวกัน

ไพร่ฟ้าหน้าปก หมายถึงชาวบ้านชาวเมืองสามัญทั่ว ๆ ไปเช่นเดียวกับวลี ไพร่ฟ้าดังจะเห็นได้จากหลักฐานในจารึกด้านที่ 1 บรรทัดที่ 32,33 ความว่า

"*ไพร่ฟ้าหน้าปก* กลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความเจ็บท้องข้องใจมันจักกล่าวถึงเจ้าถึงขุนบ่ไร้"

นอกจากวลีทั้ง 4 กลุ่มดังกล่าวนี้แล้ว ยังมี คำว่า ไพร่ ที่ใช้อยู่โดดๆ ไม่รวมกับคำอื่น และก็หมายความว่า ชาวบ้านชาวเมืองสามัญทั่ว ๆ ไป ซึ่งมีอยู่ในจารึกหลักนี้ ความว่า

"เจ้าเมืองบ่เอาจกอบใน *ไพร่* ลูทางเพื่อนจูงวัวไปค้าขี่ม้าไปขาย"

ครั้นถึงในสมัยอยุธยา ปรากฏตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่า มีการใช้ คำว่า ไพร่ นี้ ประกอบกับคำอื่น เกิดเป็นคำใหม่ขึ้น แต่ทว่า ความหมายนั้นแคบเข้ากว่าเดิม โดยไปหมายความถึงพวกทหาร และก็ใช้กับเพศชายเท่านั้น คำเหล่านี้มีดังนี้คือ

ไพร่สม

ไพร่หลวง

ไพร่ส่วย

ไพร่สม หมายถึง ชายฉกรรจ์อายุครบ 18 ปี บริบูรณ์ ต้อง เข้ารับราชการทหารฝึกหัดอยู่ 2 ปี จนอายุครบ 20 ปี แล้วจึงย้ายไปเป็นไพร่หลวง

ไพร่หลวง คือชายฉกรรจ์ที่ผึกหัดจากไพร่สมมาแล้วเข้ารับราชการเป็นพลประจำการทำหน้าที่ทหารต่อไป

ไพร่ส่วย คือ พวกไพร่หลวง ที่ไม่ต้องเข้าประจำการแต่มีข้อผูกมัดว่า จะต้องหาสิ่งของที่ใช้ในราชการส่งมาแทนทุกปี

นอกจากคำดังกล่าวนี้แล้ว ยังมีการนำคำว่า *ไพร่* ไปประกอบกับคำอื่นในลักษณะการซ้อนคำ เช่น *ไพร่บ้านพลเมือง ไพร่พล พลไพร่* เป็นต้น มีปรากฏตามหลักฐานในลิลิตยวนพ่าย ซึ่ง เป็นวรรณกรรมเก่าแก่ในสมัยอยุธยาตอนต้นว่า

นานา*พลไพร่*ห้อม แหนทวาร หอแฮ
หื่นหอกสรรพฝา เลื่อนล้อม
ฝูงหาญแข่งขนนหาญ หาเพื่อน ตายแฮ
พาพรยบทุกด้านพร้อม *ไพร่นาย* ฯ

ส่วนในสมัยปัจจุบันนี้ ไพร่ ตามความหมายทางสังคมและวัฒนธรรม (Social and Culteral Meaning) ของสังคมไทยปัจจุบัน ยิ่งแคบเข้ากว่าเดิมมาก *ไพร่* ตามความหมายที่เข้าใจกัน หมายถึง คนชั้นต่ำ คนซึ่งไม่ใช่ผู้ดี ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

นอกเหนือไปจากนี้ ยังได้มีการนำคำว่า กฎุมพี มาใช้ควบกับคำว่า ไพร่ เป็น *ไพร่กฎุมพี* อันที่จริงแล้ว ความหมายของ *กฎุมพี* นั้น หมายถึง ชนชั้น พ่อค้า หรือชนชั้นกลาง (Bourgeoisie) แต่เราก็หมายความว่า ชนชั้นต่ำ คนเลวที่สุด

นอกจากนี้แล้วยังนำคำ *ไพร่* ซึ่งมีลักษณะคำเป็นคำนาม มาใช้ เสมือนหนึ่งคำคุณศัพท์ ขยายนามได้อีก เช่น

คนไพร่ ซึ่งหมายถึงคนชั้นต่ำ (เน้นหนักลงไปอีก) "ไพร่" ในลักษณะของคำขยายนามแบบนี้ในภาษาอังกฤษเรียกว่า Noun Adjunct คือ คำนามตัวหลังขยายคำนามตัวหน้า
เช่นคำว่า

กล้วยสวน

ซึ่งผิดกับคำว่า

สวนกล้วย

สวน ในคำแรกเป็น Noun Adjunct ใช้ขยายคำว่า กล้วย หมายถึงกล้วยที่เป็นผลผลิตจากสวน มิใช่กล้วยที่มาจากไร่ หรือจากสถานที่อื่น ๆ

คำว่า *คนไพร่* (มีใช้)

ไพร่คน (ไม่มีใช้)

ก็จัดอยู่ในทำนองเดียวกัน แต่มีอยู่ 2 คำที่ใช้ได้และมีความหายเหมือนกันในเมื่อสับที่กันแล้ว คือคำ

ไพร่พล กับ **พลไพร่**

เป็นอันว่า ทั้ง 3 ยุค นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยเรื่อยมา ความหมายของคำว่า *ไพร่* นี้มิได้มีความหมายตายตัวแน่นอนเหมือนกับความหมายเดิมเลย เป็นความจริงและเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า ภาษาย่อมมีวิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามสมัย ความหมายก็ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปด้วย สุดแล้วแต่จะเข้าใจกันตามแต่ละยุคสมัย คำว่า *ไพร่* ตามความหมายที่เข้าใจกันขณะนี้ อาจจะเปลี่ยนแปลงเป็นอื่นก็ได้ ซึ่งไม่มีใครจะสามารถทำนาย (Predict) ภาษาหรือความหมายล่วงหน้าได้

หนังสือประกอบการเขียน

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน
วรรรณกรรมสุโขทัย
ประวัติศาสตร์ไทย
ลิลิตยวนพ่าย
ศึกษาภาษาศาสตร์จากจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 (รายงาน ม. รามคำแหง 2519)

หอพระสมุดแห่งชาติ ๙ ธ.ค. ๒๕๒๓ กรมศิลปากร

พิมพ์ที่ ร.พ. เสริมบรรณกิจ 303 เชิงสะพานพุทธฯ ถนนประชาธิปก กรุงเทพ ฯ
นายบุญช่วย เวฬุกาญจนา ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2520

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา